

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület lektorált folyóirata
XXX. évf. 2021. 1–2. szám

A folyóirat alapítói
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő
VIGA GYULA (1992–2001)
KEMÉNYFI RÓBERT (2002–2012)
LAJOS VERONIKA (2013)

Főszerkesztő
KEMÉNYFI RÓBERT

Szerkesztő:
SZABÓ HENRIETT

A szerkesztőbizottság elnöke
KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság tagjai
GECSE ANNABELLA (Szolnok), KAVECSÁNSZKI MÁTÉ (Debrecen),
KESZEG ANNA (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Kárpátalja), SZÓKE ANNA (Vajdaság)

A borítóterv
M. SZABÓ MONIKA

A kötet a Néprajzi Múzeum támogatásával jelent meg.

A kötet
OTKA NKFIH K115886 program
MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport
Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke
kutatási programja keretében készült.

Felelős kiadó
BARTHA ELEK, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke
ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok
Kapitális Kft., Debrecen
www.neprajzilatohatar.hu

Tartalom

XXX. ÉVF. 2021. 1–2. SZÁM

Ábrahám Nóra: Táncesztétikum és ismeretelmélet Szentpál Olga munkásságában	3
Csiszár Imre: A hortobágyi deportáltak emlékezeti terei Magyarországon	23
Juhász Eszter: A népiskolai tantervek és a táj kapcsolata	48
Marinka Melinda: Nemzetiségi örökségképzés a 21. században. <i>Kutatások az új paradigma bálozatában</i>	71
Sári Tamás: Nők a hajdúdorogi paraszti társadalomban	97
Szabó Henriett: „Élő néprajzi hagyományaink” – néprajzi filmsorozat	125

KÖNYVÉSZET

Lanszki Anita (szerk.): Bevezetés a táncsal kapcsolatos kutatások módszertanába (<i>Kavcsászki Máté</i>)	138
Bednárík János: Falusi Plébános a polgári korban. Egyház és helyi társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban (<i>Kusnyír Krisztina</i>)	142

Contents

Volume 30 Number 1–2 (2021)

Nóra Ábrahám: Dance aesthetics and taxonomic theory in the oeuvre of Olga Szentpál	3
Imre Csiszár: Memorial spaces of people who had been deported to Hortobágy in Hungary.....	23
Eszter Juhász: The relationship between folk-school curricula and the landscape	48
Melinda Marinka: The construction of national heritage in the 21st century. <i>Research in the network of a new paradigm</i>	71
Tamás Sári: Women in the peasant society of the settlement Hajdúdorog	97
Henriett Szabó: „Our living ethnographic traditions” – ethnographic film series	125

REVIEWS

Anita Lanszki (ed.): Introduction to the methodology of dance research <i>(Máté Kavcsászkei)</i>	138
János Bednárík: Village parish priest in the bourgeois age. Church and local society in the villages around Buda in the second half of the 19th century. <i>(Krisztina Kusnyír)</i>	142

Táncesztétikum és ismeretelmélet Szentpál Olga munkásságában

ÁBRAHÁM NÓRA

Tanulmányom célja körbejárni a táncantropológia szempontrendszerében a test és az azon keresztül megnyilvánuló társadalmi lény szerepét a századforduló kulturális miliójében jelenlévő hatások alapján. Egy olyan „kolónia” történeti-kulturális bemutatására törekszem, akik körében a filozófiai érdeklődés nagyon is hangsúlyos alapelemként jelenik meg tudományos szintre törekvő munkájukban.¹ Vállalt feladatom Szentpál Olga művészeti és táncelméleti munkásságának feltárása.

Kutatásomat három éve kezdtem el, amelynek alapjául Szentpál Olga hagyatéka – és ezen belül az általa megalkotott mozgás-rendszerelmélet – szolgál. Korábbi kutatásaim folyamán a kérdést elsősorban társadalomelméleti szempontból közelítettem meg. A hagyatéka feltárása során szembesültem azzal, hogy az elemzéshez nélkülözhetetlen számos ismeretelméleti modell alkalmazása, illetve a kérdés táncantropológiai szemléletű megközelítése. Ennek során elsősorban Anya Peterson Royce táncantropológiai elveit szeretném adaptálni, amely a tánc művészi előadásának keresztkulturális szemléletére összpontosít. Royce ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy az előadóművészetek (mint zene, tánc és színház) és ezek műfaji keveredése az előadásmód és a tudatosság kérdésében nem elszeparálható fogalmak. Ennek fényében a test és a kreatív intelligencia a társadalomban létrejövő kulturális hatások által új stilisztikai formák megalkotására adnak lehetőséget a tánc, mint előadóművészet világában.² Másodsorban a tánc antropológiai szemléletében a test vizsgálata a történeti-kulturális feltárás értelmében más tudományterületek szempontrendszerét is hatáskörébe tartozónak kell tekintse. Ezek az esztétika, az episztemológia és az ontológia tárgykörei.³ Véleményem szerint a századforduló kulturális miliója természetére és testre irányuló

¹ Kutatásomat a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi doktoriskolájának Néprajz–Kulturális antropológia programjában folytatom.

² Royce 2004: 3.

³ Levin 1983: 93.

gondolkodásában ezen tárgykörök szemléletében kaphat más jelentéstartalmat az önmagát kifejező női test és ennek kölcsönhatásaként a tánc is. A tánc antropológia tudományterületén vannak még más szempontrendszerrel képviselő kutatók, akik a tánc narratíváját, a test által létrehozott szöveget értelmezik, vagy a táncot mint társadalomban jelenlévő funkciót vizsgálják.⁴ A társadalom fókuszpontba állítása, a tánc kollektív hatása más irányvonalat mutat, mint a test és az azon keresztül megnyilvánuló társadalmi lény vizsgálata, írja Kavecsánszki Máté.⁵ Mégis a Szentpál Olga által kifejtett mozgásközpontú rendszerelmélet az, amiben a mozgás a test attribútuma, annak létezési módja. A mozgás filozófiai értelmezése kapcsolja össze a megismerést a gondolkodással, ami az anyagban, jelen esetben a testben található és veszi magára a természetben és a társadalomban végbemenő folyamatokat. Én az európai antropológiai szemlélet modelljének feltárását tartottnak elsődlegesnek, hogy megértsem Szentpál Olga társadalomban vállalt és betöltött szerepét. Jelen tanulmány bemutatja mikroszinten Szentpál Olga gondolkodását és táncról alkotott személyes véleményét. Szentpál Olga táncelméleti munkája alapján lehet a tánc hivatásként elismerhető és a táncot alkotó kezében formálható struktúra. Ennek társadalomtörténeti-kulturális-esztétikai-stilisztikai folyamatnak a bemutatásával érthetővé válik, hogy a tánc nem csupán a társadalomba való beilleszkedés funkcionális rítusaként értelmezhető, hanem a társadalomban jelenlévő többretegű struktúra és művészi kifejezőeszköz, a testet tárgyának tekintő alkotói forma is egyben. Ehhez a tánc morfológiai elemzése vezet, ami a tánc típusát és felépítését határozza meg, így az már struktúraként értelmezhető. Ez sugallja a táncelmélet és esztétika odaillő pontosságát.

Szentpál Olga rendszertanában szerepel a társastánc, a balett, az expresszionista tánc és a néptánc is. A táncoló test mint fogalom játszik szerepet a Szentpál által megalkotott ismeretelméletben, ami deklaráálja a testkép egészére vonatkozó meghatározásokat és ennek térbeli vonatkozásait. Kutatásom eredményei alapján jutottam arra a megállapításra, hogy Szentpál táncra fókuszáló gondolkodásának része a filozófiai antropológia, az esztétika, a természettudomány és a szimbólumértő kogníció is, amiben a tánc tudományos szemlélete mellett a tudatos táncos képét látta. Felállított hipotézisem értelmében bizonyítom elmélet és esztétika vonatkozásában a táncoló test karakterének markáns voltát, amely saját ellentétéin keresztül jut el önmagán túlmutató kifejezési formájához. Bemutatásra kerül Szentpál Olga személyes közege, amin keresztül rálátást kapunk a társadalomban jelenlévő folyamatokra, ami egyértelmű hatást gyakorolt Szentpál személyes művészi és tudományos érdeklődésére. Tekintsük át milyen utakat jár be a tánc és vele együtt az alkotó, ami alapjául szolgál napjainkig a táncról alkotott szemlélet-

⁴ Turner 1987; Kaeppler 1991.

⁵ Kavecsánszki 2015: 17.

nek, bemutatja a tánc organikus életét és megteremti releváns és a művészetek szintjén ekvivalens megítélését.

Szentpál Olga és kora, családi kötődései

A Polányi-Stricker klán orosz forradalmi emigránsként érkezett az Osztrák–Magyar Monarchia területére. Először Bécsben, majd Budapesten telepedtek le. Az első értelmiségi a harmadik generációs Polányi Mihály, Polányi Cecile férje, mint mérnök a vasútépítésben jeleskedett, így teremtve meg családjá számára a biztos megélhetést. Szentpál Olga Stricker vezetéknevvel született, édesapja Stricker Gyula Jakab, Stricker Sándor testvére volt, így Stricker Sándor felesége Polányi Laura a nagynéni szerepét töltötte be. A Polányi-Stricker klán szerepe a megszülető polgárság társadalmi rétegében elsősorban a szellemi-intellektuális felemelkedésként jellemezhető. A magyar szellemi progresszió elsődleges kiindulópontja volt ez a szalon, ahol a polgárság krémje összejárt.⁶ Polányi Cecile naplijában találkozott az irodalom, a művészettörténet, a képzőművészet, a tánc és a zene, amint azt fiának írott levelében említi 1928-ban, megemlítve Rabinovszky Máriuszt és Szentpál Olgát is.⁷ Ehhez a körhöz köthető a *Huszádik Század*, a *Nyugat*, a *Galilei kör*, a *Vajda János társaság*, a *Magyar Vadakból* megalakuló *Nyolcak* formabontó társasága is.⁸ Ez a művészi társaság progresszív alternatívát képviselt a nemzeti-romantikus irodalmi és művészeti hagyományokkal szemben. A modernizmus (mint például az absztrakt, expresszionista, impresszionista, szecessziós művészeti irányzatok) a tudomány és a filozófia területén kialakuló progresszív dialektikus fejlődés a társadalomban bekövetkező változásokra reflektálva alakul ki a 19–20. század fordulóján.⁹ A Polányi-Stricker klán szerepe az európai kulturális élet frissen megszülető művészeti irányzatok közvetítésében és térnyerésében egyértelmű. A társadalomban való szerepvállaláshoz pedig hozzátartozott a református vallás felvétele és a vallás felé tanúsított egyértelmű elköteleződés. Ez lesz az elsődleges tényező identitástudatuk kinyilatkoztatásában is.

Hofer Tamás Eric R. Wolfra hivatkozva állítja, hogy Európán belül a társadalomról és a műveltségről két eltérő fogalomkészlet elfogadott.¹⁰ Németországban a kultúra fogalma és a belső erkölcsi érték-készség-képesség hangsúlyozása jellemző, Angliában és Franciaországban a társadalom és a civilizáció a meghatározó kulcsfogalom. Mivel Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia része, a

⁶ Vezér 1986: 5.

⁷ Polányi C. 1986: 47.

⁸ Szapor 2017: 60.

⁹ Szerdahelyi–Zoltai szerk. 1972: 440.

¹⁰ Hofer 2009: 121.

német kultúrkör hatásaira találunk egyértelmű példákat. Émile Durkheim írásait a *Huszádik Század* szociológusokból és filozófusokból álló köre fordította le és emelte be a hazánkban a századfordulón megszülető modern társadalomtudományba.¹¹ Akár Durkheim,¹² akár A. R. Radcliffe-Brown¹³ a struktúrával kapcsolatos elméleteikben analógiát képeznek az organikus-természeti struktúra és a társadalmi struktúra között, amely fogalom ebben az értelemben egészesen „test-szerű” jelentést kap.¹⁴ A struktúra mint fogalom jelen van nemcsak az antropológia tudományában hanem a művészet területén is. A művészetelmélet (akár művészettörténet, akár képzőművészet, akár zene) alapját Schelling és Hegel tér és idő tekintetében folytatott filozófiai alapokon függő dialektikus elmélete jelenti. Émile-Jacques Dalcroze zenepedagógus képzési rendszere is a testen belüli készség-képesség fejlesztésére törekszik. Lényege a zenei struktúra átérzése, ritmikájának pontosítása, az átélés által jobb interpretációs és improvizációs készség kialakítása volt. Így tehát jól látható, hogy a társadalmi közegre ható német kulturális érdeklődés egyértelműen szerepet kap nemcsak a magyarországi polgárság kulturális életében, hanem jelentéssel mintázattal szolgál a művészetek és a művészek perszonális kinyilatkoztatásainak alapjául is.

A Polányi-Stricker klán polgári szalonjának köre elköteleződésének kinyilatkoztatásaként a művészetekben, az irodalomban és a művészetelméletben leginkább a perszonális tudásra vonatkoztatott ismereteit bővíti ki. Ez a kör kutatásai kiindulópontjának a természettudományt és az esztétikát tekinti, mélyen kötődik a tradicionalizmushoz, amelyből építkezve egy új, absztrahált kifejezőmód nyelvezetét teremt meg. A művészek a természetbe vágyva az urbanizáció ellenpontozásaként újra felfedezi azt és a testet is megszabadítja feleslegesnek ítélt korláta-ítól. Ezt a radikális álláspontot képviselte Polányi Cecile és lánya Polányi Laura is kísérleti iskoláik megalapításakor. Két különálló, hasonló képzési rendszerű kísérleti iskolájáról, mindkettő képzési rendszerében a Dalcroze-technikával.¹⁵ A Női Líceum megalapításával a nők általános műveltségi szintjének meghatározására törekedtek. Azt kívánták elérni, hogy a nőket is ismerjék el tudásuk alapján, akik a férfiak mellett azonosan kiművelt tudománykörökben járatosak és saját hivatástudattal rendelkeznek.¹⁶ Leginkább a „kulturálisan ragyogó berlini szalonok” mintáját idézte „Tante Cecile” szalonjának világa.¹⁷ A *Gesamtkunst*ban való gon-

¹¹ Szapor 2017: 19.

¹² Durkheim 1951: 136.

¹³ Radcliffe-Brown 1952: 281.

¹⁴ Szerdahelyi-Zoltai 1972: 600.

¹⁵ Szapor 2017: 61.

¹⁶ Polányi L. 1986: 56.

¹⁷ Szapor 2017: 124.

dolkodás és az akkortájt divatos pszichoanalízis felé nyitottság megragadta ezt az új, tudásra szomjazó polgári társaságot. Érvényesülésük kulcsa a „magánszféra” és a „nyilvános közszféra” különállósága volt. Az állam szigorától mentes magánszférában a frissen kikeresztelkedett tanult polgári réteg ebben a családi-baráti szalonban nyerhetett elismerést és haladhatott szinte töretlenül célja felé. Javárészt a politikai helyzet is indukálta ennek tényét és lehetőségét. Minél szigorúbb volt az állam, annál értékesebbé vált a magánszféra, ami az egyéni kezdeményezés, az autonóm fejlődés tereként fogalmazható meg.¹⁸ Az autentikus nyilvános szféra az állam és az udvar által diktált nyilvános szféra és a család magánszférája között helyezkedett el, írja Szapor Judit Habermasra hivatkozva. Ennek az autentikus nyilvános szférának három aspektusa a kulturális termékek piaca, az irodalmi élet (az értelmiség társas intézményei, pl. szalonok kávéházak, sajtó) és a politika nyilvános szintere volt.¹⁹

A női szereptudatról a századfordulón

Szentpál Olga és a Polányi család nőtagjai szereptudatának meghatározásakor kérdésként merül fel, hogy ez a progresszív ellenkultúrával azonosuló mentalitás általános a társadalomban, vagy egy szűk körre vonatkozik csupán? Lehet-e feminista törekvésként meghatározni, vagy más jelentéstartalmakat hordoz? Szapor Judit megemlíti a kérdés bonyolultságát, mert szerinte nem csupán egy feminista női szerepkörrel beszélünk, ami azonban létjogosultságát mégis ennek az irányzatnak köszönheti.²⁰ Kiemelném a feminista szó eredeti jelentését, ami a szellemi egyenjogúságot hirdeti más, szinonimaként használatos szavakkal ellentétben.²¹ Hozzáteszem, sem Polányi Cecile, sem Polányi Laura írásaiból nem az érvényesülni akaró nő önálló és kizárólagosságot követelő vágyának joga sugárzik, hanem a férjeik mellett kiművelt „fényes, józan gondolkodású, egészséges, termékeny napsugár” képében aposztrofált cselekvő társ képe tárul elénk.²² A feminista jelzőnek többek között neveléstörténeti okai is vannak. A Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége ernyőszervezetén belül alakul meg a Nevelés és Oktatásügyi Osztály 1907-ben, amelynek vezetésére a Feministák Egyesületét kérték fel.²³ A nők szellemi és testi nevelésének központi kérdése egyúttal társa-

¹⁸ Szapor 2017: 72.

¹⁹ Szapor 2017: 74.

²⁰ Szapor 2017: 70.

²¹ Például a nőemancipáció az anyagi egyenjogúságért, a szüffrazsett pedig választójogért folytat küzdelmet a 19–20. század fordulóján. Lásd Ambrus 2015: 109.

²² Polányi L. 1986: 58.

²³ Kereszty 2012: 188.

dalmi kérdés is. Az érettségi megszerzése és a nők felsőoktatásban való megjelenése az „emancipált női szörnyeteg” elnevezéssel és a nők férfias karakterekkel való karikírozásával (mint például a korabeli sajtó karikatúráiban a divatos ruha és frizura mellett a dohányzás, a cvikker, vagy a cilinder használata) járt együtt a társadalom megítélésében.²⁴ A polgári egyenjogúság szellemében a társadalom kényszeríti a nőket a „háztartás” elhagyására, amit aztán számon is kér rajtuk. A női testtel kapcsolatban kialakult társadalmi megítélés prűd volta is elsődlegesen a domináns férfi oldal véleményét tükrözi. A női nem szerepvállalása parázs vitát robbantott ki Jászai Mari, Glücklich Vilma és Szász Zoltán között „A Nő és Társadalom” című lapban. A női testkép megítélése Szász írásában a szexualitás és a művészet azonos szinten való elbírálásának problémájában van.²⁵ A probléma alapjául több kérdés is szolgált. Elsősorban a divat megváltozásával a hölgyek elsődlegesen a fűző viselése ellen tiltakoztak. A feminista mozgalmak divatjának a fűző és az abroncsos szoknya elhagyása, a test természetes vonalát követő új „polgári” ruhaneműk számítottak. A mozdulatművészek, mint „mezítlás missek” pedig nemhogy csupán fűzőt nem hordtak, a test mozgását legjobban megengedő ruházatban léptek színpadra. A görögös tóga nem fedte el, vagy idealizálta a női test vonalát, azt teljes valójában, de mégis elfedve mutatta meg. Kevésbé fedett, vagy határozottan fedetlen női testeket a kabaré és varieté színpadain is láthatott a férfi publikum. Így érthető a szexuális visszhang, azonban ennek az újonnan megszülető művészi táncnak távolról sem a magamutogatás volt a célja. Jászi Oszkár ennek a témának egy külön kötetet szentel, amelyben a társadalommal kontextusba hozza a művészet és erkölcs viszonyát. Konkrétan ki is fejt, hogy az orfeum vagy az operett „trikó-mutatványainak kétértelmű trágárságai” az élvezet és a mulatság kategóriájába tartoznak, ezzel szemben a művészet számára az erkölcs társadalmi érdek. A közvetített új művészeti morál „tiszta ethikai örömet ébreszt”, magasabb és tisztultabb erkölcsi felfogás hírnöke.²⁶ Így már a női test és szellem egészséges kiművelésének kérdése nem vitatható társadalmi kérdés. A társadalomban létrejövő folyamatok hatásaként jellemezhető a nők szerepének megváltozása. A tánc, mint a művészi értelmezés tárgykörében leginkább vitatott téma azonban mégis a testi nevelés részévé válhatott a századforduló Európájában.²⁷

A Polányi-Stricker klán elhivatottságának alapja leginkább a tudomány és a társadalmi haladás melletti elkötelezettségükben gyökerezik. Anya és lánya és az unokahúg szerepe különböző volt ennek tekintetében. Tante Cécile különösen jó érzékkel kereste és találta meg a feltörekvő ifjú tehetségeket. Polányi Laura ka-

²⁴ Kereszty 2012: 193.

²⁵ Kereszty 2012: 195.

²⁶ Jászi 1908: 209.

²⁷ Ambrus 2015: 421.

cérkodott a politikai szerepvállalással, ugyanakkor érdeklődött a nevelés iránt is. Törekvéseit azonban nem tartotta feministának. Polányi Laura radikális, racionalista analizáló természete, mint leginkább családi jellegzetesség, vagy női szereptudat jelen van többek között unokahúga, Szentpál Olga és lánya, Zeisel Éva gondolkodásában is. A sok tudós között Szentpál Olga hivatásának a művészetet választotta, de gondolkodásában, műveltségében egyértelműen hordozza a családi hagyományokat.

Családjuk „odüsszeiája” a Monarchia felbomlásával kezdődött. A korábban Budapest-Bécs központtal működő család a Berlin-Bécs-Moszkva háromszögbe emigrált, aminek oka a politikai helyzet erős jobbra tolódása volt. A harmincas évek végére pedig már az európai helyzet sem volt biztonságos, így Amerikába költöztek végérvényesen. Ez a politikai helyzet eredményezte azt is, hogy a korábban virágzó progresszív ellenkultúra radikális vonalai ellehetetlenültek, ami Polányi Laura ambícióit is kettétörte. Ez a törés Szentpál Olga életére és munkásságára is igaz, azonban ő, ha családjával kapcsolatát aktívan ápolta is az emigrációban, erős identitástudata miatt hazáját, Magyarországot elhagyni sohasem akarta. Kiváló kapcsolati köröket alakított ki a német expresszionista tánc és a mozdulatművészet zászlóvivőivel Németországban és Ausztriában. Azt gondolom, túlélését abban látta, ha megpróbálja a „tánc ügyét” felkarolni és annak tudományos megalapozottsággal érvényt szerezni. Képzési rendszerének nemzetközi színvonalával kívánta igazolni az általa képviselt műfaj, a mozdulatművészet létjogosultságát. A mozdulatművészet műfajának erős nőies volta is ezt a „nőügy” kérdést járja körül. Szentpál testre és a táncra fókuszáló gondolkodása munkásságának elméleti alapja is a tánc művészetének elkötelezettségét és a fogalmi kérdések tisztázását tarja elsődlegesnek.

A tánc szerepe a századfordulón – divat, testkép és nevelés

Amint már bemutattam, a női test és annak képe parázs vitákat kirobbantó kérdéseket feszegető fogalom. A testi és lelki egészség a nevelés elsődleges eszközeként meghatározott műfaja a tánc. De milyen szerepekörei vannak még a táncnak? Pusztán a társadalomban használatos avató funkció érvényesül és a társadalmi szerepvállalás, vagy szerepe lehet a művészi táncnak is? Itt is különböző folyamatokat indukál a nemesség és a polgárság társadalmi rétege. A polgári társastáncok a valcer, a polka, a mazurka és a contre danse megjelenése és térnyerése az 1790-es évekre tehető, amint azt Vályi Rózsi meghatározza.²⁸ Ezek a társastáncok, amik a bálózás szokásával is összekapcsolódnak, ugyanakkor a nemzeti

²⁸ Vályi 1969: 184.

táncok felségjeleit is magukon viselik. A valse francia, a polka cseh, a mazurka lengyel, a contre danse, mint country dance eredetileg angol származású nemzeti tánc. Ezek a nemzeti táncok lesznek a francia forradalom idején megjelenő *bal publique* kötelező táncai, amelynek divatja végigsöpört az európai táncéleten jelentéses hatásokat átörökítve.²⁹ A kontratánc a spanyolok, az olaszok és a franciák körében is nagy sikert aratott, számos helyi jellegű változatát ismerik. Ez szolgál alapjául a francia quadrille-nek is, ami mint nemzeti tánc a magyar táncchagyományban a verbunkos stílus előfutárának tekinthető, ami a 19. század első felében még kizárólag a nemesség báli kultúrájában volt jelen. A változást itt a kiegyezés hozta el, hiszen ezeket a „magyaros nemzeti életérzést” megjelenítő táncokat a nemesség 1867-től kezdve nem táncolta szívesen.³⁰ Így kerülhetett át a paraszti táncok kultúrába a verbuváló avatási rítus részeként a hadköteles férfiak körében legjellemzőbb domináns táncstílusaként Magyarország északi régiójának sávjában, a csárdás divatjával szoros kapcsolatban. A polgári táncok és a magyar új stílusú táncok tehát ugyanolyan arányban hatnak a nemesség és a parasztság társadalmi rétegének táncokultúrájára. Amíg az új stílus teljességgel beépült a régi stílusú táncok sorai közé, úgy a polgári táncok időben korábbi megjelenésük dacára különállóságukban tartották meg legitím szerepüket.³¹ Ez összekapcsolódik a tánciskola oktató funkciójával és a paraszti társadalom „bilétos” báljával is, ahol szintén ezek a táncok játszó a főszerepet és így a társadalomban jelenlévő közösségi események „alpműveltségét” jelentik.³² A berlini udvari bálokon a német valcert csak a 19. század utolsó évtizedeiben táncolhatták, mert áramlóan szabad, életigenlő kifejezése az udvari kultúrában erkölcsstelennek minősült. A magyar és angol konzervatív körökre éppúgy igaz ez a fenntartás, ugyanakkor az orosz polgárság liberális köreiből szintén nagy divatja volt. A tánc szerkezeti sajátossága (a szimmetrikus rondó forma) és a társadalomban jelenlévő haladó szellem adja meg a lehetőségét a társasági táncokban is az új stílus kialakulásának.³³

Itt ki kell térnünk a színpadi táncok kapcsolatára is. A balett Jean Aumer polgári balett stílusának megteremtése óta bírja és részének tekinti a karaktertáncokat.³⁴ Curt Sachs utal a nemzeti táncok egyáltalán nem efemer divatjára, ami eredetileg a polgárság táncaként áthatja a vidék néptáncát, de a színpadi táncot is.³⁵ A polgárság valcer tánc *länder* néven Prágában bekerülhetett Mozart operájának színpadra alkalmazott változatába. Egyfajta vérfrissítésként aposztrofálható

²⁹ Vályi 1969: 182.

³⁰ Vályi 1969: 189.

³¹ Kavecsánszki 2015: 49.

³² Pesovár 1978: 44.

³³ Vályi 1969: 186.

³⁴ Vályi 1969: 180.

³⁵ Sachs 1937: 429.

a táncéletben a romantikus balett eszköztárának feldúsításaként. Ez lesz Carlo Blasis technikájának egyik fontos sarokköve. Azonban itt a 19–20. század fordulóján az alkotók érdeklődése a kifejező tánc felé fordul, ami ezeket a nemzeti táncokat tradicionális alapnak tekintve újfajta eszköztár kialakítását tekinti feladatának. A tánc, mint művészi kifejezőeszköz szerepfoglalása és szerepkör cseréje ebben az időszakban lendül mozgásba, indul fejlődésnek. Hegel esztétikájában a tánc már műfajként meghatározott művészi alkotás.³⁶ A dráma is eszközének tekintti a táncot a próza és a zene mellett, mivel mindegyik művészi ág egymással együttműködve segíti elő a cselekmény megértését önmagukban is sajátos jelentéstartalmukkal, az előadás ritmusát strukturáló hatásával és díszítő-narráló funkciójukkal. Hegel esztétikájában fejt ki, hogy le kell választani a táncot a drámáról, hogy önálló művészeti ággá válhasson. Hagyományaiban ott rejlik a pantomim, ami magában hordja a gesztusok kifejező erejét. Mégis egy új stilisztikai relációban másként megformált műfajként definiálható. A művészi tánc ember és természet belső és külső abszolútuma, ami szabad művészeti formaként deklarálja magát. Önmagát fejezi ki és önmagát jelenti. Ez nem az eszmei általánosságot és állandóságot, mint megfoghatatlant jelképezi, hanem természeti és érzéki egzisztenciában lévő szellem kifejezését mutatja.³⁷ Mint klasszikus művészeti forma a szellem által átalakított természeti alak és külsőség közvetlenül magán hordja a jelentését. Jelentés és testiség szubjektív belső és objektív külső megjelenésében meghatározott, a szabad szellem irányításával a neki megfelelő forma realitásában lehet művészet, az önálló alkotó egyéniség természetes alakjában.³⁸ Az emberi arc, szem, testtartás, taglejtés materiális ugyan, de a testiség jelentése nem az ösztönös cselekvő szerepében tetszeleg, hanem ami eszköztárának jelentéstartalmában a szellemet tükrözi vissza.³⁹ A test, mint objektív létező – a materiális, szilárd való, a lélek, mint szubjektív kifejezőerő – az érző rész és a szellem, mint alkotó építőerő, a mozgást konstruáló gondolat hármasságában kelhet életre a színpad terében az önmagáért létező tiszta tánc, mint a mozgás művészete. Azt hiszem ez az, amit Fuchs Livia is írásában *dance pure* kifejezéssel illet, azonban felmerül a kérdés, hogy ez a moderntánc, vagy a balett struktúrájában van hangsúlyosabban jelen megszületésekor?⁴⁰ A kifejező tánc, mint művészi törekvés eszköztárában mint láthatjuk a századfordulón nem különül el szögesen egymástól sem a balett sem a moderntánc, hiszen nem utasítja el egyik sem a nemzeti vagy karaktertáncokat. Stilisztikai bravúrok helyett inkább fogalmaznám meg azt, hogy a női test a páros társastáncban a férfi mozgását kiegészítő engedelmes funkciója és a balett

³⁶ Hegel 1956: 392.

³⁷ Hegel 1955: 7.

³⁸ Hegel 1955: 8.

³⁹ Hegel 1955: 9.

⁴⁰ Fuchs 2006: 99.

technikai bravúrai helyett inkább érző és kifejező habitusát igyekszik megmutatni. A tánc absztrahált valóságában a modern természettudományos világgéppel teremt adekvát művészi kifejezésformát. Így tehát a polgárság szerepe és térnyerése több szintéren jelen lévő és több funkciót kirajzoló társadalmi folyamat, ami divattá avanzsál és szerepkört cserél. Része van a tánckultúra nemesi-polgáriparaszti rétegének formálásában és válik egyszerre színpadi műfajjá, magas kultúrában térnyerő irányzattá, ami aztán a 19–20. század fordulóján a test és a testhasználat funkcióit struktúrákká sűríti és művészetté nemesíti. Ez vetíti elő Szentpál Olga testre és térhasználatra fókuszáló rendszerelméletét is.

Stiláris kitekintés – tradíció és népi felfogás

Megemlítésre kerültek a német és orosz polgári réteg tánca tekintő jellegbeli habitusai, aminek azért van szerepe, mert Szentpál Olga családja Magyarország politikai helyzetének megváltozásával ezekkel a kulturális hatásokkal találkozott, ami így Szentpál művészetében összpontosul. Amint bizonyítottam, Európa a 19. században a nemzeti táncstílusok arzenáljának lázában ég, ami megreformálja a balettművészetet is. Ugyanakkor a polgárság és a felsőosztálybeli nemesség álláspontjai közötti különbség ellenpontként feszül egymásnak a társadalomban. Hofer felvetése értelmében, ha a kultúrát és a belső érték-készség-képesség hangsúlyozását tekinti érvényesnek Németországban, akkor ez vetíti elő a 19–20. század fordulóján a társadalom polgári rétegének testre koncentrálnak gondolkodását, a mozgás művészetének térnyerését. A tánc antropológiai értelemben vett jelentésvizsgálatát jelen esetben a természet és a test, valamint a test és a társadalom közötti kapocsként interpretálhatjuk helyesen a 20. században. A természet és test strukturális kapcsolatrendszerében azonban a test-lélek-szellem hármassága egyediségében mutatkozhat, amelyek az anyagban egyesülve testi-emberi azonosságukat identitáskonstruáló kifejezéstartalommal töltik meg. Amiképp társadalmi igény helyett, vagy annak magasabb szintű meghatározásaképpen művészeti irányzattá alakulhat át, a mozgás vagy még inkább a tánc esetében a test- és térérzékelés változását megfigyelő rendszerszemlélet és mozgásrend az individuum megjelenítéséhez egy önálló, személyes teret követel és teremt meg magának, amint ez az individuummá válás folyamatában az önazonosságként aposztrofálható táncformában is értelmet nyer, meghatározó jelentéssel bír. Ez a természet által inspirált látásmód egyedül a balettet utasítja el, a nemzeti-népi táncokat azonban nem. Egyértelműen Dalcroze technikája szolgál alapjául a színpadi tánc megújításának.⁴¹ Ami Németországban az expresszionista tánc mozgáskórusainak megjelenését indukál-

⁴¹ Vályi 1969: 319.

ta, az az orosz színpadon a néptánc felé fordulást hozta el. Lopuhov és Golejzovszij Dalcroze technikáján alapuló kísérletei kudarcba fulladtak Oroszországban a jelentős társadalmi széttagoltság miatt, mivel nem találta meg befogadó közönségét. Lopuhov a szimfonikus balett felé fordult, Golejzovszkij pedig a néptáncot választotta színpadi kifejezési formaként.⁴² Azonban ez a megközelítés nem különbözik a prózai színház alkotói törekvéseitől sem. Sztanyiszlavszkij belső érzelmekből kiinduló érzelmkifejezést hirdetett,⁴³ Meyerhold pedig felbontotta a színészet és a mozgás határvonalaikat, mozgásra épülő minimalista színháza megreformálta a kifejezés értelmezését.⁴⁴ A résztvevő színház megváltoztatja a testkép szerepét, olyan programot hirdet, amelyben csak fekete tér van díszlet nélkül. Így a fekete térben megjelenő alak mozgása a tér minden pontján konstruált, jelentéstartalommal ruházza fel a tér használatát. Kilép a szimmetria biztonságos frontális rivaldájából, az aszimmetriában keresi az egyensúlyt. Tudatos mozgást visz a prózai színjáték terébe, amivel átértékelve a test szubsztanciáját is eszköznek tekintve hoz létre mozgásközpontú színházat. Ezek lehetnek gépies-munkát imitáló, vagy népi motívumokat magába foglaló mozgások is a balett egyértelmű kizárásával. Az 1917-es orosz nagy októberi forradalom után a színház a nép színházává lett, így annak olyan tartalmat kellett közvetítenie, ami a népnek ismerős, számára érthető kifejezéstartalmat hordoz. A konstruktivista szemlélet tehát jelentésteli konstruáló erőként járult hozzá a mozgáskultúra eszközrendszerének változásához. Így a panteista világgkép vonatkozásában a természettel azonos szinten tekinthető a hagyomány is, amint azt Bartók Béla tiszta forrásként aposztrofál. A folklórnak tehát a művészetre gyakorolt hatása egyértelműen a megújításban van, annak elemeit emeli be a modern alkotói szemlélet és azt absztrahálva-átkonstruálva használja saját mondanivalójának megfogalmazására.

A testre tekintő gondolkodás változásai és ennek szerepe a táncban: természettudományos, vallási és esztétikai kérdések

A természettudomány és Hegel dialektikája az, ami megteremti a művészetelmélet megszületését és egyúttal konkretizálja annak szerepét is. A természettudományos kísérlet struktúráját megteremtő, elemző magatartásként említést érdemel Pál apostol Korinthusiakhoz írt levelében megfogalmazott állítása, mely szerint van „égi test” és „földi test”, melynek égi formája ragyogóbb, mint a föl-

⁴² Vályi 1969: 326.

⁴³ Sztanyiszlavszkij 1983: 57.

⁴⁴ Meyerhold 1983: 76.

dié. Pál apostol a feltámadással állítja kontextusba, mely szerint a halál után az égi, vagyis szellemi test éled újjá.⁴⁵ A romolhatatlan, dicsőséges, erős szellem,⁴⁶ amely szintén Pál apostol által megfogalmazva beszélhet a tudomány által.⁴⁷ A nyugati gondolkodásban a fizikai való, a földi test a bűnös létező, ami a halálban elporlik. Test és lélek a keresztény vallásban is két részben megkülönböztetett, a tudattól elválaszthatatlan hármasa a filozófiai szemléletet tükrözi. Hegel antropológiai meghatározásában Descartes elméleteire támaszkodik, állítása szerint a lélek és test közötti kapcsolatban a lélek székhelye a testben van, amely kiterjedése a térben jelenik meg, valamint keletkezésének meghatározásával az időben is elhelyezi.⁴⁸ A kvalifikált tér, ami a testet meghatározza, kiterjedéssel bír, ami mérhető, azonban az idő csak akkor, ha a térre vonatkoztatják – tehát a tér jelöli meg az időtartamot. Ennek természetes minősége a mozgásban van,⁴⁹ amiből egyenesen következik mozgás és mozdulatlanság meghatározásával Hegel dialektikus szemlélete. Mivel a mozgás természetes minőség, metamorfózisra képes, felállítható a szemlélet tükrében egy fejlődési folyamat, mellyel megállapítható lesz az egyes részfolyamatok meghatározásával egymásmellettség és egymásutánosság révén⁵⁰ a mozgás fejlődési rendszere, ami a morfológiai-strukturális elemzés alapját adja. Így és itt lehet megfogalmazni a tánc esztétikai dekrétumát, ami egyrészt a test művészi-technikai kiművelése, másrészt pedig a lelki-szellemi tartalom eszköztára. Ennek tényeként pedig a hermeneutika tárgykörébe tartozik. A hegel esztétika elméleti becsúgya, hogy felelevenítse a természet adta anyag szubjektív tevékenységét, a szellem ellentétekben megnyilvánuló mozgását és megteremtse az elmélet szerepét az esztétikai kánonokban.⁵¹ Hegel esztétikai alapelvei alapján határozta meg Szentpál a művészi kifejezés, jelen esetben a táncoló test és maga a tánc mértékeit és rendezői elvét, hogy ezáltal megragadhatóvá válják a test antropocentrikus lényege. Ebben egyesülhet a test természetelvűsége és polifóniája, amelynek hatásaként a tánc formaisága, artikulált tagoltsága és szerkezeti építettsége okán nyeri el saját autonómiáját, amely immáron saját eszközeivel teremtheti meg új típusú karakterizálását. Így lesz egymásra ható egység technika-tartalom-formaeszmé és szerkesztési elv együtt művészi kifejező eszköz. Szentpál mozgásesztétikai-antropológiai rendszertanában tehát először a testet és annak mozgását két eredő mentén meghatározható keretbe – térbe és időbe helyezi –, amelynek középpontjában foglal helyet a lélek és a szellem. A lélek az irracionalitás, az időtlen

⁴⁵ 1Kor 15,44 Károli 2002.

⁴⁶ 1Kor 15,43–45 Károli 2002.

⁴⁷ 1Kor 12,8 Károli 2002.

⁴⁸ Hegel 1968: 47.

⁴⁹ Hegel 1968: 54.

⁵⁰ Hegel 1968: 54.

⁵¹ Zoltai 1969: 208.

létező, a szellem a racionalitás, amely a test középpontjába helyezésével lesz működőképes egész és fejlődésre képes. Ennek szimbolikus kereteként a nyolcágú csillagot választja, ami a feltámadás jelképeként kap jelentéstársítást a Szentírásban, így értelmet nyer a fizikai testet átranzszformáló szellemi test analógiájában a Pál apostol-i megfogalmazás, ami a tudatos táncos fogalmának megalkotását teszi lehetővé. Családnevét főhősünk Strickerről Szentpálra feltehetően 1918-ban változtatta meg hitvallásának kinyilatkoztatásaként.⁵²

A századforduló művészeti köreinek emberi-erkölcsi magatartásában ott rejlik az a panteista világkép, amelynek értelmében egyértelmű elkötelezettjei a természetnek, a művészetnek és a tudománynak is. Ez pedig nemhogy nem zárja ki a vallásosságot, hanem magában a világban a mindennekfelett létező Isten immanens jelenlétét hirdeti. Ez jelen van a zeneművészetben, a képzőművészetben megfogalmazott formai megjelenésekben, amelyhez a táncművészet is csatlakozhat Magyarországon Szentpál által. Ez a jelenség nem csupán a művészet területén fejti ki hatását, mert leginkább a vallás az identitást meghatározó tényező a 19. századig (mondja Karl Löwith), de bizonyos színtereken még sokkal tovább is. Ez a meghatározó tartalom a vallási szekularizáció folyamatában a református hitre való áttérésben is, ami a művelt haladó gondolkodású polgári réteget is megindítja a társadalomban való szerepvállalás érdekében. Ez az, ami egyértelműen jelen van a Polányi-Stricker klán tudomány felé elkötelezett habitusában. Szentpál Olga, mint ebben a családban az első művész a táncot így tehetett tudományos szinten elismerhetővé, hogy kísérletet tesz a tánc nomenklaturális rendszerelméletének felállítására, amelyhez a tánc megszülető írásbelisége is hozzákapcsolható. A két alapvető szimbólum a kör és a négyzet, ami a táncírás alapjának is számít, olyan egyetemes jelentéstartalmat hordoznak, mint a mozgás és mozdulatlanság, a szakrális és profán, állandó változó és örök változatlan. Ugyanakkor ezek a geometrikus formák az 1920-as években megjelenő konstruktivista felfogásának is jellemző alap-elemei, amik így a művészet abszolútumát, a stilizált-absztrahált magasabb művészi értéket közvetíteni akaró kifejezési forma eszközrendszere.⁵³ A táncjelírás Lábán Rudolf és tanítványainak érdeme, ami azért különleges, mert a tánc, a mozgás háromdimenziós voltát fordítja át kétdimenziós rendszerré. De a női test és a tánc erősen vitatott helyzetét tisztázni az elmélet esztétikai-analitikai tárgykörű kifejtésével lehet tudományos szintre emelni és kivonni a test érzéki és egyoldalúan szexuális felhangot képviselő életreform törekvésekkel való azonosítás alól. Hiszen nem extatikus táncélmény és keleti miszticizmus áll a háttérben, hanem a tudatos

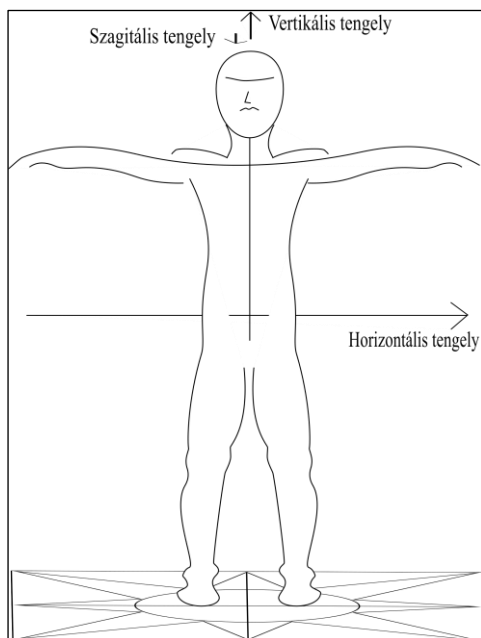
⁵² Hivatkozza Komoróczy Géza Fenyves Márk szíves közlése alapján. Lásd Komoróczy (szerk.) 2018: 56.

⁵³ Szerdahelyi–Zoltai 1972: 367.

és erősen vallásos panteista világgépet felvonultató művészi kifejezési forma, ami tudományos értéket képvisel.

Szentpál Olga táncelméleti tézise

Az eddig felvonultatott szempontok értelmezése itt válik teljességgel érhetővé, hogy ismertetem Szentpál Olga testre és térérzékre vonatkozó táncelméleti meghatározását. Az emberi test mozgás-struktúrájának leírására és magyarázatára a hegeli dialektika meghatározó alapjaiból táplálkozva ok-okozati összefüggéseket tár fel Szentpál kvázi esztétikai-antropológiai rendszertanában. Mozgás-struktúra címen azt a morfológiai fogalom- és funkciórendet értem, amivel a tánc szerkezetileg leírható, tartalma megközelíthető. Két természetfilozófiai-antropológiai fogalom, mint mozgás és mozdulatlanság örökkön egymást követő váltakozását tekintni alaptézisének, amivel a test mozgása definiálható. Ezek lesznek a mozgás legkisebb egységeként meghatározott fázisai, amiből a tánc strukturális szerkezete felépíthető. A testet nyolc irányú-csillagalakú frontírányrózsára helyezi, behatárolva

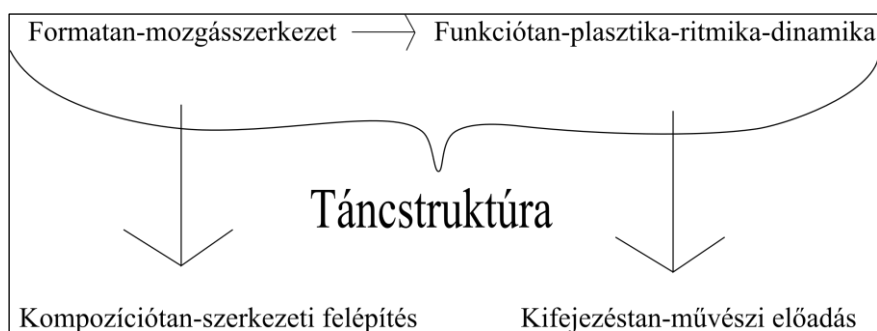
1. ábra. A tengelyek és a test az irányrózsán.
(Saját szerkesztés)

annak személyes terét. Ez a személyes tér háromdimenziós kiterjedése indukálja a test tengelyeinek meghatározását. Fogalomrendszerében a testérzék a test kiterjedés-körvonalait és vertikális-horizontális-vertikális síkjait jelenti, a térérzék a testet körülvevő tér tájékozdási viszonyrendszerét alkotja meg. Ezek a testtengelyek és a test mozgását meghatározó centrumok megjelölésével adja meg a tánc karakterisztikáját. A mozgás és a tánc az emberi test szerkezetéből kiindulva, alapjában véve többszólamú, tér, idő, erő általi funkció szerinti meghatározottságában együttesen strukturának tekintendő.⁵⁴

⁵⁴ Szentpál–Rabinovszky 1940.

A mozgás-rendszer tan metodika felosztása tehát a következő:

1. Formatan – a tánc szerkezete;
2. Funkciótan – a tánc lefolyása;
3. Kompozíciótan – a tánc kompozíciója;
4. Kifejezéstán – a művészi előadás.

2.ábra. *A rendszer tan felépítése.*
(Saját szerkesztés)

Szentpál Olga munkásságában megjelenő mozgás-struktúrák, a táncdivat jelen idejű, élő kulturális közegének elemei jelentik művészi koncepciójának egyértelmű meghatározását. Szentpál a természet törvényeit elfogadva egy nomenklaturális fogalomrendszert hozott létre, amellyel helyet ad a mozgás analízisére. A rendszer tan feltárja a művészi tánc minden formáját, amit felépítésében is meghatároz. A formatanban a figurális lokáció alapelemeit és rendszer szintű meghatározásait az idő-tér eredők mentén, a test három-dimenziós kiterjedésében tudatosan megkomponált mozgásmodellként dolgozza ki. A test behatárolása és a tánc szerkezeti építettsége alapján állapítja meg a mozgás motívikáját, ami a mozgásforma domináns jellegét adja. Szentpál Olga mozgásjellegeiben az emelt jelleg a klasszikus balett, az áramló jelleg a társastánc, az ellentétes jelleg az expresszív tánc, az egyenletes jelleg pedig a néptánc formai elemeit takarja. Ennek lehetőségében Szentpál felismeri az újfajta testi orientációk kibontakozásának tárházát, a tudatosan formálható struktúrákat művészi kifejezőeszközzé emeli és azt közlésértékű táncná a kifejezéstannal formálja. Képzési rendszerében szerepe van az aktuális táncdivatnak és a művészi táncnak is. Mindezeket a rendszer tan lejegyzett példatára tárja elének kinetográfiával lejegyezve. Mint megalkotott produktum, a test- és térérzéklet tudatosan használó táncos lesz az, aki ugyanúgy részt vesz, hozzáidomul a mozgáskórus tömegéhez, ugyanakkor önálló, térben konstruált koreográfiákat alkotó és előadó személyiséggé tud válni. A mozgásértést pedig a táncjelírás megtanulásával és alkalmazásával, a szimbólumértő kognícióval fixálja. Mindezzel együtt a rendszer tan teli van variációs lehetőségek-

kel és bővebb kifejtést magában hordozó ötletekkel. Azt gondolom, ez a rendszer így teljességgel lefekteti a tánc, mint művészi kifejezés és mint elméleti alaptézis kifogásolhatatlan alapjait. Munkájában találkozott családi kötődései révén a nyugati gondolkodás, az expresszionista művészet és a keletről érkező haladó művészi felfogás, melynek eredményei együttesen adják Szentpál sajátos stílusát. Ennek ismeretében már nem is merülhet fel kérdés annak irányában, hogy miért az ezen a rendszeren kinevelt Szentpál tanítványok lehettek a megszülető táncművészeti képzés vezető alakjai. Közöttük tudhatjuk lányát Szentpál Máriát, a nevelt fiaként szeretett Lőrinc Györgyöt, Merényi Zsuzsát, Kemény Zsuzsát, Roboz Ágneszt, Simay Zsuzsát vagy Ligeti Máriát, Juhász Máriát, Szalai Zsuzsát is, akik a megszülető hivatásos együttesek kiváló táncosai, alkotó előadói és táncosokat képző tanárai lehettek a táncéletnek.

Összegzés

Mindezeket összefoglalva megállapítható, hogy ezen folyamatok eredményeként válhatott a táncból önálló művészi kifejezési forma. A polgárság gondolkodása, művészi törekvései és tudományos habitusa egyaránt szükségesek voltak ennek megalapozásához és tényleges megvalósításához. Látható, hogy mennyire esztétikai minőség a tánc, ami talán az 1970-es évekig teljesen egyértelmű volt. Szentpál Olga életének egyik kudarcaként fogalmazható meg, hogy ez a rendszerrel nem kerülhetett könyv formájában kiadásra. Pedig kortársait megelőző szemléletében és részleteiben is alapos munkája már 1940-ben elkészült. Ez lehetett volna a fegyvertény annak kiküszöbölésére, hogy esetlegesen munkáját kétségbe lehessen vonni, vagy amiként napjainkban emlékeznek rá, pusztán mozdulatművészként beszéljenek róla. A megszülető néptáncgyűjtések elindulásakor az 1947-ben elkészített elemzési módszere szerint tudták kategorizálni a felgyűjtött táncokat. Élőben jegyzett le táncot, jegyzetei, koreográfiai ötletei a Táncarchívumnak hála mind rekonstruálhatók. Sajnálatos, hogy Martin György sem hivatkozik rá, hiszen számos fogalmát és elemzési módszerét használja.⁵⁵ Az én munkám a hagyaték feltárásával kapcsolatban még sok értékes évet tartogat magában, még több társadalmi és tánci kontextusrendszer feltárásával és annak részletekbe menő elemzésével.

⁵⁵ Szentpál Olga Ortutay Gyulával folytatott levelezésében kifejti konkrét hivatkozásokkal, mennyi fogalmat vettek át az elnevezések részleges megváltoztatásával. A levelek az OSZMI Táncarchívumában a fond 32 szám alatt megtalálhatóak. Martin György: A sárközi Duna-menti motívumelemzés címmel 1964-ben kiadott könyvében szerepel a motívum konkrét definíciója, ami a Szentpál-rendszerrel 1940-es kéziratában konkrétan szerepel, de erre vonatkozóan a könyv nem tartalmaz hivatkozást.

A tanulmány reményeim szerint funkcióját betöltve képet ad arról, hogy a 19–20. század fordulóján hogyan, s miképp válhatott a tánc önálló művészeti formává, hivatássá. A „nemzeti tánc” fogalma egyértelműen magába foglalja a polgári társastáncokat és a megszülető új stílust is, ugyanakkor az urbánus kultúrában új stílris művészeti forma megszületésére is lehetőséget nyújt. Ennek bizonyításaként tehát lehet „magyar” tánc nemcsak a csárdás, hanem az új művészi forma is, ami érzéseket, mondanivalót közvetít, ami csupán csak forrásként használja a folklórt, de mégis egyéni, formailag megszerkesztett alkotás. Nevelési eszköz és alpműveltségi tartalom. A testkép természetességében és természetfilozófiai behatároltságában lehet mentes a szexuális tartalomtól, ami áttranszformálja és tudatosá teszi magát a táncost és a táncról kialakuló felfogást. Így lett és maradt a bölcsészettudományok szintjén elismerhető a tánc tudománya. A keresztkulturális kontextusok pedig ténylegesen felismerhetővé teszik a társadalomban létrejövő kulturális folyamatokat, aminek pedig elsődleges kivételése vitathatatlanul a tánc. Hiszen az emberek életét korra és nemre való tekintet nélkül számos ponton átszövi, és ez a tény éppúgy megfeleltethető a művészeti szintér magas kultúrájában is az érzéki egzisztencia szintjén. Mindezek tudatában lehet táncantropológiai törekvésként értelmezni a mozgásban megnyilvánuló test és az azon keresztül megnyilvánuló társadalmi lény szerepét. Szentpál Olga személye a kulcs annak megértéséhez, hogy milyen törekvések kellettek, milyen művészi ambíciók és irányvonalak találkoztak a tánc sajátlagos műfaji stílusának behatárolásához. Szentpál szövetséget kötött a természettel, melyben az embernek magának is meg kell találnia a helyét, hiszen ezek az elemi erők működnek az emberi testen belül is. Legyen elementáris, emberfeletti, vagy épp embertelen ez az erő, mindezeknek az emberen kívül és belül is harmóniává kell válnia az erkölcsi értékek értelmében. Ez az új egyensúly, amiben a külső és belső világ törvényei összebékülhetnek és szövetségessé válhatnak. Ez kovácsol új hidakat és új művészi felfogást a tánc karakterizált stílusai között. Szentpál Olga megérdemli, hogy végre páratlan szemléletű munkája napvilágot láthasson, hogy a Szentpál mint névjegy nem csupán egy mozdulatművészt takarjon, hanem a tudományban jártas elméleti szakembert.

Irodalom

AMBRUS Attila Józsefné Kéri Katalin

2015 *Lánynevelés és női művelődés az Újkori Magyarországon*. Doktori disszertáció.
https://docplayer.hu/27565703-Dc_1067_15-ambrus-attilane-kerikatalin-lanyneveles-es-noi-muvelodes-az-ujkori-magyarorszagon-nemzetkozitek-intessel-es-notortenet-alapozassal.html (A letöltés dátuma: 2020. 07. 01.)

- DURKHEIM, Émile
1951 „*Sociologie et Philosophie*.” Paris: Presses Universitaires de France
- FUCHS Livia
2006 „A színház határesetete: a dance pure egy táncműfaj történeti alakváltozásai.” In Mestyán Ádám – Horváth Eszter (szerk.): *Látvány/színház, performativitás, műfaj, test*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 99–111.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich
1952 „A fenségesség művészete” In *Esztétikai előadások I.* (fordította Zoltai Dénes) Budapest: Akadémiai Kiadó. 378–384.
1955 „A klasszikus önállósága, mint szelleminek és természeti alakjának kölcsönös hatása” In *Esztétikai előadások II.* (fordította Zoltai Dénes) Budapest: Akadémiai Kiadó. 7–12.
1956 „A drámai műalkotás külső előadása.” In Fogarasi Béla – Lukács György – Mátrai László (szerk.): *Esztétikai előadások III.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 386–396.
1968 „*Antropológia*.” *A szellem filozófiája Enciklopédia III.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 44–196.
- HOFER Tamás
2009 „Amerikai antropológusok és hazai néprajzkutatók Közép-Európai falukban.” In Hofer Tamás: *Antropológia és/vagy Néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest – Pécs: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajzi–Kulturális Antropológia Tanszék. 119–133.
- JÁSZI Oszkár
1908 *Társadalomtudományi könyvtár: Művészet és erkölcs*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata
- KAEPPLER, Adrienne
1991 American Approaches to the Study of Dance. *Yearbook for Traditional Music*. 23. 11–21.
- KÁROLI Gáspár (ford.)
2002 „Pál apostol levelei a Korinthusbeliekhez I.” *Szent Biblia*. 194–210.
- KAVECSÁNSZKI Máté
2015 *Tánc és közösség*. Debrecen: DUPress Kiadó
- KERESZTY Orsolya
2012 A női szerepek tematizálása. A Nő és a Társadalom című folyóiratban (1907-1913). *Új Pedagógiai szemle*. 9–10. 187–197.
- KOMORÓCZY Géza (szerk.)
2018 I. [Winnetoutól a Stemmáig] (1927-1942). In Komoróczy Géza (szerk.): *Örvények fölé épülő harmónia II. – Szilágyi János György személyes levelezése*. Budapest: Gondolat Kiadó – Szépművészeti múzeum. 9–73.
- LEVIN, David Michael
1983 Philosophers and the dance. In Roger Copeland – Marshall Cohen (eds.): *What Is Dance?* New York: Oxford University Press. 85–94.
- MEYERHOLD, Vszevolod Emiljevics
1983 „A Biomechanika.” In Nánay István (szerk.): *A színésznevelés breviáriuma*. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó. 75–77.

- PESOVÁR Ferenc
1978 *A magyar nép táncélete. Tánctanulás, táncalkalmak, táncrendezés.* Néptáncpedagógusok kiskönyvtára. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda
- POLÁNYI Cecília
1986 „Levél Polányi Mihálynak” (fordította: Vezér Erzsébet) In Lenkei Júlia (szerk.): *Írástudó nemzedékek. A Polányi család története dokumentumokban.* MTA Filozófiai Intézet, Lukács Archívum. 47–48.
- POLÁNYI Laura
1986 „Néhány szó a nőről, s a nőnevelésről.” In Lenkei Júlia (szerk.): *Írástudó nemzedékek. A Polányi család története dokumentumokban.* MTA Filozófiai Intézet, Lukács Archívum. 49–60.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald
1952 „*Structure and Function in Primitive Society.*” Essays and Addresses. Cambridge: The Free Press
- ROYCE, Anya Peterson
2004 *Anthropology of the performing arts: artistry, virtuosity and interpretation in a cross-cultural perspective.* Lanham: Altamira Press
- SACHS, Curt
1937 *World history of the Dance.* The Notron Library. New York: W. W. Norton. 427–443.
- SZAPOR Judit
2017 *A világhírű Polányiak, egy elfelejtett család regényes története.* Aura Kiadó
- SZENTPÁL Olga – RABINOVSKY Máriausz
1940 [„A mozgásművészet rendszertana”] kiadatlan kézirat, OSZMI Táncarchívum fond 32.
- SZERDAHELYI István – ZOLTAI Dénes (szerk.)
1972 *Esztétikai kislexikon.* Budapest: Kossuth Kiadó
- SZTANYISZLAVSZKIJ, Konsztantyin Szergejevics
1983 A színész és a rendező művészete (részletek) In Nánay István (szerk.): *A színésznevelés breviáriuma.* Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó. 57–69.
- TURNER, Victor
1987 „*The Anthropology of Performance.*” New York: PAJ Publications
- VÁLYI Rózsi
1969 *A Táncművészet története.* Budapest: Zeneműkiadó
- VEZÉR Erzsébet
1986 „A Polányi család.” In Lenkei Júlia (szerk.): *Írástudó nemzedékek. A Polányi család története dokumentumokban.* MTA Filozófiai Intézet, Lukács Archívum. 5–25.
- ZOLTAI Dénes
1969 *A zeneesztétika története I. – Éthosz és affektus.* Budapest: Zeneműkiadó

Nora Abraham

DANCE AESTHETICS AND TAXONOMIC THEORY IN THE OEUVRE OF
OLGA SZENTPÁL

Olga Szentpál was a movement artist, representing a unique theoretical framework at the beginning of the 20th century. In my paper, I aim to present the influences that play a part in the development of Szentpál's artistic concept, in which the family and the theoretical background of her interest have a significant role. This concept covers society, citizenship, education and art. At the turn of the 19th and 20th centuries, the female body and mind shake off their former limitations and appear in a different role. In Szentpál's theoretical work, judgment, religious worldview, science and aesthetics assist in the creation of the artistic nature of dance. Can this movement-centered and highly philosophical system theory be interpreted as a dance anthropological endeavor? In the trinity of the body-soul-spirit coefficient, movement and immobility as well as conscious movement creation together mean the style of movement art and the creative dancer. My writing revolves around the issues of dance style, artistic expression, the body as a concept that can be defined as an attribute of movement, as well as dance and anthropology. By sorting out these issues, I hope to make the taxonomic theory that examines the character of dance and body become more easily comprehensible.

A hortobágyi deportáltak emlékezeti terei Magyarországon

CSISZÁR IMRE

Bevezetés

A hortobágyi kényszermunkatáborokba hurcolt ártatlan emberekről, gyakran egész családokról megemlékező, a hortobágyi rabok szenvedéseinek a bemutatását célul kitűző, és a fiatalabb generációk számára hiánypótló ismeretszerzési lehetőséget nyújtó emlékhely kevés van Magyarországon. Annak ellenére, hogy a rendszerváltást követően voltak törekvések a kommunista diktatúra áldozatainak emléket állító kulturális terek kialakítására, a Hortobágyon raboskodó családok megfelelő rehabilitálására ez ideig nem került sor. Pedig közel 2500 családot és több mint 8 ezer embert érintett a hortobágyi kitelepítés, amely olyan mértékű jogtiprás volt, amelyre kevés példát ismer a történelem.

A kommunizmus áldozatául esett családok esetében a múlt feldolgozása megkezdődött ugyan és az állami terror feltárását illetően is komoly kutatások folytak, azonban a rendszer bűneinek a megismertetése és a tudatos emlékezetpolitika kialakítása nem sikerült maradéktalanul. A múlt feldolgozása és a múlttal való szembenézés nemcsak tudományos szempontból lényeges, hanem összetársadalmi szinten is, mivel a következő nemzedékeknek a múlt eseményeihez való viszonyulása, erkölcsi értékítélete meghatározza nemzetünk jövőjét.

A Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyében elhelyezkedő hortobágyi kényszermunkatáborokban raboskodó ártatlan emberek mindannyian a kommunizmus áldozatai voltak. Évekig raboskodtak állati sorban és csak Sztálin halálát követően szabadulhattak. A szocialista állam gondoskodott róla, hogy szabadulásuk után sem élhettek szabadon. Megbélyegzettek maradtak, akik a társadalom periferiájára szorulva, állandó rettegésben élve próbáltak meg boldogulni, elvágva a tanulás és a képességüknek megfelelő munka lehetőségétől.

Jelenleg csak Hajdúnánáson és Ebesen tekinthető meg olyan állandó kiállítás, amely emléket állít a hortobágyi kényszermunkatáborok rabjainak. A Hajdú-

nánáson „Kitaszítottak” címmel 2011-ben megnyílt állandó kiállítás alapvetően öt részből épül fel, és a Hajdúnánás melletti Tedej kényszermunkatáborának a bemutatása mellett a deportálásokra, a hadifogságba hurcolt ártatlan civilek sorsára, az 1956-os forradalom és szabadságharc hőseire, valamint a kolhozosítás vidéki társadalomra gyakorolt hatására is nagy hangsúlyt helyez. Az ebesi Széchenyi Ferenc Tájélmúzeumban pedig 2004 óta tekinthető meg az az emlékszoba, ami az „Ítélet nélkül...” címet kapta és kifejezetten az ebesi kényszermunkatábor és a hortobágyi rabok állnak a középpontjában. Az alábbiakban ezt a két kiállítást kívánom közelebbről is bemutatni.

A hajdúnánási „Kitaszítottak” történelmi kiállítás történelmi háttere

A tárlat alapvetően egy olyan időszakról szól, ami mind a mai napig élő történelemként van jelen Hajdúnánáson és a város tágabb környezetében. A korszak és az átélt események nem merültek feledésbe, s nem vesztek el a múlt homályában, hiszen az itt élők emlékezetükben őrizték, s őrzik ma is, hogy továbbadják a következő generációk számára.

A történet alig több mint fél évszázaddal ezelőtt kezdődött, s az idősebbek még személyes élményként idézik fel a város történelmének azt az alig két évtizedet, amely során a különböző megpróbáltatások és elszenvedett veszteségek teljesen feldúlták és átalakították a város életét. Hajdúnánás tragédiája azonban nem választható külön attól a zivataros 20. századi magyar történelemtől, amelybe szervesen illeszkedik, s amelynek az ismerete nélkül a helyi események sem érthetők.

Az I. világháború, az emberáldozatok, majd a trianoni békediktátum máig feldolgozatlan traumát okoztak a magyar társadalom számára. Szinte nincs város, ahol ne állt volna, vagy ahol ne állna első világháborús emlékmű, vagy ne lenne a trianoni békére utaló emlékhely. Ez alól Hajdúnánás sem kivétel, a megpróbáltatások sora azonban a második világháborút követően tovább folytatódott. A háborús vereség, az áldozatok tragédiája, valamint a Magyarország német megszállását (1944. március 19.) követő nyílt zsidóüldözés, a gettók felállításai, majd a deportálások a magyar történelem legsötétebb időszakának a kezdetei voltak.¹ A holokauszt az egész országban jelentős áldozatokat követelt, az olyan kisebb városok esetében is hatalmas vérvesztéseget okozott, mint amilyen Hajdúnánás volt.

¹ A magyarországi zsidóság szenvedéséről bővebben Gyurgyák 2001; Braham 1997; Stark 1995; Bihari 1990; Ságvári 1994; valamint Karsai-Benoschofsky 1958–1967.

A helyi társadalomba szervesen illeszkedő és békésen élő hajdúnánási zsidóság sem kerülhette el sorsát. Hajdúnánáson 1944. május 31-én a Klapka és a Bem utca körül létesült a gettó, ahová a város 1003 fős zsidósága került.² A polgári lakosságtól történő elkülönítésük ezzel immár fizikailag is megtörtént. A gettó alig másfél hónapig működött, mivel ezután a foglyokat koncentrációs táborokba szállították. A tehervonatok először Debrecenbe érkeztek, ahol a Serly-féle téglagyárban gyűjtötték össze a megyéből a zsidókat. A hajdúnánási zsidók is itt várakoztak egy teljes hétig, állandó fegyveres őrizet mellett.³

1. kép: A hajdúnánási zsinagóga épülete.

Ezután Debrecenből a hajdúnánási deportáltakat vagy Auschwitzba, vagy a Bécs mellett fekvő Strasshofba vitték.⁴ Az Ausztriába került zsidóknak jóval nagyobb esélyük volt a túlélésre, mivel őket többnyire különböző kelet-ausztriai táborokba szállították tovább, ahol ipari és mezőgazdasági kényszermunkát végez-

² Fehér 1973: 331.

³ Völgyesi 2001: 39–41.

⁴ A deportált hajdúnánási zsidók névsorát közli: Halmos 2003.

tettek velük. Az áldozatok pontos számát nehéz megállapítani, a szakirodalom mintegy 640 életét vesztett hajdúnánási zsidót tart számon.⁵

A második világháború végén a kivonuló német csapatok nyomában járó Vörös Hadsereg rettenetes brutalitása okozott máig érezhető sebeket a hajdúnánásiak lelkében. A város „nagy öregjei” még emlékeznek a második világháború utáni időkre, a szovjet hadsereg kegyetlenségeire, arra a mai napig kísértő novemberi éjszakára, amikor a város férfi lakosságát összegyűjtötték, és hadifogságba hurcolták a kegyetlen megszállók. 1944. november 3-a tragikus emléknap Hajdúnánáson, s az ekkor történtek kitörölhetetlenek a város történelméből.

A háború végén, a Magyarországot megszálló Vörös Hadsereg kegyetlenségei és a civil lakossággal szemben nem egyszer szervezeten elkövetett atrocitások okozták sokak halálát. Hajdúnánásról 1944. október 30-án éjjel vonultak ki a szovjetek elől hátráló német és magyar csapatok. Másnap, 1944. október 31-én érkezett meg a városba a Vörös Hadsereg. Ezután Hajdúnánás a november 1-jén megalakult szovjet katonai városparancsnokság közvetlen fennhatósága alá került.⁶

A szovjetek megérkezése azonban nem felszabadítás volt. Az eseményekről személyes élményekkel rendelkező helyiek beszámolója a Vörös Hadsereg kegyetlenségeit emelik ki.⁷ A szovjetek legnagyobb rémtette azonban 1944. november 3-án éjjel következett be. Egy tudatos és szervezett akció során a polgári lakosság begyűjtésére, és mint később kiderült hadifogságba szállítására került sor ezen az éjszakán. Katonai alakulatok jártak házról-házra és összegyűjtötték az otthon talált férfiakat, a fiatalokat és az öregeket is. Az egész városra kiterjedő akcióból csak egy-két városszéli utca, valamint a tanyák maradtak ki, ide ugyanis már nem jutottak el virradat előtt az oroszok.⁸

Az elhurcolások pontos oka hitelt érdemlően nem bizonyítható, tudjuk azonban, hogy a szovjet hadseregben bevett gyakorlat volt polgári személyek fogságba ejtése és hadifogolytáborokba szállítása. Szovjet hadifogságba egyébként mintegy 600 ezer magyar került, többségük katona volt, de a polgári személyek száma is elérte a 100–120 ezer főt.⁹

Az összegyűjtött embereket (közel 500 főt) éjszakára a szülőotthonba terelték, majd másnap gyalogmenetben irányították őket Debrecen felé. A háromnapos út alatt a foglyok úgy tudták, hogy néhány hétig lesznek távol, mivel a Hajdúnánást Debrecennel összekötő vasúti szakasz helyreállításán fognak dolgozni. A hadifogolyként elhurcolt hajdúnánási férfiak Debrecenbe érve a Pavilon lakatnyába kerültek, ahol akkoriban már valóságos szovjet gyűjtőtábor működött. A

⁵ Völgyesi 2001: 41.

⁶ Völgyesi 2001: 43.

⁷ Lásd Draviczky 1993: 230–241.

⁸ Völgyesi 2001: 44–45.

⁹ Romsics 2002: 270.

fogylok közül az 50 év felettieket és a 16 év alattiakat, valamint a betegeket szabadon bocsátották, mivel úgysem éltek volna túl az előttük álló utat.¹⁰

A megmaradt nagyjából 350 embert 1944. november 18-án indították el vasúton. A hajdúnánási „hadifogylok” hosszú utat tettek meg Debrecenből Románián keresztül a Szovjetunióba, először a moldvai Foksány elosztótáborába, majd onnan a Dnyeszter partján fekvő benderi hadifogolytáborba.¹¹ A leírhatatlan körülmények és a rossz bánásmód következtében az ártatlanul elhurcolt, polgári személyként hadifogságba került mintegy 350 emberből alig 20-an maradtak életben és tértek haza. A hajdúnánásihoz hasonló esetre került sor Nyíregyházán is, ugyanazon a napon, 1944. november 3-án, fényes nappal.

A vörös hadsereg által elszállított egyén személyi adatai.
(A Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18-án kelt 26. sz. rendelkezése)

1. Sorszám: 114

2. Vezeték- és keresztnév: Bencsik László

3. Anyja neve: Blóter Károly

4. Születési év és hely: 1921. IV. 14. Debrecen

5. Lakhely: Aranyos közút 61.

6. Nemzetiség, állampolgárság: magyar

7. Foglalkozás és munkahely: egyes

8. Társadalmi helyzet (ipari vagy gazdasági munkás, értelmiségi vagy fizikai alkalmazott, tisztviselő, önálló gazda vagy iparos, orvos, ügyvéd, lelkész, vállalkozó, kereskedő, stb.): egyes

9. Családi állapota (nős, nőlen, gyermekek száma): egyes

10. Vagyoni helyzete (milyen vagyona van?): semics

11. Melyik párthoz tartozik? egyes

12. Volt-e partizán alakulat tagja? Hányszor, mikor vett részt ilyen harcokban? egyes

13. Mikor és milyen parancsnokság hívta be katonai szolgálatra? 1942. szept. 3. német bombázó utazás Debrecen

14. Milyen katonai alakulatnál szolgált, mi volt a rangja és a beosztása? L. F. 84. t.p. orosz

15. Szolgált-e Szálasi hadseregben, ha igen mi volt a rangja és beosztása? egyes

16. Mikor és honnan vitték el a vörös hadsereg katonái? (Harcterőről-e vagy német, stb. gyűjtőtáborból)? egyes

17. A közelében milyen mértékben vett részt? egyes

18. Honnan és mikor vitték el? egyes

Megjegyzések: egyes

2. kép: Kérdőív a szovjet hadifogylok felkutatására.

¹⁰ A hajdúnánási férfiak elfogásának és viszontagságos utazásának a történetét részletesen leírja Hadas Ferenc, az egyike azon keveseknek, akik visszatértek a fogolytáborból. Vö. Hadas 1991: 19–31.

¹¹ Völgyesi 2001: 45–46.

A civilként hadifogságba került hajdúnánásiak többsége életét veszítette az út során, vagy a hadifogolytáborban.¹² A város lakói hosszú éveken át, nem egyszer több mint egy évtizeden keresztül várták vissza szeretteiket, akik legtöbbször apák, fiúk, vagy testvérek voltak. Emléküket mind a mai napig kegyelettel őrzi a hajdúnánásiak közössége.

Az ezt követő, 1948-tól kezdődő Rákosi-korszak sem hozott enyhülést, sőt egyértelműen a terror és az elnyomás, a megfélemlítés és az erőszak csúcspontja lett. A hatalom és helyi képviselői valóságos üldözőhadjáratba fogtak a nemkívánatos elemek, a veszélyesnek tekintett társadalmi csoportokkal szemben, az állam saját polgárai ellen fordult.

A rendszer ellenségeihez tartoztak az egyházi személyek, ún. „klerikális reakció”, valamint a módosabb parasztok, a vidék tekintélyes gazdái, a „kulákok” is. Az egyház képviselői a „dolgozó nép” ellenségei voltak, míg a kulákság politikai befolyása a „falusi osztályharc” sikerét és a termelőségvetkezeti mozgalom sikerét veszélyeztette. Kuláknak minősítettek minden 25 holdon felüli közép- és gazdagparasztot, összesen mintegy 71 ezer családot, és különadókkal, gazdasági épületeik, gépeik elvételével, a képviselőtestületekből történő kizárásukkal és minden más adminisztratív eszközzel sújtották őket. Hivatalos nyilvántartásuk érdekében külön kuláklisák készültek.¹³

A belső ellenséggel szembeni fellépés eszköze volt a koncepciók per mellett az internálás is. A legnagyobb internáló tábor Kistarcsán volt, a leghírhedtebb recski tábor működésének kezdete 1950-re tehető. Az internáló táborok száma megközelíthette a 100-at, míg a fogolylétszám 1953-ban 44.000 körül lehetett.¹⁴

Hajdúnánáson a Rákosi korszak leginkább azokat a gazdákat tette tönkre, akiket hivatalosan is kuláknak bélyegeztek, valamint azokat hurcolta meg, akik az 1945 előtti időszakban vezető pozíciókat töltöttek be.¹⁵

A politikai perek és az internálások mellett az állami terror nem egy esetben csoportos kitelepítést is alkalmazott. Ennek a legismertebb példái a budapesti és nagyvárosi kitelepítések voltak, de ide tartoztak a hortobágyi kényszermunkatáborok is. A közvetlen előzmény külpolitikai természetű volt és a szovjet-jugoszláv viszony megromlására vezethető vissza. A fenyegetettség érzése annyira eluralkodott a pártvezetésben, hogy 1950. július 1-jén 6 megyét érintő, 17 járásból és 300 községből álló határsáv került kijelölésre, ahonnan azokat, akiket

¹² Alig tudnánk valamit arról a kálváriáról, amin keresztül mentek, ha az egyik, csodával határos módon visszatérő hajdúnánási, Hadas Ferenc nem írta volna meg minden tekintetben rendkívüli, s páratlan történelmi értékkel bíró visszaemlékezését: Hadas 1991.

¹³ A kulákokkal szembeni fellépésről és az adminisztratív intézkedésekről bővebben: Kávási 1991: 28–34.

¹⁴ Dessewfy–Szántó 1989: 14.

¹⁵ A hajdúnánási kulákokkal szembeni bánásmódról részletesebben: Draviczy 2006; valamint: Kajári 1999: 209–230.

nem találtak megbízhatónak, családostól telepítettek ki.¹⁶ Az elhurcolt férfiak, nők és gyerekek a tiszántúli állami gazdaságok köré szerveződő szociális táborokba kerültek, ahol embertelen körülmények között tartották, és kényszermunkára kötelezték őket.

Ilyen kényszermunkatábor működött 1951-től 1953-ig a Hajdúnánás mellett fekvő Tedejen, az állami gazdaság telephelyén is.¹⁷ A tábor 1951. december 7-én kezdte meg működését 343 rabbal, de a Tedejen fogva tartott kitelepítettek száma már 1951. december végére 661-re emelkedett.¹⁸ Jelenleg a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének köszönhetően több mint 700 egykori tedeji rabról van tudomásunk. A 12 szögesdróttal elkerített hortobágyi tábor felszámolására csak Sztálin halálát követően kerülhetett sor.¹⁹

A megelőző időszak kegyetlenségei folytán az 1956-os forradalomból Hajdúnánás is kivette a részét, majd a Kádár-rendszer megtorlásának az erejét is a saját bőrükön tapasztalták meg a helyiek. A vidék forradalmát leginkább az idézte elő, hogy az erőszakos téeszésítés, a korábban megbecsült, módosabb parasztság üldözése, a vidék szellemi életében központi szerepet betöltő egyházi személyek meghurcolása, továbbá a nyílt erőszak rendkívüli engedetlenséghez vezetett.

A forradalom kitörése Hajdúnánáson 1956. október 26-án következett be. Péntek délelőtt a helyi gimnazisták diákbizottságot alakítottak és tanáraikkal együtt összeállították 34 pontos követeléseiket.²⁰ A városközpontban több száz fős tömeg gyűlt össze és heves tüntetés kezdődött. Végül Cselényi Csujja Lajos földműves vezetésével az épületekről és a szovjet emlékműről leverték a vörös csillagot, majd behatoltak a Tanácsháza épületébe és le akartak számolni a helyi pártvezetőkkel. A tagosító bizottság korábbi elnökét, Bundik Vince tanácselnök-helyettest bántalmazták is.²¹ A helyi pártvezetők mellett a hajdúnánási zsidóságot is inzultusok érték, október 26-án, a délutáni órákban egy tehergépkocsi (a helyi emlékezet szerint egy traktor) segítségével a főtéren álló szovjet emlékművet is ledöntötték, majd elénekelték a Himnuszt. Később eltévedt orosz tankok jelentek meg a városban, amik a Polgár–Miskolc felé vezető utat igyekeztek megtalálni és hidegen hagyta őket a helyi forradalom. Nem állt szándékukban beavatkozni a

¹⁶ Hantó 2009: 153.

¹⁷ A telepeseknek nevezett rabok őrzéséről a rendőrségen belül létrehozott különleges erő (,,K” őrsök) gondoskodtak, brutális fellépésük, kegyetlenkedéseik a rendszer újabb arcát mutatták meg.

¹⁸ Apatini 2009: 19.

¹⁹ A hortobágyi táborok történetéhez lásd: Saád 2005; W. Balassa–Hajdú–Vecsernyés é. n.; 60 Év 1950–2010; Hantó 2009; Gulyás–Gulyás 1989; Buczkó 2008; Varjasi 2011.

²⁰ A 18. pontban a szovjet csapatok kivonása mellett a Szovjetunió táboraiiban szenvedő hadifoglyok szabadon bocsátása szerepelt, ami arra utal, hogy több mint egy évtized elteltével is elevenen élt az a bizonyos novemberi éjszaka a város emlékezetében.

²¹ Az 1956-os forradalom kitöréséhez lásd: Völgyesi 2001: 90–95.

helyi eseményekbe és miután az oroszul jól beszélő Ricsei Balázs útba igazította őket, tovább is mentek. Másnap megalakult a helyi forradalmi bizottmány, az elnöke Szilágyi Gyula, a titkár Ricsei Balázs lett. A következő napokban a közrend helyreállítása állt a középpontban és az egész város a budapesti eseményekre figyelt. A szovjet hadsereg beavatkozásával és a forradalom leverésével azonban a hajdúnánási ellenállás sorsa is megpecsételődött.

3. kép: *A ledöntött szovjet hősi emlékmű.*

Az ezután következő megtorlás újabb megpróbáltatásokkal járt. Hajdú-Bihar megyében 1957 és 1959 között 787 fő ellen indult eljárás, akik közül 658 fő egyértelműen ötvenhatos forradalmárnak tekinthető. A megye településeit tekintve átlagosan 8 személyt fogtak perbe. 104 fő debreceni volt, Hajdúböszörményben 19 főt, Hajdúszoboszlón 26 főt vádoltak meg, míg Hajdúnánáson 43 személy ellen indult eljárás.²² Hajdúnánásiak kivégzésére nem került sor, de súlyos ítéletek születtek, nem egyszer több éves börtönbüntetést szabtak ki a vádlottakra.²³

²² Valuch 1996: 21.

²³ A hajdúnánásiak ellen indult perekről és a kiszabott ítéletekről részletesebben: Völgyesi 2001: 168–184.

Végül szólni kell arról a tudatos agrárpolitikáról is, amely Magyarország szovjetizálásával összhangban a hazai mezőgazdaság átalakítását, a termőföldek közös tulajdonba vételét, vagyis a sztálini típusú kollektivizálás gyors bevezetését szorgalmazta.

A vidéki társadalom számára a második világháború után a legnagyobb változást a földreform jelentette. A föld nélküli tömegek régi követelése vált valóra 1945 márciusában, a földosztásról szóló rendelet megjelenésével. Az agrárszerkezet teljesen átalakult, 5,6 millió hold tulajdonjoga cserélt gazdát és így a nagybirtok és a középbirtok gyakorlatilag megszűnt létezni. Az összes föld 35%-át osztották szét a zömmel „újbirtokosnak” számító mintegy 642 ezer igényjogosult között.²⁴

Hajdúnánáson már a rendelet megjelenésekor működött a Földigénylő Bizottság, Pálóczi Imre vezetésével. A földosztás a hajdúnánási határ 10%-át érintette és az 1000 holdnál nagyobb birtokokon túl néhány gazdagparaszti birtok is áldozatul esett. Az igényeket azonban így sem lehetett kielégíteni, a jogosultak alig 1/5-e kapott földet, a nánási újbirtokosok száma 416 fő volt, akik között összesen 3781 hold került szétosztásra.²⁵

A Magyar Kommunista Párt politikai célja azonban nem a kisbirtokos egzisztenciák létrehozására, sokkal inkább a szovjet típusú mezőgazdaság kialakítására irányult. A valódi szándék a kollektivizálás volt, amit Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédében hirdetett meg nyíltan. 1948. december 18-án megjelent az erről szóló rendelet is, de a folyamat lassúságát jelzi, hogy 1949 nyarára még csak 584 csoport működött az egész országban, bár az év végéig mintegy 1300 termelészövetkezet, illetve termelészövetkezeti csoport jött létre.²⁶

1948-ban Hajdúnánáson is megalakult az első szocialista közös gazdaság 60 tag egyesülésével, 570 katasztrális holdon. A gazdaság helyzetéről, körülményeiről gyakorlatilag nem maradt írásos forrás, egyes visszaemlékezésekből tudjuk, hogy feltehetőleg Bocskai nevét viselte és Gyulai András vezetésével jött létre.²⁷

1949. december 21-én, Sztálin születésnapján született meg a December 21, 1950. február 25-én a Micsurin és 1950 őszén a Táncsics Tsz. 1949-ben alakult a Dózsa Tsz és a Haladás Tsz. Az 1950-es évek elején újabb termelészövetkezetek keltek életre, 1952-ben szerveződött a Petőfi és a Kossuth Tsz, és 1955-ben ala-

²⁴ Romsics 2002: 284.

²⁵ Orosz 1973: 391–392. és 394.

²⁶ Romsics 2002: 313; illetve: Szakács 1998: 333.

²⁷ „Még azt megelőzte, valamilyen Bocskai néven létrehozott Gyulai András képviselt valami kis társulást. Én úgy emlékszem, hogy az volt legelőbb, valahol ott a pusztán. [...] Nem lett ebből semmi, vagy nem tudom, valameddig működött, de nem tudott ez létre vergődni. Csak ilyen kezdeményezésnek maradt.” – Varga Sándor interjú. (Hajdúnánási Rákóczi Tsz. alapító tag; 1960; téveszelnök: 1963–1984) Készítette: Csizsár Imre. Hajdúnánás, 2008.

kult meg a Szikra.²⁸ A hajdúnánási termelőszövetkezeti rendszer a város mellett, Tedejen működő állami gazdasággal egészült ki, ahol 1951 és 1953 között kényszermunkatábort működtettek.

Az 1956-os forradalom következtében a Petőfi Tsz. feloszlott, és a tagság jelentős része kilépett a közös gazdaságokból. A forradalom bukását követően, a szövetkezetesítés harmadik hulláma Hajdúnánáson is eredményes lett. A termelőszövetkezetek életében azonban jelentős változásnak tekinthető, hogy a korábbi December 21 Tsz. nevét, Sztálin megítélésének módosulására tekintettel meg kellett változtatni. A szövetkezet új neve „Új Élet” lett, és 1957 folyamán újabb közös gazdaságok is alakultak: a Bocskai és a Jókai Tsz. A kollektív mezőgazdaság helyi kibontakozását nehezítette viszont, hogy tiltakozásul a parasztság jelentős része passzív ellenállásba kezdett, nem vetett el, és a szövetkezetben sem vett fel a munkát.

4. kép: Szövetkezeti dolgozók kukoricabántás előtt Hajdúnánáson.

Végül azonban az állam érvényre tudta juttatni az akaratát és 1960 decembere-re a hajdúnánási gazdák (többnyire csak a családfők) 80%-a aláírta a belépési nyilatkozatot és ezzel a tagok száma elérte 3200-at, és a termelőszövetkezetek te-

²⁸ Bakó 1973: 412.

rülete 28.500 holdra emelkedett.²⁹ A termelőszövetkezeti rendszerben az eredeti struktúrához képest több ízben is jelentős változások következtek be: 1959 végén a Kossuth Tsz. és a Táncsics Tsz. egyesülésével megalakult a Lenin Tsz, majd létrejött a módosabb gazdákat tömörítő, „kulák” téesznek, vagy „bőrkabátos” téesznek nevezett, hatékonyan működő Rákóczi Tsz is. 1962-ben a Bocskai Tsz. beolvadt a Micsurin Tsz-be, és végül 1977. január 1-jén a Lenin Tsz., valamint a Rákóczi Tsz. egyesüléséből megszületett a Béke Tsz.³⁰ A jelzett változások mind-mind a hatékonyság növelését célozták és egyértelműen a szervezeti és területi integráció irányába mutattak.

Hajdúnánás különösen megszenvedte ezt a brutális és véres időszakot, a jelentős számú, deportált helyi zsidóság, a szovjet megszállás áldozatai, a hadifogságba hurcolt civilek, majd a kommunista diktatúra áldozatai, a földjüktől megfosztott gazdák, az üldözött kulákok, a Tedejre kitelepített családok, az 1956 utáni megtorlás elszenvedői mind-mind a bőrükön érezték az éppen aktuális hatalom erejét, s közülük sokan az életükkel fizettek végül. Ez a kiállítás elsősorban róluk, a diktatúrák áldozatairól, a terror és az elnyomás elszenvedőiről szól.

A hajdúnánási „Kitaszítottak” kiállítás felépítése

Mint azt az eddigiekben is láttuk, a 20. század Hajdúnánáson is példátlan megpróbáltatásokat okozott és számos áldozatot követelt. A múlttal való szembenézés, az áldozatokról történő méltó megemlékezés, a történelmi igazságtétel és a tragédiák feldolgozásának segítése mellett a kiállításnak egyértelmű célja volt, hogy az egyre távolabbi múlt homályába vesző történéseket interaktív módon, a legmodernebb technikai lehetőségeket kihasználva hozza közelebb a város lakóihoz és minden érdeklődőhöz.

Az alapos történelmi kutatásra épülő tárlat a helyi közösség múltjáról mesél, de ezt olyan módon teszi, hogy a sokak számára még személyes történelemként élő múlt hiteles, eredeti forrásokon alapuló bemutatásával az egyéni, illetve családi sorstragédiák háttérében megbúvó mélyebb történelmi összefüggések is könnyebben megérthetőek legyenek. A látogatók aktív bevonásának, az élethű kompozícióknak és a modern technika által biztosított páratlan lehetőségeknek köszönhetően interaktívvá váló kiállítás kitűnően szemlélteti és kelti életre egy le-tűnt kor hangulatát.

²⁹ Bakó 1973: 414.

³⁰ Draviczyk 1991: 145.

A kiállítótér átgondolt felosztásának, a jól megtervezett helykihasználásnak és a megfelelő adottságokkal rendelkező helyiségnek köszönhetően a tematikus elkülönítés és az egyes egységek színvonalas kialakítása egyidejűleg valósult meg.

5. kép: *Bőröndök a vagon bejáratánál*

6. kép: *Vagonbelső*

A deportálásokat egy vagonbelső szimbolizálja. A vagon bejáratánál a hátrahagyott bőröndök egymáson sorakoznak, majd a látogató beléphet a vagonba és megtapasztalhatja az utazás embertelenségét és nyomasztó légkörét. A vagon szerves része a kiállítótérnek és úgy került kialakításra, hogy a tárlat megtekintése során a látogatóknak keresztül kell haladniuk rajta. A földön fekvő embereket szimbolizáló kompozíció az elhurcoltak kilátástalanságát és állati sorba kényszerítését jelképezi. A kiállítótérbe lépve, mindannyian érezzük, hogy itt olyan dolgok történtek, amelyeknek nem lett volna szabad megtörténniük.

A folyamatosan zakatoló vonat hangja és a kívülről a vagonra vetített mozgó tájkép az egész belső teret mozgásban tartja. A vagonter azonban nemcsak a földön fekvő emberek szimbolizálásával és a kívülről beszűrődő fény- és hanghatásokkal érzékelteti a megbélyegzett emberek sorsát. Itt került bemutatásra a tárlat egyik legértékesebb darabja, a társadalmon kívülre került, jól látható módon is megpecsételt zsidókra kényszerített eredeti sárga csillag is. A sárga csillagot a vagon belső terében jobbra fordulva, a sötét térben megvilágított tárolóban lehet megtekinteni. A vagonból kilépve, a falon megvilágított tábor képe szimbolizálja a deportáltakra váró szenvedést.

7. kép: Sárga csillag

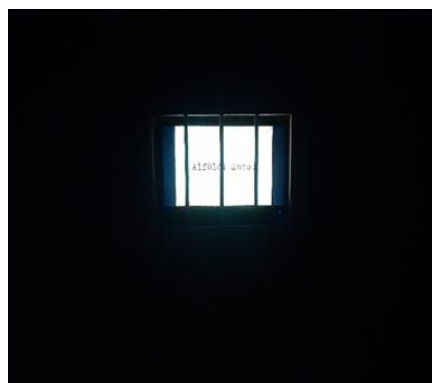

8. kép: A tábor jelképező fali kompozíció

Az 1944. november 3-án éjjel összegyűjtött és polgári személyként hadifogságba hurcolt emberekre egy barakkbelső emlékeztet. A kihelyezett, megvilágított tárlókban eredeti, pártállami kitüntetések tekinthetők meg az 1950-es évek első feléből. Bal oldalon, egy rácsos ablak mögött, azoknak az elhurcolt civileknek a névsora fut, akik életüket veszítették a megpróbáltatások során. A belső térben szemlélődő eközben a hazatért túlélők visszaemlékezéseit hallja folyamatosan.

9. kép: Barakk belső

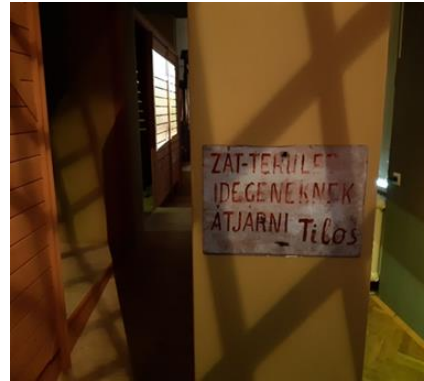
10. kép: Rácsos ablak

A tedeji raboknak, a Hortobágyra kitelepített családoknak állít emléket a következő része a kiállításnak. Itt egy rácsos ablak, egy emeletes ágy és egy korabeli, láncra függő lámpa jelképezi a társadalomból kiteszített emberek nyomorúságát.

A belső térre vetülő rácsok árnyéka szintén a bezártság, a rabság és a kilátástalan élet szimbólumai. A szögesdrót, a vörös csillag és a tábor helytelen felirata egyaránt a kor jelképei.

11. kép: *A hortobágyi élet szimbólumai*

12. kép: *A tedeji tábor felirata*

A tábori életre emlékeztetnek a barakk tárolójában látható használati tárgyak is. A tedeji rabok barakkbelsőjét elhagyva egy szűk folyosó következik. Jobbra nézve pedig elénk tárul a kor jellemző viseletének számító pufajkák végeérhetetlen sora. A hosszú sorban kifüggesztett pufajkák sejtelmes megvilágítása nyomasztó hatást kelt a látogatóban. A pufajkák az 1956-os forradalmat követő megtorlás jelképei is, azé a megtorlásé, ami a hajdúvárosok közül Hajdúnánást érintette a leginkább.

13. kép: *Kifüggesztett pufajkák*

14. kép: *A hagyományos tároló és a tablet ötvözése*

Az 1956-os forradalom jelképe a kiállításon megtekinthető eredeti szovjet emlékmű is, amit a forradalmárok 1956. október 26-án döntöttek le. Az emlékműre terített lyukas zászló a forradalom erkölcsi győzelmét hirdeti az elnyomás

felett. Az emlékműtől jobbra fordulva tárolók várják az érdeklődőket. Ezekben a tárolókban a hangsúly nem a kihelyezett tárgyakon, hanem a belső tableten futó tematikus fotók sorozatán van.

15. kép: *Az eredeti szovjet emlékmű*

16. kép: *Szabadon álló posztamens*

A tárlat egyik leginkább szembeötlő darabja, egy MÁVAG T-20-as traktor, amely a hagyomány szerint a szovjet hősi emlékművet is ledöntötte. A vaskerekes traktor a kollektivizálás korai szakaszához is köthető, hiszen az 1950-ben, hazánkban található 13 ezer traktor többsége is ilyen, vagy ehhez hasonló „kőrmös” traktor volt. Az oldalsó falon a szocialista címer jelképezi a termelészövetkezetek korát.

17. kép: *Eredeti „kőrmös” traktor*

18. kép: *Szocialista címer*

A traktort elhagyva balkéz felől egy erre a célra kialakított posztamensen látható a szovjet felszabadítási emlékmű a Szabadság szoborral és az 1969-ben készült Tanácsköztársaság emlékművének kicsinyített másolata. A posztamens rejtett rekeszéből pedig egy projektor vetíti a falra az 1956-os forradalom jellegzetes felvételeit.

19. kép: Korabeli láda

20. kép: Régi íróasztal nyitott dossziéval, tablettel

A kiállítótér sarkában egy korabeli láda található, tőle jobbra pedig egy íróasztal, eredeti írógéppel, lámpával, telefontal. Az asztalon a nyitott dosszié és a mellette kihelyezett tablet az önálló információszerzés lehetőségét kínálja. A fogaason a karhatalom jellemző viseletének számító bőrkabát és rendőr sapka függ.

21. kép: Az áldozatok keresetű adatbázisa

22. kép: A Rákóczi Tsz. eredeti táblája

Az íróasztal és környezete tudatosan az állami terror adminisztratív jellegét hangsúlyozza. Visszafordulva a kijárat felé a falon a Rákóczi termelészövetkezet eredeti, kopott táblája függ. Tovább haladva még egy nagyon fontos interaktív eszköz várja a látogatókat. A kihelyezett tableten megtekinthető a különböző diktatúrák hajdúnánási áldozatainak névsora. Az eszköz név szerinti keresésre is alkalmas, tehát lehetőség van rokonok, ismerősök felkutatására is.

A kiállítás úgy lett kialakítva, hogy lehetővé teszi az anyag folyamatos bővítését, kiegészítését, így nem tekinthető lezártnak. Ez a tárlat nyitott és a legújabb tudományos eredmények befogadására is alkalmas.

Az ebesi Széchenyi Ferenc tájmúzeum „Ítélet nélkül...” című állandó kiállítása

„Ítélet nélkül...” – Családok munkatáborokban címet viseli az az állandó tárlat, amely Ebesen, a Széchenyi Ferenc tájmúzeumban tekinthető meg. A kiállítás emléket állít azoknak a déli határsávból deportált családoknak, amelyek a 12 hortobágyi kényszermunkatábor valamelyikében raboskodtak. A táborok egyike 1951-től Ebesen működött, így a település, akárcsak Hajdúnánás, közvetlenül is érintett volt. Ebesen 910 rabról van tudomásunk az 1951 és 1953 közötti működés alatt.³¹

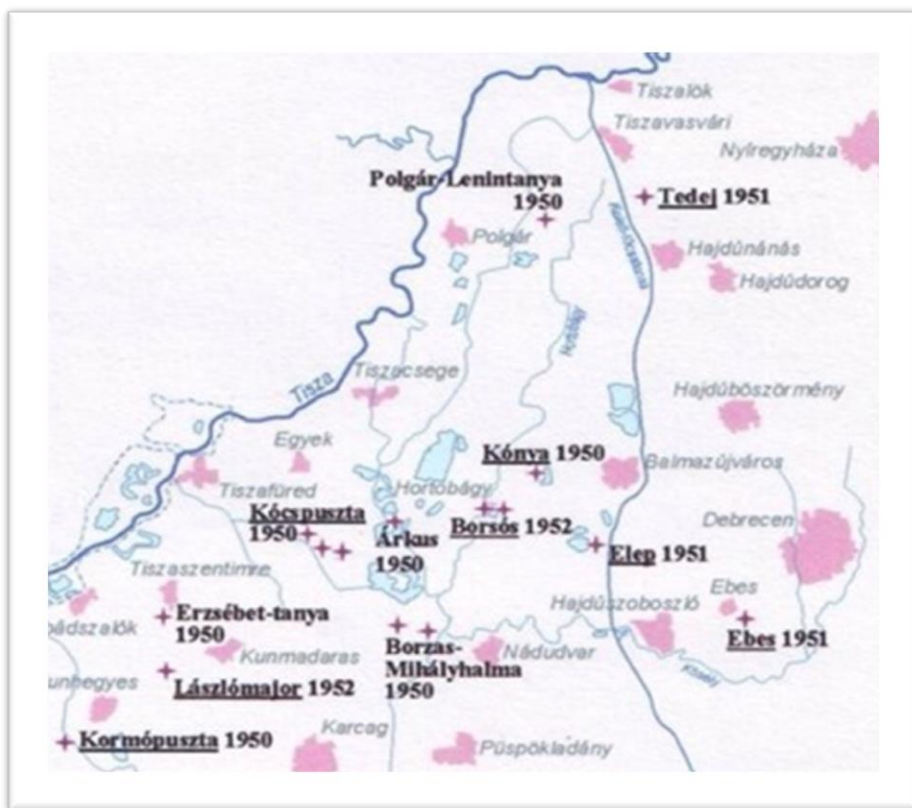
Az 1950-es évek elején a politikai perek és az internálások mellett az állami terror nem egy esetben csoportos kitelepítésben is megnyilvánult. Ennek a legismertebb példái a budapesti és nagyvárosi kitelepítések voltak, de ide tartoztak a hortobágyi kényszermunkatáborok is.

A déli határsávból a Hortobágyra történő kitelepítés 1950. június 23-án kezdődött.³² Mint már korábban szó volt róla, a közvetlen előzmény a szovjet-jugoszláv viszony megromlása volt. A kijelölt határsávból mindenkit kitelepítettek, aki nem bizonyult megbízhatónak. Gyakran egész családok kerültek így a Hortobágyon kialakított kényszermunkatáborok valamelyikébe.

A „szociális táboroknak” nevezett hortobágyi kényszermunkatáborok voltak Magyarországon az egyetlenek, ahová egész családokat zártak. A rabokat nemcsak személyes szabadságukban korlátozták, de embertelen körülmények között is tartották, és még kényszermunkára is kötelezték. A Hortobágyon felállított táborok tehát egyszerre voltak internáló- és munkatáborok, amelyek között gyakori volt a munkaerőcsere, ami a gyakorlatban a rabok átköltöztetését jelentette.

³¹ 60 év 1950–2010: 113.

³² Hantó 2009: 164.

23. kép: A hortobágyi kényszermunkatáborok³³

A Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztje 57.623 hold gazdasági területtel rendelkezett, amelyen „természetátalakítással” kísérleteztek. Az érintetlen ősgyep feltörésével szántóföldi termelésre törekedtek, valamint különböző tájidegen növények (pl. gyapot, rizs) meghonosítását tervezték.³⁴ Hasonló kísérlet történt Romániában, Brăgán vidékén is, ahol szintén a jugoszláv határsávból kitelepítettek munkaerejét felhasználva próbálkoztak rizs- és gyapotföldek létrehozásával.³⁵

A telepeseeknek nevezett rabok száma folyamatosan változott, leginkább emelkedett. 1953-ban 7289 fő raboskodott a Hortobágyon állandó felügyelet

³³ A 12 hortobágyi kényszermunkatábor elhelyezkedése a Dr. Hajdu Lajos által készített ábrán.

³⁴ A Tiszántúl természeti táját teljesen átalakítani igyekvő bizottság 1952. június 2-án látott munkához és 1952 őszére el is készült „a Tiszántúl egy része természetátalakításának keretterve” című munkával. A terv 1 millió 286 ezer kat. holdat érintett a Tiszalök, Keleti Főcsatorna, Berettyó és a Körösök határolta területen. Vö: Urbán 2006: 400.; továbbá Belényi 1998: 60.

³⁵ Lásd Kiss 2004: 325–343.

mellett.³⁶ Őrszűkről a rendőrségen belül létrehozott különleges erők („K” őrsők) gondoskodtak. Brutális fellépésük, kegyetlenkedéseik a rendszer újabb arcát mutatta meg.³⁷

A hortobágyi táborok félreeső, rosszul megközelíthető helyeken jöttek létre, így az itt fogva tartott emberek megszűntek létezni a külvilág számára. Személyi irataikat elvették, így személyiségüktől is megfosztották őket.

A belpusztai rabtábor emlékműve, az egykori „börtör” előtti bejáratnál. A kövöltre több plébánia már a Széchenyi váraknak önkéntesül
kötözteti a város terror gátlóit, több halálát valamennyi többi rabnak nemegyszerbe vést, aranybúza neve kapot máso emléket.

24. kép: A tedeji kényszermunkatábor emléktáblái

25. kép: Az ebesi emlékmű

A szögesdróttal elkerített, a rabokat állati sorban tartó hortobágyi táborok 1950 júniusa és 1953 októbere között működtek. Feloszlásukra, amit a hatalom egyszerűen „kényszerlakhely-megszüntetésnek” nevezett, csak Sztálin halálát (1953. március 5.) követően kerülhetett sor. Régi lakhelyükre azonban nem térhettek vissza és továbbra is a hatalom célkeresztjében maradtak. Piros László belügyminiszter 1953. november 23-ai jelentése szerint a polgári és katonai börtönökből, illetve internálós és más kényszermunkatáborokból szabadult személyek száma összesen 21.968 volt, akik közül 7281-en a hortobágyi táborrendszerhez tartoztak.³⁸

Az ebesi Széchenyi Ferenc Tájélmúzeum „Ítélet nélkül...” című, 2004 óta látogatható állandó kiállítása az első Magyarországon, amely kifejezetten a hortobágyi raboknak kíván emléket állítani. A tárlat lényegében egy egyedülálló emlékszoba.

A belső tér kialakításánál a kiállítás alkotói igyekeztek bemutatni azt az elnyomást és állandó fenyegetettséget, amelyben a rabok mindennapjai teltek.

³⁶ Hantó 2009: 165.

³⁷ Füzes 2002: 11; valamint Hantó 2002: 27.

³⁸ Huszár 1998: 259.

Ezt fejezi ki a sarokban, íróasztal mögött álló őr, akinek szúrós tekintete egyfolytában a rabokat fürkészi. Mellette fogas, asztalon korabeli írógép, telefon, tintatartó és petróleum lámpa.

Az asztallal szemben elhelyezett szék a kihallgatótiszt fölényét, az egyértelmű alá-fölé rendeltségi viszonyt és a kiszolgáltatottságot jelképezi.

26. kép: *A kiállítótér sarkában figyelő őr*

A kiállítótér sarkában figyelő őr a teljes teret belátja és figyelemmel kíséri, s nyomasztó hatást kelt a látogatóban. Baljós jelenléte a tér többi kompozíciójára is rávetül.

27. kép: *A tárlat belső tere*

28. kép: *A tábori rabok szálláshelye*

A belső tér kialakítására jellemző az őr és rabok szembenállása, az államhatalom elnyomását megtestesítő karhatalom szigorának és az embertelen körülmények közé kényszerített, ártatlan emberek nyomorúságának a kontrasztja. A szembeállítás tudatos és érzékletes.

A szállás kialakítása jól tükrözi a rabok kilátástalanságát, gyalázatos életkörülményeit és alárendeltségük mértékét. A szegényes fekvőhely, a bőrrönd, a lavór, az ágyként szolgáló építmény oszlopaira kifüggesztett, ruhaszáritásra használt zsinór mind-mind kifejezik azt az emberhez nem méltó életet, ami a hortobágyi raboknak osztályrészül jutott.

29. kép: A tárolókban kiállításra kerülő különböző korabeli használati tárgyak

A tárolókban azok a mindennapi használati tárgyak tekinthetőek meg, amelyek hozzátartoztak a kényszermunkatábor lakóinak mindennapjaihoz. Megtalálhatóak itt a mezőgazdasági termeléshez, illetve a terményfeldolgozáshoz szükséges eszközök (pl. mozsár, daráló, reszelő stb).

Az ebesi „Ítélet nélkül...” című állandó kiállítás hagyományos eszközöket vesz igénybe a múlt eseményeinek rekonstruálásához és a látogatók megszólításához. Éles kontrasztokkal igyekszik hatást kiváltani és a táborlakók nyomorúságát bemutatni.

A kiállítás a rabság körülményeinek az ábrázolásával együttérzést vált ki a látogatóból, aki maga előtt látja a szenvedő családokat. Az őr képében pedig meg-

jelenik az államhatalom képviselője is, aki felügyeli, őrzi és megalázza a törvényes ítélet nélkül elhurcolt és személyiségüktől is megfosztott, rabszolgasorsba taszított embereket.

A bemutatott kiállítások nagy erénye, hogy látogatóbarát módon igyekeznek közel kerülni az emberekhez. Arra törekednek, hogy megszólítsák a tárlatot megtekintő embereket és ne csak ismereteket közvetítsenek, hanem elgondolkoztatassanak, és önálló ismeretszerzésre ösztönözzenek. A hajdúnánási Kítaszítottak című tárlat újabb és a modern technika által kínált lehetőségeket is igyekszik kihasználni projektorok, tabletek, és modern világítástechnika alkalmazásával. Az interaktív módon kereshető adatbázis és forrásanyag, valamint a képi- és hanghatások tartalmát és megjelenését tekintve is egyedivé teszi ezt a tárlatot. Az ebesei „Ítélet nélkül...” című kiállítás szerényebb eszközökkel él, de nagyon érzékletesen mutatja be az őr személyében megtestesülő elnyomó hatalom és a nyomorúságos körülmények között élő rabok ellentétét.

Fontos lenne azonban, hogy több hasonló történelmi emlékhely emlékezzen meg az áldozatokról és figyelmeztesse az utókort a kommunizmus bűneire, amelyek nem ismétlődhetnek meg. Az ilyen kiállítások tudják ugyanis a legjobban érzékeltetni az állami terror brutalitását és jogtalanságát, a Rákosi-korszak legsötétebb éveinek törvénytelenégeit.

Irodalom

APATINI Ferenc Illés

2009 *Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951–1953-ban.* Debrecen: Méliusz Központ

BAKÓ Endre

1973 A meggyorsult idő. XII. In Rác István (szerk.): *Hajdúnánás története.* 411–445. Hajdúnánás: Városi Tanács

BELÉNYI Gyula

1998 A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949–1963). *Valóság.* 41. 7. 49–60.

BIHARI Péter

1990 A magyarországi zsidóság helyzete a zsidótörvényektől a deportálásokig. In Lendvai L. Ferenc – Horváth Pál – Sohár Anikó (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében* 2. kötet. Budapest: MTA Filozófiai Intézet

BRAHAM, L. Randolph

1997 *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. 1–2. kötet.* Budapest: Belvárosi Könyvkiadó

BUCZKÓ József

2008 A tedeji Gulág. *Hajdúsági Tükör.* 1.

- DESSEWFY Tibor – SZÁNTÓ András
1989 *Küttörő éberséggel*. Budapest: Háttér
- DRAVICZKY Imre
1991 *Hajdúnánás tanyavilága. I. rész. Élet a pusztán*. Hajdúnánás
- DRAVICZKY Imre
1993 Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. (Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk) Hajdúnánás
- DRAVICZKY Imre
2006 *Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946-1956*. Hajdúnánás
- FÜZES Miklós
2002 Szibéria-szindróma Magyarországon In Hantó Zsuzsanna (szerk.): *Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”*. 8–18. Budapest: Alterra
- GULYÁS Gyula – GULYÁS János
1989 *Törvénysértés nélkül... Budapest: Láng Kiadó*
- GYURGYÁK János
2001 *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó
- HADAS Ferenc
1991 *Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/* Hajdúnánás: Polgármesteri Hivatal
- FEHÉR András
1973 A tőkés rendszer érdekharca. VI. In Rácz István (szerk.): *Hajdúnánás története*. 291–332. Hajdúnánás: Városi Tanács
- HALMOS Sándor
2003 *Emlékezz meg! Hajdú-Bihar Megye zsidóságának története napjainkig*. Debrecen: Debreceni Zsidó Hitközség
- HANTÓ Zsuzsanna
2002 Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In Hantó Zsuzsanna (szerk.): *Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”*. 19–39. Budapest: Alterra
- HANTÓ Zsuzsanna
2009 *Kitiltott családok*. Budapest: Magyar Ház Kft.
- HUSZÁR Tibor
1998 *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon*. Budapest: Corvina
- KAJÁRI Erzsébet
1999 Hajdúnánási „kulák-ügy” 1951-ben. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve*. 209–230. Budapest: Történeti Hivatal
- KARSAI Elek – BENOSCHOFKY Ilona (szerk.)
1958–1967 *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 1–3. kötet*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete
- KÁVÁSI Klára
1991 *Kulák-lista*. Budapest: Agora Könyv- és Lapkiadó
- KISS Dénes
2004 Bánátból Brágánba. Az 1951-es „pünkösdi” kitelepítések Romániában. In Saád József (szerk.): *Telepessors*. 325–343. Budapest: Gondolat

OROSZ István

- 1973 A földosztás. X. VI. In Rác István (szerk.): *Hajdúnánás története*. 391–395.
Hajdúnánás: Városi Tanács

ROMSICS Ignác

- 2002 *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris

SAÁD József (szerk.)

- 2005 *Telepessors*. Budapest: Gondolat

SÁGVÁRI Ágnes (szerk.)

- 1994 *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. 1–19. kötet*. Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány

STARK Tamás

- 1995 *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után [1939–1955]*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet

SZAKÁCS Sándor

- 1998 A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig*. 285–343. Budapest: Napvilág Kiadó

URBÁN László

- 2006 A táj- és természetátalakítás kérdése a nagykunsági városokban a II. világháborút követő évtizedben. In Búza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány – Miskolci Egyetem Gazdaságtudomány Kar

VALUCH Tibor

- 1996 „Ötvenhatosok”. Debrecen: Cívus Kiadó

VARJASI Imre

- 2011 *Megszénvedték. Tények, adatok és források a XX. század második felének Hajdú-bibari áldozatainak, megburcoltjainak történetéhez*. Debrecen: Fábrián Nyomdaipari Bt.

VÖLGYESI Zoltán

- 2001 *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. Budapest: Osiris

W. BALASSA Zsuzsa – HAJDÚ Mária – VECSENYÉS Jolán (szerk.)

- É. n. *Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950–1953. Az áldozatok emlékére*. Budapest: Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete

60 ÉV 1950–2010.

- 2010 *A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére*. Budapest. Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete

Imre Csizsár

MEMORIAL SPACES OF PEOPLE WHO HAD BEEN DEPORTED TO
HORTOBÁGY IN HUNGARY

Currently, there are two memorial spaces, i.e., two thematic exhibitions in Hungary, which present to the general public the history of all those people who had been deported to one of the forced labor camps that existed in the Hortobágy region between 1951 and 1953. These twelve labor camps are the symbols of the dictatorship, oppression, injustice and inhumanity of the era of Rákosi. One of these camps was located in Tedej, next to Hajdúnánás. The history of Tedej's forced labor camp is presented in the exhibition called "Kitaszítottak" [The Banished] in Hajdúnánás. This exhibition contains five different parts and one of these is the history of the people who had been expelled from society and kept in a forced labor camp together with their families. The other exhibition is called "Ítélet nélkül" [Without a Sentence] and it is hosted in Ebes, which was another location where a labor camp existed. This exhibition visualizes all those miserable life circumstances that were the part and parcel of the prisoners' life. Both exhibitions are unique and important parts of Hungarian cultural life, and they remind each and every visitor of the cruelty of the communist dictatorship in the early fifties.

A népiskolai tantervek és a táj kapcsolata

JUHÁSZ ESZTER

Bevezetés

A mindenkori oktatáspolitikai eszköz, a tanterv a nemzeti iskolákban lévő tanítás keretét, tartalmát határozza meg. Az 1900-as évek elején kialakuló oktatási, fejlesztési igény elindította a tantervi szabályozást és alakítást is. Az egységesítés megvalósításának példája az iskolákban is helyet kapott. A népiskolákban a tudás átadása az életkori sajátosságoktól, környezeti viszonyoktól is függött.

A táj, mint a néprajztudomány és a földrajztudomány közötti együttműködésnek egyik példája az oktatásban, konkrétan a népiskolai tantervekben is központi szerepet játszott. A néprajztudományt jellemző komplex szemléletmódnak a tárgya és módszertani készlete több tudományból eredeztethető.¹ A táj révén a földrajztudománnyal lévő régi kapcsolatot emelem ki, melyet a leíró néprajz (néprajzi leírás) teremtett meg az írott és terepen megfigyelhető adatok által.² A néprajztudomány és földrajztudomány közötti együttműködés a néprajzi térszemlélet kialakításában, illetve a fogalom földrajzi megközelítésének³ használatában nyilvánul meg.⁴

A két tudomány kapcsolódási pontjai közül a térbeliségre helyezem a hangsúlyt. A térbeliség révén a táj kutatásokat végző néprajztudósok rájöttek,⁵ hogy a

¹ Balogh–Borsos 2006. <http://www.matud.iif.hu/06jul/06.html> (A letöltés dátuma: 2020. 02. 11.)

² Szeder Fábián 1819-ben megjelenő *A Palócokról* című könyve, mint első tudományos munka ebben az irányban csak a kezdet volt a két tudomány között. Mivel a földrajztudomány is kereste a speciális érdeklődési területét, illetve a módszertanát, így a néprajzi leíró munkákkal egyfajta közös múltja van. Az utazó, felfedező leírások egyaránt hasznosnak bizonyulnak a néprajz-, és a földrajztudomány számára is. Keményfi 2004: 250.

³ A táj fogalma komplex. Több tudomány terület is alkalmazza. A tájról lásd bővebben: Marosi 1981; Mezősi–Bata 2011; Keményfi 2004; Drexler 2010.

⁴ Keményfi 2004: 250–251. Az életmód, a tárgyi kultúra, a természeti környezet részletes bemutatása. Keményfi 2004: 265.

táj fogalma és típusai változhatnak attól függően, hogy a tudomány mely részén végezzük a kutatásokat.⁶ Ebből adódóan a néprajztudománynak szükséges bizonyos fogalmakat, amelyek a területiséghez kapcsolódnak – táj, régió, globalitás – újragondolni.⁷ A fogalom változása tehát a táj kutatások, esetleg táj tanítások során szintén változhat. Az oktatásirányítási eszközök, másnéven tantervek lehetőséget adnak arra, hogy áttekinthessük, milyen változások mentek végbe a tájjal kapcsolatban, azaz a táj meghatározta-e a tanítást, ha igen, akkor milyen mértékben és hogyan.

Munkámban tehát a néprajztudomány és a földrajztudomány közötti együttműködésnek egyik alappilléret a tájat és annak használatát kívánom bemutatni az oktatásban, konkrétan a népiskolai tantervekben, melyek segítségével áttekintem, hogy milyen változások mentek végbe a tájjal kapcsolatban, meghatározta-e a tanítást, ha igen, akkor milyen mértékben és hogyan. Milyen kapcsolatot teremtett a tanulók és tanító között, milyen tantárgyi koncentráció valósult meg a témához kötődően? A téma nagysága miatt az időkeretem ebben a tanulmányban az 1905-ben megjelenő tantervtől az 1932-es népiskolai *Tanterv és Utasításig* irányul.

A tanulmányban ismertetni kívánt tantervi elemzés része a doktori képzés alatt végzett kutatásomnak, melyben a tájnak a hon- és népismeretben való megjelenését, használatát vizsgálom.

Módszertan

A fent jelzett kérdések megválaszolása érdekében a tartalomelemzés módszerét alkalmaztam. Magyarországon az 1980-as évek végén először megjelenő módszer lényege, hogy a szöveg olvasása során annak mögöttes tartalmából vonunk le először láthatatlan következtetéseket.⁸ Ezáltal lehetőség adódik arra, hogy a tanterveket összehasonlítsuk bizonyos elemeik által.

A tartalomelemzés típusai közül kutatásomhoz a Janis féle szemantikus tartalomelemzést, a megnevezésanalízist⁹ választottam.

⁵ Keményfi Róbert, Borsos Balázs, Nemes Nagy József, Paládi-Kovács Attila, Andrásfalvy Bertalan, Kósa László, Barabás Jenő.

⁶ Keményfi 2004: 34.

⁷ Keményfi 2004: 277.

⁸ A tartalomelemzés módszeréről lásd bővebben: Kérdő 2008; Krippendorf 1995; Berelson 1952; Antal 1976.

⁹ Janis 1965; Móré 2010: 54. Azt vizsgálja, hogy hányszor említenek egy szövegben bizonyos dolgokat. A jelen tanulmányban a tantervek szövegállományában a tájhoz kapcsolódó szavak előfordulásának gyakoriságát figyeltem.

Az adatbázist a fent már időkorláttal behatárolt tantervek szövegei révén alakítottam ki. A mintavételi egységnek a szintaktikai egységet,¹⁰ vagyis a nyelvi kifejezést, pontosabban a szót jelöltem ki, hiszen ennek jól definiálható határai vannak, emellett ezen egységek függetlenek egymástól.¹¹

MINTA, MINTAVÉTEL

A mintavételi eljárás keretét az 1900-as évek elején megjelenő népiskolai tantervek jelentették. Ennek kialakításához szükséges volt egy adatbázis létrehozása, melyet az időkeret szűkítése végett az 1905, 1925, 1932-ben megjelenő tantervekre behatároltam. Ezekben a népiskolai tantervekben megjelenő táj fogalomhoz kapcsolódó szavakból – környezet, környezet, tájék, terület, vidék, tér, tájegység, térség – alakítottam ki végül a mintákat.¹² A mintavétel lehetséges és számontartott módjai közül munkámban a Krippendorf-i mintavétel típusát, vagyis a szisztematikus mintavételt alkalmaztam. A szisztematikus mintavétel azt jelenti, hogy egy lista vagy szöveg minden k-ik egységét beválasztjuk a mintába, miután meghatároztuk a sorozat kiindulópontját.¹³

ALKALMAZOTT MÓDSZER

A vizsgálatomban a MAXQDA programot is használtam. Ez a szövegelemző szoftver a tantervek tájjal kapcsolatos szóhasználatának a felmérésében volt segítségemre. Magát a programot a kódolás folyamatában használtam. Kódoláson olyan szavakat értek, amelyek hasonló jelentéssel bírnak, mint a táj. A program segítséget nyújtott abban, hogy egy jól kezelhető és átlátható felületen a szkennelt dokumentumot elemezni tudjam. Előre kijelölt adatbázis szavait kerestem a szövegben. A kódolás során tehát a szöveg bizonyos részeihez, jelen esetben szavaihoz kódokat és kategóriákat rendeltem. Ezek a kódok azokból a szavakból álltak össze, melyek megtalálhatóak a tantervekben. A kódokat végül ka-

¹⁰ „A szavak a legkisebb egységei a dokumentumoknak és a legbiztosabb adatrögzítési egységei is.” Kérdő 2008: 24.

¹¹ A módszerrel kapcsolatban lásd bővebben Kérdő 2008: 23.

¹² A mintavétel kiválasztásában figyelembe vettem, hogy olyan módszert jelöljek ki, amely illeszkedik a vizsgálat céljához, illetve amely révén a minta felvétele nem lesz részrehajló. Ennek érdekében a nem véletlen alapú, vagyis a koncentrált mintavételt használtam a munkámban. Az eljárás lényege, hogy a sok elem közül van néhány, melynek nagyobb a hatása a kutatás során vizsgált jelenségre.

¹³ Móré 2010: 56.

tegóriákba soroltam, amely során láthatóvá vált, hogy a tantervek és a tantárgyak is hogyan teremtenek kapcsolatot témákkal és az emberrel.

1905. évi népiskolai tanterv

TÖRTÉNELMI HÁTTERE

Az Eötvös-féle népiskolai törvény¹⁴ tankötelezettsége és újító törekvése kevésnek bizonyult a századforduló során tapasztalható változások orvoslására. A dualizmuskori oktatás fejlődése meglehetősen eltért az Eötvös József által kitűzött úttól. A dualizmuskori Magyarország vallás-, és közoktatásügyi minisztere, Berzeviczy Albert 1904-ben megkísérelt egy újítást a népiskolai törvényekkel kapcsolatban,¹⁵ de ekkor még a törvény nem emelkedett jogerőre, de mégis egy új irányt mutatott a polgári értékek magyarosító törekvéseinek és a nemzeti szempont erősödésének.¹⁶

Tisza István kormányában miniszterként dolgozó Berzeviczy végül utolsó miniszteri tevékenységként bevezette 1905. június 16-án az új népiskolai tantervet.¹⁷ Berzeviczy fontosnak tartotta, hogy a felsőoktatásban bevezetett reformok mellett a közép és alapfokú oktatáson belül a polgári iskolák reformja és a népoktatás fejlesztése is megtörténjen.¹⁸

NÉPISKOLAI TANTERV JELLEMZŐI

Az 1905-ös népiskolai tantervben meghatározták a népiskola feladatát:

„A népiskolára, mint a nemzet millióinak egyedüli és a nemzet minden tagjának első iskolájára, az a feladat hármlik, hogy növendékeit valláserkölcsi alapon nevelje, az élet gyakorlati munkájára előkészítse és nemzeti műveltséget adjon nekik. Lássá el tehát őket a legszükségesebb elemi ismeretekkel, ügyességekkel, készségekkel, fej-

¹⁴ Lásd Tanterv 1868. http://misc.bibl.u-szeged.hu/22791/1/02468_001-304.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 10. 31.)

¹⁵ Nagy 1994: 38–39.

¹⁶ Gécziné Laskai 2013: 53.

¹⁷ Gali 2017: 139.

¹⁸ A népoktatással kapcsolatban fontosnak ítélte a tankötelezettség végrehajtását, a tanfelügyeleték intenzitásának növelését, illetve a tanítók fegyelmére vonatkozó előírások szabályozását. Felkai 1998: 33–34. A népoktatás fontosságát bizonyítja, hogy a nép szocializálódó kerete az elemi népiskola volt, hiszen a korszakban a magyar társadalom jelentős részének ez az iskolatípus jelentette a szervezett keretek között zajló oktatást. Farkas 2008: 10.

lessze értelmüket, irányozza akaratukat, szoktassa őket munkásságra és nemesítse erkölcsüket és izlésüket.”¹⁹ „A magyar népiskola feladata [...] az ifjúságnak alapvető egyéni nevelése a gyakorlati élet és a nemzeti kultúra és erkölcsi közössége számára.”²⁰

Időszerűnek tűnt egy új tanterv létrehozása, mely az 1869, 1877-es tantervek korrekciója, mert az 1868-as oktatási törvény a társadalmi és természettudományos ismeretekre helyezte a hangsúlyt és a századfordulóra a tanterv által követelt tudás már nem bizonyult elegendőnek.²¹

Az 1905-ös tanterv számos új, előremutató elemet alkalmazott:²² elkülönítették a tantervet a „módszeres utasítástól”²³, minden tantárgynál már megjelölték az elérendő célt, a tantárgyak esetében a tanítás anyagát általánosságban határozta meg, valamint módszeres utasításokat is tartalmazott. Új tantárgy bevezetésére is sor került: a kézimunka, melyben külön volt a leány-, és fiúiskolák számára terv, illetve új alapra helyezték a rajz és énektanítást is.²⁴ A tantervet a munkáltatás, cselekedtetés és az aktivizálás jellemezte, vagyis a tantervben megjelentek a kertészeti gyakorlatok, a kézimunka, kézügyesség, gazdasági és háztartási gyakorlatok.²⁵

A tantervet továbbra is a kerettantervi szerkezet jellemezte, amely egy részletezőbb tananyagot és utasítást, illetve tantárgy tanítási célt jelentett.²⁶ Az utasítás szorosan kapcsolódott a tantervhez, annak betartására ad magyarázatot és vezeti a pedagógust a tantervi célok elérésében. Nemcsak a konkrét tantárgyi tudást határozta meg, hanem az iskola szellemét, az elveket, a hazaszeretetre való nevelés fontosságát, vagyis a vezéreszméket.²⁷ Egyszersmind megrajzolta a magyar népiskola ideálját.²⁸

Az utasítást három részre bontják: a tanító eljárására és az iskola szellemére vonatkozik az első, a második a tanítás egyes ágainak a metodikáját, a harmadik pedig az osztatlan népiskola különleges viszonyáról szól.²⁹

¹⁹ Utasítás 1905: 1.

²⁰ Berzeviczy 1905: 11; Ballér 1996: 21.

²¹ Az újítás ellenére a népoktatás korlátokat állított a népiskolai tanterv eredményes megvalósításába. A tanfelügyeleti jelentések alapján az alapvető készségek lassú fejlődéséről tanúskodnak. Kelemen 1994: 394.

²² Rigó 2013. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/04/04_01_02_Rigo.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 03. 31.)

²³ Tanterv 1905: 4.

²⁴ Berzeviczy 1905: 4.

²⁵ Magyar Közlöny 1905: 216.

²⁶ Gécziné Laskai 2013: 53.

²⁷ Magyar Közlöny 1905: 218.

²⁸ Berzeviczy 1905: 8.

²⁹ Utasítás 1905: 2. Az egy tanítóval működő hat osztályos iskola számos nehézséget jelentett. Különböző korú diákok tanultak egy teremben egyszerre, csupán napi két félórában részesült közvetlen oktatásban, a többi időben csendes foglalkozással töltötték napjukat. Ezek a csendes fog-

Az elemi népiskolai tantervben az alábbi tantárgyak találhatóak: Hit- és erkölcstan, Magyar nyelv – olvasás, írás, fogalmazás, nyelvtani magyarázatok –, Mennyiségtan – számtan, mértan –, Beszéd- és értelemgyakorlatok, Történeti tárgyak – földrajz, történet, polgári jogok és kötelességek –, Természettudományi tárgyak – természetrajz, természettan –, Művészeti tárgyak – rajzolás, éneklés –, Kézimunka, Gazdasági és háztartási ismeretek, Testgyakorlás. A tantárgyak anyagainak meghatározása osztályonként történik a tantervben.³⁰

A tanulmányok mellett megjelent a *séták és kirándulások* tantervbe illesztése is, mellyel a diákok gyakorlatiasságát kívánták erősíteni. Erre főleg a városi gyerekek esetében volt szükség, hiszen a helyi állat- és növényvilág tanulmányozása, valamint a gazdasági és kertészeti ismeretek gyakorlati kipróbálása nagyobb nehézséget jelentett, mint vidéken.

Voltaképp a séták és kirándulások lehetővé tették, hogy azt a területet, ahol élnek, amiről tanulnak a többi tantárgy esetében is – iskolaház, szülői ház, a község, a határ, a völgy, a patak, a folyó partja³¹ – még alaposabban szemügyre vegyék, alaposabban rögzüljenek. Ezáltal egy valóságos, igazi szemlélettel találkoztak a tanulók.³² Éppen ezért volt olyan jelentős, hogy a *Séták és Kirándulások* című módszertani könyv megjelent, mert ez egy nem nélkülözhető segédeszköznek számított.³³ Az utasítás részben konkrétan meghatározta a kirándulások és séták feladatait és célját:

„egyrészt a gyaloglás és szabadban játszással a testet edzeni és ügyesíteni, a természet szépségei iránt való érzéket felébresztve a szabad természetet megkedveltetni, másrészt földrajzi, természetrajzi és néprajzi ismereteket közvetlen szemlélet alapján szereztetni.”³⁴

lalkozások nem hasonlíthatók a tanári tanításhoz. Az osztatlan iskolák problémái, vagyis a túlszűfolttság, kevés óraszám, csendes foglalkozások az ország iskolái 70%-át érintették. Az 1905-ben kiadott tantervben meghatározzák, hogy az osztatlan iskolák problémáit igyekeznek orvosolni, ennek ellenére külön, speciális tantervet nem állítottak számukra össze. Az Utasítás rész végén azonban található egy segítségnyújtás az osztatlan iskoláknak. A tantárgyak tanítása során az osztályok összevonására tesznek javaslatot, illetve a tananyag főbb elemeire, amelyek ismertetésének meg kell történnie. Utasítás 1905: 310–324.

³⁰ Tanterv 1905: 18.

³¹ Tanterv és Utasítás 1905: 128.

³² Ezen kirándulásokat és sétákat a tanítónak gondosan elő kellett készíteni, az úticélt meg kellett tervezni és az irányított figyelemmel igazán tanulságossá tették. Vö. Tanterv és Utasítás 1905: 128.

³³ Gécziné Laskai 2013: 53; Bardócz 1909: 8.

³⁴ A séták és kirándulások feladatát lásd Bardócz 1909: 13–16.

1925. évi népiskolai tanterv

TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

Az első világháborút lezáró békediktátum döntései miatt meglehetősen szűk gazdasági és politikai mozgástérrel rendelkezett a kormány, vagyis az ország belügyeiben nem lehetett lényeges reformokat végrehajtani. A trianoni döntés ereje végérvényesen meghatározta az oktatás irányvonalát, mely révén a nemzeti nevelés minden korábbinál erősebben jelentkezett az iskolákban.

Gróf Klebelsberg Kunó helyzete a miniszteri posztjában nehéznek bizonyult,³⁵ habár feladatának súlyával tisztában volt:

„Nekünk dolgozni kell és ne feledjük, hogy a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá. Éppen ezért rajtunk és különösen rajtam óriási felelősség terhe nyugszik és én ennek teljes tudatában jöttem ide.”³⁶

Ebben a nehéz gazdasági, politikai és társadalmi helyzetben nem másra vállalkozhatott, mint az értékmentésre. Magyarország katasztrofális helyzetében, a háború utáni gazdasági helyreállítás idején nem lehetett az államháztartást megterhelő, nagyobb beruházásokat indítani, így a közoktatás helyreállításának tervezésével várnunk kellett. Ezáltal teret kaptak az 1922 és 1925 közötti években a kevés anyagi ráfordítású változások, úgymint a könyvtárak, múzeumok, levéltárak intézményrendszerének átalakításai, az egyetemek helyzetének stabilizálása.³⁷ Voltaképp költséghatékonyan elkezdte a magyar tudomány támogatását és formálását. 1923-ban elkészített tantervi tervezet³⁸ végül nem lett törvényi erőre emelve, így végül az új népiskolai tantervet 1925-ben, gróf Klebelsberg Kunó minisztersége alatt az elemi népiskolákban, mind a hat osztályban bevezették. A tantervben leírtak végrehajtására az 1905. évi utasítás szolgált alapul.³⁹ Az új tanterv a réginek volt egy továbbfejlesztett változata, hiszen az 1905-ben kijelölt irányokat⁴⁰ építette tovább.⁴¹

³⁵ Baksa 2009: 75.

³⁶ Klebelsberg 1922: 26.

³⁷ Ujváry 2014: 103.

³⁸ T. Kiss 1999: 8–9; Kosztyó 2014: 6.

³⁹ Az új tanterv mellé nem tudtak azzal együtt utasítást is kiadni, mert a gyakorlati tapasztalatok azt nem tették lehetővé. Karafiáth 1932: 3.

⁴⁰ A kijelölt irányok között szerepelt a népiskola gyakorlati jellegére és hasznosságára való törekvés, a tananyagokban teret nyerjenek a termelési ismeretek, a mezőgazdasági és ipari irányú előképzés, a kézimunka tanítása. Összességében a változások modernebb, új és korszerű tartalmi elemeket és módszertani segítséget jelentettek. Kelemen 1994: 393.

A TANTERV JELLEMZŐI

Az elemi népiskola célja, hogy

„a hazának vallásos, erkölcsös, értelmes és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, kik az általános műveltség alapelemeit bírják és képesek arra, hogy ismereteiket a gyakorlati életben értékesítsék.”⁴²

Az előbbi iskolákra jellemző volt három típus: teljesen osztott, részben osztott vagy osztatlanok. A három típus között a munkabeosztás volt a különbség. Más óraszámokban tanultak az osztott, a részben osztott vagy az osztatlan iskolákban tanulók, melyet a tanítók száma is befolyásolt, vagyis kéttanítós, háromtanítós, négytanítós. A tantervben megjelölik azt is, hogy a típusok közötti választást mindig a helyi viszonyok döntenek el. Tehát figyelembe kell venni a tanulók létszámát, a tanítók számát és a számukra kedvezőbb munkabeosztást kell választani.⁴³ Az 1925-ben kiadott tantervnek kerettantere ugyan volt, de részletes útmutatást nem készítettek hozzá, ezáltal az 1905-ben kiadott tantervi utasítást némi változtatással csatolták hozzá. Ez a tanterv is a korábbinak egy továbbfejlesztett változata volt.

Az elemi népiskolában 1925-ben az alábbi tantárgyakat tanították: Hit- és erkölcsstan, Magyar nyelv – Beszéd- és értelemgyakorlatok, olvasás és olvasmánytárgyalás, Írás, Fogalmazás, Helyesírás és nyelvi magyarázatok, Számtan és mértan, Földrajz, Történelem – A magyar nemzet történelme, Polgári jogok és kötelességek, Természeti és gazdasági ismeretek – Természettan és vegytan, Természetrajz, gazdaságtan és háztartástan, Egészségtan, Rajz, Ének, Kézimunka és Testgyakorlás.

Az általános óraterv által jól elkülöníthetők a különféle iskolatípusokban tanított tantárgyakra szánt óraszámok.⁴⁴

1932. évi népiskolai tanterv és utasítások

TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

A Bethlen kormányt váltó Gömbös Gyula és kultuszminisztere, Hóman Bálint határozta meg az oktatáspolitikai irányát 1932-től. Gömbös Gyula új hatalmi koncepciójának az oktatás is szerves részét képezte, melyben az ideológiájának

⁴¹ Klebelsberg 1925: 4.

⁴² Tanterv 1925: 9.

⁴³ Tanterv 1925: 12.

⁴⁴ Tanterv 1925: 10–11.

egyik alappillére a nemzetnevelés fogalma volt.⁴⁵ Béldi, Gömbös elméleti ideológiájának megfogalmazója, a nemzetnevelés kifejezést Hóman Bálint oktatáspolitikai munkájának méltatása során így használta:

„Ő az első magyar kultuszminiszter, aki a nevelés, mégpedig – ahogy ez törvényeinek szövegében gyakran jelentkezik – a nemzetnevelés fontosságát nemcsak felismerte, hanem igyekszik is azt gyakorlatilag intézményesen megvalósítani.”⁴⁶

Az iskolai nemzetnevelés egyik fontosságát a pedagógusok feladatvégzésében látta, vagyis a közösségi nevelésben, melynek súlypontja az iskolai évek első éveire, tehát az elemire és a középiskola alsó négy osztályára tehető.⁴⁷ Tehát a Gömbös kormány oktatáspolitikájában a nevelés kapott nagy hangsúlyt, majd későbbé az oktatás.⁴⁸

A TANTERV JELLEMZŐI

Az 1932-ben kiadott rendelet által megjelenő *Tanterv és Utasítások* a népiskola számára a korábbi 1925-ben Klebelsberg Kunó által létrehozott és rendeletbe lépő tantervre épült. Az 1933-ban kiadott népiskolai tantervet már Karafiáth Jenő minisztersége alatt adták ki. A tanterv újításának számított, hogy ehhez már utasítást is készítettek.

Az említett nemzetnevelés hangsúlyozása megjelenik a tantervhez kapcsolódó általános utasítások részben, amelyben az erkölcsi nevelés, az értelmi nevelés, az esztétikai nevelés, a nevelés gyakorlati jellege, az iskolai élet rendje címmel részletesen javasolnak nevelési módszereket. Az anyagi világ megismerése alcímben az alábbi meghatározást olvashatjuk:

„[...] mégis arra kell törekednünk, hogy a gyermeknek képe legyen hazája földjéről, földjének természeti viszonyairól.”⁴⁹

A szabadban való tanítás alcím alatt esik szó a kirándulások fontos szerepéről.⁵⁰

⁴⁵ Dévényi 2015: 179; A nemzetnevelés fogalmával Imre Sándor 1900-as évek elején már foglalkozott, újból divatos ideológiává Hóman kultuszminisztersége idején vált.

⁴⁶ Béldi 1935: 12.

⁴⁷ Béldi 1935: 14; Dévényi 2015: 185.

⁴⁸ Dévényi 2015: 184.

⁴⁹ *Tanterv és Utasítások* 1933: 101.

⁵⁰ „A kirándulásnak az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell érvényesülnie a népiskolai tanításban. [...] A tanulmányi kirándulásnak azonban meg kell ővnia oktató jellegét. [...] A gyermekek kedvet kapnak mindenféle gyűjtésre, ilyenkor tanulnak meg látni és megfigyelni, [...]” *Tanterv és Utasítások* 1933: 105–106.

Ebben a kiadványban is meghatározták, hogy mi a népiskola célja.

„A népiskola célja a hazának vallásos, erkölcsös, értelmes és öntudatos hazafias polgárokat nevelni, kik az általános műveltség alapelemeit bírják és képesek arra, hogy ismereteiket a gyakorlati életben értékesítsék.”⁵¹

A célhoz kapcsolódik az utasítás részben található meghatározás:

„[...] a népiskolában nyújtandó ismeretek, ahol csak lehet, ne tantárgyak szerint különíttessenek el, hanem együtt, egymással összeolvadva, egymást kiegészítve, egymásra vonatkoztatva dolgoztassanak fel úgy, mint a gyakorlati életben is összeolvadnak ismereteink.”⁵²

Az 1933-ban életbe lépő tanterv a népiskolák számára meghatározta a tantárgyakat, óratervet, valamint a tantárgyakhoz tartozó általános és részletes utasításokat. A tantárgyak között megtalálható a Hit- és erkölcstan, Magyar nyelv, Számolás és mérés, Földrajz, Történelem, Természeti és gazdasági ismeretek, Rajz, Ének, Kézimunka és Testnevelés. A tantervben található általános óratervben az iskola típusokra – osztott, részben osztott, osztatlan – ismét meghatározzák az óraszámokat. A tantervben található az iskola típusokat magyarázó leírás is.

Az osztott és az osztatlan iskolák óraszámai egyszerűen és érthetően követhetők, ezzel szemben a nehézséget a részben osztott iskolákra kiszabott óraszámok jelenthetik. A részben osztott iskolákban három csoport figyelhető meg: az egyikben csak két osztály, a másikban három osztály, a harmadikban négy osztály összevonása során a tantárgyak óraszámja olvasható.⁵³ A tantervet kiegészíti a részletes utasítások fejezet, melyben bővebben kifejtik, hogy milyen ismereteket kell a tanulókkal megtanítani.

A táj és tanterv

A szülőföldismeret⁵⁴ a nemzeti földrajzunk és néprajzunk egyik fontos része, melynek célja az otthon, a haza megismertetése és megszerettetése, valamint a nemzeti öntudat felébresztése.

A tantárgyakra jellemző, hogy a helyi sajátosságokból indulnak ki és haladnak az országok felé, melynek oka a tanulás egyszerűsítésében, könnyen érthető-

⁵¹ Tanterv és Utasítások 1933: 7.

⁵² Tanterv és Utasítások 1933: 128.

⁵³ Tanterv és Utasítások 1933: 7–8.

⁵⁴ Elmondható, hogy főként szubjektív elemekből álló szülőföldet a tájra jellemző, objektív vonásokkal jellemezzék. Kiss 1941: 50–51.

ségében keresendő, hiszen a tanulók a saját környezeti sémájuk alapján tudják értelmezni az országos ismérveket. Így a honismeret által a tanár és diák már nemcsak egy „helyet” ismer, és vizsgál, hanem egy olyan tájat, amely az otthonukat is jelenti,⁵⁵ ezáltal a szülőföldismerttetést egyfajta társas irányú nevelésként is definiálhatjuk.⁵⁶

A szülőföldnek megismertetésére több tantárgy utasításában találunk példát. A tanegységek egymásra hatása figyelhető meg a tantervi intézkedésben, amely így célravezető volt a nemzeti nevelésben, illetve az általános műveltséget jelentő értékek továbbadásában. Voltaképp a honismeret más tantárgyakkal való közreműködésével – földrajz, történelem, magyar nyelv – előre mozdítja a tudásátadás sikerességét.

A tantervekben a tájjal kapcsolatos hivatkozásokat, és a tájjal rokon értelmű szavak előfordulását kerestem. A kategóriákat a tantervekben felsorolt tantárgyakból alakítottam ki. Azokat a tanegységeket jelöltem ki, melyek leírásában megtalálható volt a táj és a hozzá kapcsolható egyéb fogalmak. A tantárgyak közül a tájjal kapcsolatos ismeretek, szavak alapján az alábbi kategóriákat konstruáltam: Beszéd- és értelemgyakorlatok, Földrajz, Történet és Természettudományos tárgyak.

BESZÉD ÉS ÉRTELEMGYAKORLATOK

A beszéd- és értelemgyakorlatok a magyar nyelv tantárgyhoz kapcsolódtak. A célja az ismeretszerzés, értelemfejlesztés és az erkölcsnemesítés volt.⁵⁷ A fontossága abban rejlik, hogy a gyermek megtanulta, hogyan nézze a dolgokat, így a figyelmét alakította és elsajátította az elemzés képességét. Mivel ez a tantárgy egymagában tartalmaz történeti, földrajzi és természettudományos ismereteket, így a tájjal kapcsolatos szavak is gyakran előfordulnak benne. Ezáltal a tanegység egyfajta kiindulópont a többi tantárgy esetében, hiszen olyan információkhoz jutnak, melyekről később részletesebben fognak tanulni, így egy előzetes tudásra tesznek szert.

A tanterv és utasításokban található leírás alapján az új tapasztalatok megértése az otthonból indult ki. A saját környezet, környék alapos ismerete támpontot jelentett a tanórán, mely a tájnyelvekben való jártasságot is magába foglalta. Ez a tudás is bizonyítható a tanulóknak, hogy a tájak között többféle eltérésről lehet beszélni.

⁵⁵ Bényei 2008: 14.

⁵⁶ Karl 1937: 64.

⁵⁷ Tanterv 1905: 29.

Összességében a tanterv és utasításban olvasható tantárggyal kapcsolatos leírásban a *környék*, *környezet*, *határ* és *otthon* szavak jelentek meg, mint a tájhoz köthető szavak.

FÖLDRAJZ

A Földrajz tantárgy tanításának a középpontjában a lakóhelynek, a haza földjének ismertetése áll. A földrajzi jelenségek megismerése segítette a tanulókat, hogy jobban megértsék a természeti mozzanatok és az emberre gyakorolt hatásait. A földrajz tantárgy a harmadik osztályban tűnt fel, melynek előnye, hogy a tanulók a többi tantárgy során, úgymint magyar nyelv, beszéd- és értelemgyakorlatok, már több olyan hasznos információról hallottak, amely a földrajz tantárgy tanulását elősegítette. Az előzetes tudásuk tehát a saját élettapasztalatuk mellett, a más tantárgyakban fellelhető ismeretek révén is sokoldalú.

A földrajz tantárgy célja, hogy a tanuló a hazája földjén tájékozódni tudjon, illetve képes legyen értelmezni a körülötte lévő földrajzi jelenségeket. Fontos, hogy azt a helyet, környéket, ahol él alaposan megismerje, feltérképezze és értelmezze. Alapvetően az otthontól halad az országos, majd az európai és világi ismeretek felé, melyben a táj központi szerepet játszik.

A séták és kirándulások gyakorlati lehetőséget biztosítottak a földrajzi ismeretek számára, melyre a tanulók tárgyi tudásának megalapozottsága érdekében szükség volt. A térképek használata megadta a lehetőséget, hogy azokat a tájakat, melyek nem a közvetlen környezetükben vannak, megismerjék és el tudják helyezni az országos viszonylatban. A földrajz tantárgy utasításában gyakran feltűnik a vidék kifejezés a tájegységek nevei mellett, illetve a táj szinonimájaként.⁵⁸ A vidék központi szerepe figyelhető meg a tantárgyban, hiszen a legtöbb témakör esetében ezekből kiindulva foglalják össze az ismereteket, például a hazai, éghajlati viszonyoknak a gazdasági élettel kapcsolatos ismertetésére a hazánkat vidékenként való prezentálása során került sor.⁵⁹ A tantervi utasításokban a táj, a tájegység szó is számos esetben feltűnik.

TÖRTÉNELEM

A történelem tantárgy céljai között szerepel, hogy a gyermekekben felébreszse a hazaszeretet érzését, a polgári erények ápolásának igényét. A történelmi

⁵⁸ A vidék szó jelen esetben a tájnak a szinonimájaként jelent meg a tantervben.

⁵⁹ Lásd. Tanterv és Utasítás 1905: 136.

események taglalása során ismerték fel, hogy az a nemzeti élet, amelyben élnek, milyen áldozatok árán született és ezáltal rájuk is milyen szerep hárul.

A történelem tantárgy számos témaköre megjelent több másik tantárgy esetében is, így a diákok már egyfajta előzetes tudással rendelkeztek a tanórákon. A táj által a történet tantárgyban is megjelennek földrajzi ismeretek a történelmi események térképen való ábrázolása révén, valamint az adott táj sajátosságainak az ismerete, melyekről beszéd- és értelemgyakorlatok, olvasás, természettudományos órák keretében beszéltek. A történet tantárgy főleg a magyar történelmi eseményeket jelölte ki a tanulók számára, melyek számos irodalmi alkotásban is megjelentek, aminek a hasznát történet órán is belátták, sőt ajánlják is, hogy bizonyos korszakokat a rá jellemző költemény olvastatásával zárjanak le.⁶⁰

A tájnak nemcsak a földrajzi értelmezése került elő a történelem órákon, hanem annak a polgárjogi-közigazgatási oldala is. A járások, a vármegyék, a községek elhelyezkedése, a kapcsolódásuk és az egymástól való függés megértése, épp úgy a táj sajátosságához tartozott.

A séták és kirándulások által a környéken található összes olyan emlékhelyet megismerték, melyek megtalálhatóak az adott községen. A táj megismerésére a történelem órák keretében is sor került, bár elenyésző számú, tájhoz kötődő szó fordul elő a tananyagtartalmakban. Sokkal inkább a célok mögöttes tartalmából lehet arra következtetni, hogy a táj mégis fontos szerepet játszott a tanulmányok során.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

A tantárgy főként gyakorlati, az ember és a természet között fennálló kapcsolatot térképezte fel. Megtanították, hogy az embernek alkalmazkodnia kell a környezetéhez, ehhez szükséges volt, hogy a gyermek megkapja azt a kellő tudást, mely a gördülékeny együttműködéshez szükséges. A kategória tehát egy erős erkölcsi, esztétikai és vallásos hatással bír. A többi kategóriával – beszéd- és értelemgyakorlat, földrajz, történelem – hasonló, vagyis a gyermek környezetéből, a tájból építkezik.

A tanórák során a tanulók a saját környezetüknek a sajátosságaiból indultak ki. Mivel a kiindulási pont mindig az otthonból eredt, így a természettudományos tantárgyakban, a tanterv és utasítások általi leírásokban a környék, környezet, vidék szavak jelennek meg gyakran, mint a tájhoz köthető fogalmak.

A környéken található természeti sajátosságok alapos megismerése után haladtak a táj tágabb keretei között, vagyis a hazai, országos, és európai környezet

⁶⁰ Tanterv és Utasítás 1905: 149.

felé. A tanítónak tehát az adott vidéken jellemző mezőgazdasági, állattenyésztési, kertészeti, ipari és kereskedelmi viszonyok ismeretével rendelkeznie kellett, hogy kellő pontossággal tudja átadni azokat a tanulóknak. A környezeti viszonyok egymásra való hatását, ahogy a többi tantárgy esetében is, itt is fontos megemlíteni, hiszen a természeti körülményekben, a tájban egyszerre jelenlévő „közösség” – házban, mezőn, erdőben, vízben élő élőlények – és növények együtt élnek, kihatva egymásra.⁶¹

Az előbb bemutatott tantárgyak esetében a tájjal kapcsolatos szavakat az alábbi táblázatban gyűjtöttem össze (1. táblázat):

Beszéd- és értelemgyakorlat	Földrajz	Történelem	Természettudományok
környék, környezet, határ, otthon	vidék, táj, tájegység, terület, környék, határ,	környék, terület	környék, környezet, vidék

1. táblázat: *A tájhoz kapcsolódó szavak a tantárgyakban.*

Összegezve a Beszéd- és értelemgyakorlat, Földrajz, Történelem, Természettudományos tantárgyak esetében a táj és a hozzá kapcsolható szavak folyamatosan jelen voltak, és a tananyagra is hatással bírtak. A táblázatban a korábban bemutatott kategóriákban nagyobb számban előforduló szavakat gyűjtöttem össze. Ez az annotáció bizonyítja, hogy a vidéknek, a környéknek, a környezetnek, a tájnak a megjelenése kapcsolatot teremt a tantárgyak között (1. táblázat).

A tájnak a feltérképezése, és a tájra utaló szavak előfordulása több tanegység különféle ismereteihez kapcsolódott, mely a népiskolai osztályokban több éven át, átfogóan formálódott és alapos tanulási lehetőséget biztosított.

A tantervek időszerűsége

A múlt század eleji népiskolai tantervek elemzése időszerű elemzési forrás, mert sok esetben kapcsolódási pontot jelentenek a mai Nemzeti Alaptantervben kijelölt útmutatással. A 2020-ban kiadott és bevezetésre kerülő NAT az alábbi célt jelöli ki:

⁶¹ Lásd Tanterv és Utasítás 1905: 164.

„[...] meghatározza az alpműveltség kötelezően közvetítendő tartalmait, [...] kiegészíti a gyermekek, tanulók családban megvalósuló nevelését, erősíti ezzel a hazához és a nemzet történelméhez való kötődést, a generációk közötti kapcsolatot, a közös kulturális gyökereket, az anyanyelv használatát. [...] megalapozza a nemzeti identitást.”⁶²

A népiskolai tanterveknek is egyik fontos célja volt, hogy a tanulók kötődjenek a hazához, valamint az általános műveltség alapelemeit elsajátítsák. A népiskolai tanterveket éppen ezért emelem ki, mert aktuális álláspontokkal rendelkeznek. A NAT és a népiskolai tantervek között számos hasonlóság fedezhető fel, melyek közül először a tantárgyi koncentrációt emelem ki. Az 1900-as évek eleji tantervek részletezésében kitértem arra, hogy a tantárgyak a táj által összekötésben vannak. Ez a kapcsolódás a 2020-ban kiadott tantervben is ugyanúgy jelen van. A hon- és népismeret tanegység esetében tantárgyi koncentráció figyelhető meg a magyar nyelv és irodalom, a földrajz, a történelem, a természetismeret tantárgyakkal.

A másik kapcsolódási pont a szülőföldnek, az otthonnak a megismertetése és megszerettetése. A 2020-ban kiadott NAT-ban a hon- és népismeret tantárgy céljai között szerepel a stabil értékrend, a nemzeti értékek elsajátítása, a szülőföldhöz való kötődés. Ezek az irányok megegyeznek az 1900-as évek eleji tantervi célokkal. A hon- és népismeret megteremti a kapcsolatot a diák és táj között. Ma is igaz, hogy széles társadalmi réteget kell tanítani, így a táj és annak ismeretéből származó tudás mindenki számára támpontot jelent a további ismeretek elsajátításában.

A tanórai keretek lehetőséget biztosítanak arra, hogy akár séták révén a szülőföldet gyakorlatban is megismerjék a diákok. A séták és kirándulások a népiskolai tantervekben is ugyanazzal a szándékkal lettek bevezetve, a hazának, a tájnak, a szülőföldnek az alaposabb megismerésére. Úgy vélem, hogy ezen sétákra, a közvetlen környezet irányított és tapasztalati felfedezésére napjainkban is szükség lenne, még akkor is, ha a digitális eszközöknek, az internetnek köszönhetően néhány vagy több ezer kilométerre található múzeumban, egyéb épületben tehetnek virtuális sétát.

Jóllehet az 1900-as években megélt közösségi, kulturális tevékenységek ma már tanulandó momentumok a hon-és népismeret tantárgyban, de mint örökségünk pont ezért vannak segítségünkre a nemzeti, közösségi, családi, egyéni azonosítástudat és hazaszeretet kialakításában.⁶³

⁶² Nemzeti Alaptanterv 2020: 293. file:///Users/Eszter/Downloads/MK_20_017-1.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 10. 31.)

⁶³ Nemzeti Alaptanterv 2020: 357. file:///Users/Eszter/Downloads/MK_20_017-1.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 10. 31.)

A táj, mint kapcsolatteremtés tanító és tanuló között

„semmi sem alakíthatja át annyira az ember lelkét, mint a szülőföldjének ismerete és szeretete.”⁶⁴

A táj megismertetése a tanulókkal a népiskolai tantervekben is kulcsfontosságú szerepet játszott. A tanórák során a megismert szülőföldnek jelenségeit, szépségeit a tanulók és a tanítók is egyaránt felfedezték.⁶⁵ Kiss István említette a *nevelő táj* fogalmát,⁶⁶ mely igazán találó, hiszen a nevelés a népiskolai tantervek céljai között mindig helyet kapott. Az oly sokszor felbukkanó nevelés a népiskolai tantervekben, mint elérendő cél jelenik meg, úgymint értelmi, érzelmi, esztétikai nevelés. Mindemellett ez a lényegretörő megfogalmazás kétirányú nevelő folyamatot is jelöl, mely a táj, a szülőföld alapos megismerésére is utal ugyanúgy a pedagógus, mint a tanuló esetében.

A tanítók „nevelése” a honismeret oktatása esetében szakirányú továbbképzésekkel is megtörtént.⁶⁷ A képzés feltételeként táj- és népkutató munka végzésére kötelezték a pedagógusokat, melyeket az intézményükben, egyes tantárgyakon belül, esetleg önképzőkörök vagy cserkészlet által valósíthattak meg.⁶⁸ A tanítók képzésének lényeges részévé vált, hogy a növendékek a néphagyományokkal, a szülőfölddel kapcsolatosan kellő szakértelemre tegyenek szert.⁶⁹ Erre azért volt szükség, mert a tantárgyakban nagy számban megjelent a néphagyomány, a népi szemlélet,⁷⁰ így a pedagógusok felkészítése a néphagyomány ilyen mértékű közvetítésére elengedhetetlen volt, hiszen ezáltal még hitelesebbé válik a nemzeti nevelés, a magyarságtudat erősítése, illetve az általános műveltséget jelentő értékek továbbadása. A tananyag átadása mellett ezeket erősítették még a településükön végzett saját kutatásaik és tapasztalataik révén is, hiszen így a község életének,

⁶⁴ Zsóry 1926: 10.

⁶⁵ Fodor 1934: 713.

⁶⁶ Kiss 1941: 52.

⁶⁷ 1939 nyarán Györfly István vezette a Táj- és népkutató tábort, ahol felmerült a középiskolások részére a táj- és népkutatás megszervezésének gondolata. Ebben az évben el is indították a képzést, melyen pesti, szombathelyi és debreceni gimnáziumok tanárai vettek részt. Ezen képzések sikerességének köszönhetően rendszeressé váltak a néprajzi felkészítések a középiskolai tanároknak. Virágné Juhász Nyitó 2012: 11–12; Végh 1942: 10.

⁶⁸ Végh 1942: 10. A cserkészmozgalomnak nagy szerepe volt a népi kultúra jelenségeinek összegyűjtésében. Karácsony Sándor kezdeményezésére elindult a regőscserkészlet, amely hosszú évtizedekig végzett gyűjtő tevékenységet. Virágné Juhász Nyitó 2012: 11.

⁶⁹ „Ma már elengedhetetlen pedagógiai követelmény, hogy a tanítónak ismernie kell tanítványainak környezetét, tudnia kell azokról a körülményekről, amelyek a növendéket akár jó, akár rossz irányba befolyásolják. A tanítónak ismernie kell a szülői háznak, továbbá annak a szűkebb emberközösségnek vallási szellemét, szociális légkörét, anyagi körülményeit, amelyekben a gyermek él.” Bálint 1937: 108.

⁷⁰ Györfly 1939: 65.

történetének megismerése által a néphagyományaink helyspecifikusan jutottak el a tanulókhöz.⁷¹

A táj a kulturális és társadalmi eszmék hordozója és kifejezője is, ami azt is jelenti, hogy a táj tartalma és fontossága nem állandó, tehát az idők során folyamatosan változik.⁷² Ez a változás ösztönző erővel bír a folyamatos tanulásra, melynek jelentőségére már Klebelsberg Kunó is felhívta a figyelmet az 1920-as években. Meghatározónak tartotta, hogy az iskolákban is megtörténjen a figyelem felkeltése, hiszen a táj az ember számára az élet terét, a környezetét jelentette, következésképp egyfajta szimbiózisban él a természettel.⁷³ Mindazonáltal meghatározta, hogy a művelődés igényének felkeltése az iskolán kívül is történjen meg, hangversenyek, kiállítások, előadások, rádióműsorok révén.⁷⁴ Kétségtelen, hogy ebben is a tanítókra nagy hangsúly helyeződött, hiszen a művelődés és annak megszervezése sok esetben a helyi értelmiségiekre hárult. Ennek előnye, hogy a tanítók ismerve a tanulókat specifikusan tudtak nyitni az iskolában és az iskolán kívüli egyéb programok felé.⁷⁵

A diák és tanár közötti kölcsönös bizalom és megértés a saját környezetük felfedezésével is erősödött. Ugyanakkor a tájnak, a szülőföldnek az ismerete megkövetelte – a diákoktól és tanároktól egyaránt – a kellő tiszteletet és odafigyelését.

A tájnak a megismerése ugyanakkor az életre való felkészülést is jelentette.

„A népiskola akkor gyakorlati, ha először azokat a természeti és életviszonyokat ismerteti meg a tanulóval, melyekkel meg kell majd küzdenie.”⁷⁶

Az 1905-ben megjelenő tantervben a földrajz tantárgy céljainak megfogalmazásában az alábbi meghatározás olvasható:

„[...] van [...] e gyakorlati célja mellett eszményi feladata is. A lakóhelynek, a hazai földnek – melyből tanításunk kiindul s hová mindig vissza-visszatér – alapos ismerete a hazaszeretet érzelmét ápolja és erősíti.”⁷⁷

Az 1925-ben kiadott tantervben továbbra is célként jelenik meg a „*hazájja földjéről, földjének természetes viszonyairól*”⁷⁸ való tanulás. Tehát a hazának, a szülő-

⁷¹ Vö. Végh 1942: 10–15.

⁷² Drexler 2006: 37.

⁷³ Kapitány–Kapitány 2015: 12.

⁷⁴ Klebelsberg 1936: 8.

⁷⁵ A beszámolók alkalmat adnak arra, hogy tanárok megismerjék a tanulók érdeklődési körét, megfigyelőképességüket és ítélőképességüket is. Vö. Tanterv és Utasítások 1932: 146.

⁷⁶ Berzeviczy 1905: 11.

⁷⁷ Tanterv és Utasítás 1905: 127.

⁷⁸ Tanterv 1925: 108.

földnek, vagyis az otthonnak a megszerettetése és megismertetése a legtöbb tantárgy céljának meghatározásában helyet kapott az 1925-ben kiadott tantervben.

Összegzés

Jelen munkámban a táj 1900-as évek elején kiadott oktatási dokumentumokban való megjelenését, illetve a kapcsolatteremtő szerepét ismertettem. Fontosnak tartottam ezen alapvető szabályozó dokumentumok elemzése előtt azok történelmi háttérének vázolását is, hiszen a kor oktatáspolitikai helyzete jelentősen befolyásolta a tanterv nevelési, oktatási célját is. A táj, annak szinonimái és értelmezései a népiskolai tantervek áttekintése során rendszeresen fellelhetőek voltak. A tartalomelemzés módszerével kiemelésre kerültek azok a szavak – környék, vidék, terület, környezet, határ –, melyek a tájat jelentik a tantervekben. Ide sorolnám a haza, szülőföld, az otthon meghatározásokat is, melyek több esetben megtalálhatóak voltak.

A földrajztudomány és a néprajztudomány határterületei közül a tájnak a szerepére helyeztem a hangsúlyt. A sokszínűen ábrázolt és ismert tájnak az oktatásban is igen komplex használati módja van. A honismeret, vagy szülőföldismeret felöleli azokat a jelenségeket, amelyek a gyermek környezetében, a szülőtájban megjelennek, így foglalja magába a néprajzi, népművészeti, történelmi és földrajzi mozzanatokat is.⁷⁹

A honismeretnek fontossága nemcsak kizárólag a térbeliség ismeretét jelenti, hanem lelki vonatkozásokat is. Horváth Károly hangsúlyozta, hogy

„a honismeret tehát nem tantárgy, hanem módszer, amelynek segítségével a tanítást szilárd alapokra építhetjük.”⁸⁰

Ezt bizonyítani is látjuk a népiskolai tanterveket olvasva, hiszen a szülőfölddel kapcsolatos tudnivalók egységesen több tantárgyba is beékelődve – beszéd- és értelemgyakorlatok, földrajz, történelem, természettudományok – feltűntek, ezáltal egy komplex, egymásra épülő metódust létrehozva.

A tantervek vizsgálata során bebizonyosodott, hogy ezen oktatási dokumentumok néprajzi tartalmai⁸¹ mellett, a táj is egyfajta korrelációt teremt a néprajztudománnyal, illetve az oktató-nevelő munkában a pedagógus és tanítvány között is. Az alapvető szabályozó dokumentumok áttekintése során világossá vált szá-

⁷⁹ Fodor 1934: 713.

⁸⁰ Horváth 1915: 256.

⁸¹ A tantervekben megtalálható néprajzi elemekről az ismertetést lásd Gécziné Laskai Judit, Baksa Brigitta doktori disszertációját.

momra, hogy a táj megismerése, a szülőföld szeretete napjainkban is a fejlesztendő kompetenciák közé tartozik.

A népiskolai tantervek időtálló tudástartalmakat közvetítettek. A táj megismeréséről, a szülőföldről, hazaszeretetről szóló tantervi tartalmak napjainkban is aktuálisak, helytállóak. Az alapos megismerésük a mai generációnak is hasznára volna, hiszen fontosságukat mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ekkora időtávlatban is megmaradtak a célok. A közösségi tradíciók megismertetése identitásformáló erővel bír, mely összekapcsolja a múltat a jelennel. A tantervek tehát időtlenek, a célokat és az alapelveket tekintve.

Irodalom

- ANTAL László
1976 *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- BAKSA Brigitta
2009 *A néprajzi ismeretek oktatásának múltja és jelene*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK
- BALLÉR Endre
1996 *Tantervelméletek Magyarországon a XIX-XX. században*. A tantervelmélet forrásai. 17. Budapest: Országos Közoktatási Intézet
- BALOGH Balázs – BORSOS Balázs
2006 *A magyar néprajztudomány jelene (intézmények – kutatási irányok – tudományközi kapcsolatok)*. *Magyar Tudomány*. 7. 806. <http://www.matud.iif.hu/06jul/06.html> (A letöltés dátuma: 2020. 02. 11.)
- BARDÓCZ Pál
1909 *Séták és kirándulások*. Budapest székesfőváros elemi iskolái részére. Budapest: Székesfőváros Tanácsa
- BÁLINT Sándor
1937 *Tanítóképzésünk reformja és a néprajz*. *Ethnographia*. 48. 107–114.
- BERELSON, Bernard
1952 *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: The Free Press
- BERZEVICZY Albert
1905 *Körrendelet. Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára*. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest: Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda
- BÉLDI Béla
1935 *Nemzetirányítás*. *Nemzeti Figyelő*. Budapest (eredeti megjelenés: 1935. augusztus 11., 18., 25., szeptember 1.)
- BÉNYEI Miklós
2008 *Helyismeret, helytörténet*. Felsőoktatási jegyzet. Debrecen – Eger

DÉVÉNYI Anna

- 2015 *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor, és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján.* Doktori disszertáció. Pécs: BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

DREXLER Dóra

- 2010 *Táj és tájértelmezés. A táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján.* Budapest: Akadémia Kiadó
- 2006 *A tájképről – másképp. Javaslatok az integrált tájpolitika megvalósításához. Falu, város, régió.* 3. 37–41.

FARKAS Mária

- 2008 *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében.* Budapest: Trezor Kiadó

FELKAI László

- 1998 Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia.* 98. 1. 27–40.

FODOR Ferenc

- 1934 Szülőföld- és honismeret. In Kemény Ferenc (szerk.): *Magyar Pedagógiai Lexikon.* 713–714. Budapest: Révai Irodalmi Intézet Nyomdája

GALI Máté

- 2017 *Berzeviczy Albert élete és munkássága 1853-1936.* Doktori disszertáció. Eger: Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

GÉCZINÉ LASKAI Judit

- 2013 *Hagyományismereti tankönyvek.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE

GYÖRFFY István

- 1939 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés.* VIII. Budapest: Egyetemi Néprajzi Intézet

HORVÁTH Károly

- 1915 Brinkmann Albrecht: Heimatkunde und Erdkunde auf werktätiger Grundlage. Irodalom. *Földrajzi Közlemények.* XLIII. I. 255–256.

JANIS, Irving, L.

- 1965 *Language of Politics.* Cambridge: MIT Press

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

- 2015 *Az ember és a táj szemiotikája. Tájszemiotika.* 32. 11–32.

KARAFIÁTH Jenő

- 1932 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 2495. 1932.éln. sz. alatt kelt rendelete a Népiskolai Tanterv részletes Utasításának életbeléptetése tárgyában. *Tanterv és Utasítások.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

KARL János

- 1937 *A földrajz tanítása.* Pedagógiai Szakkönyvek. 4. Budapest: Országos Középiskolai Tanáregyesület

KISS István

- 1941 *A szülőföldismeret és falukutatás szerepe a népművelésben. Nevelésügyi Szemle.* 5. 3–4. 50–55.

- KELEMEN Elemér
1994 Tantervpolitika, tantervkészítés a 19–20. században. *Educatio*. 3. 389–404.
- KEMÉNYFI Róbert
2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- KÉRDŐ Andrea
2008 *A tartalomelemzés elmélete és gyakorlati alkalmazása*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola
- KLEBELSBERG Kunó
1936 Ajánlás. In Fodor Ferenc: *A szülőföld és bonismeret könyve*. 7–9. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 1925 *Életbeléptető rendelet. Valamennyi kir. Tanfelügyelőnek és kir. tanfelügyelői kirendeltség vezetőjének. Tanterv az elemi népiskola számára*. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1925. évi május hó 14-én 1467. eln. számú rendeletével. 3–8. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 1922 Dr. Gróf Klebelsberg Kuno M. Kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter beköszöntője. *Néptanítók Lapja*. 25–27. 26–28.
- KOSZTYÓ Gyula
2014 *Iskolán kívüli népművelés Kárpátalján 1940-1944 között*. Ungvár: KMMI
- KRIPPENDORF, Klaus
1995 *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest: Balassi
- MAGYAR KÖZLÖNY
1905 Rendelet. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1905. évi 2202. sz. körrendelete. *Magyar Közlöny*. XIII. 13.
- MAROSI Sándor
1981 Táj és környezet. *Földrajzi Értesítő*. XXX. (CV.) 1. 59–72.
- MEZŐSI Gábor – BATA Teodóra
2011 A földrajzi tájak határai. *Földrajzi Közlemények*. 135. 1. 33–43.
- MÓRÉ Mariann
2010 A tartalomelemzés, mint a szakdolgozatírásban alkalmazható kutatási módszer. In Kovácsné Bakosi Éva (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok*. III. 47–64. Hajdúböszörmény: Debreceni Egyetem Gyermekevelési és Felnőttképzési Kar
- NAGY Péter Tibor
1994 *Tanügyigazgatás és oktatáspolitikai a polgári Magyarországon*. Kandidátusi disszertáció. Budapest
- RIGÓ Balázs
2013 Tegnap és ma. Az alsófokú helytörténeti oktatás múltja és jelene. *Történelemtanítás*. XLVIII. 1. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/04/04_01_02_Rigo.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 03. 31.)

TANTERVEK

- 1868 *Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. T.-cz. értelmében.* Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1877-ik évi augusztus hó 26. napján 21.678. szám alatt kelt rendeletéből. http://misc.bibl.u-szeged.hu/22791/1/02468_001-304.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 10. 31.)
- 1905 *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára.* Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m.kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest: Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda
- 1925 *Tanterv az elemi népiskola számára.* Kiadta a m.kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1925. évi május hó 14-én 1467. eln. számú rendeletével. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 1933 *Tanterv és utasítások a népiskola számára.* Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 2.495/1932. eln. számú rendeletével. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 2020 Nemzeti Alaptanterv. A 5/2020. (I.31.) Korm.rendelet. A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (IV.4.) Korm.rendelet módosításáról. *Magyar Közlöny.* 17. 293–446. file: [///Users/Eszter/Downloads/MK_20_017-1.pdf](http://Users/Eszter/Downloads/MK_20_017-1.pdf) (A letöltés dátuma: 2020. 10. 31.)
- T. KISS Tamás
- 1999 Felnőttoktatás-történet Magyarországon. *Educatio.* 1. 3–13.
- UJVÁRY Gábor
- 2014 „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kuno (1875–1932) – Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok. Pécs: Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat
- VÉGH József
- 1942 *Táj- és népkutatás a középiskolában.* Budapest: Államtudományi Intézet Táj és Népkutató Osztálya
- VIRÁGNÉ JUHÁSZ NYITÓ Klára
- 2012 *A néprajz tárgyai a tanítóképzésben.* Doktori értekezés. Debrecen: DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
- ZSÓRY GYÖRGY
- 1926 Előszó. In Fodor Ferenc (szerk.): *A szülőföld és honismeret könyve.* 10–11. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

Eszter Juhász

THE RELATIONSHIP BETWEEN FOLK-SCHOOL CURRICULA AND THE
LANDSCAPE

In my study, I want to present the relationship between early 1900s public schools' curriculum and the landscape. The ethnography and the geography are connected by the landscape and this relationship is also in education. In addition to the historical past of the curriculum, I present their particularities, as well as the aims, directions and elements of the subjects listed in them related to the home and the landscape. I analyzed the curriculum of the early 1900s with the content analysis method, which highlighted the words that mean the landscape.

The homeland as a relationship between teacher and student has an educational purpose. Educative schoolwork has had concerned not only students but also teachers. It helps to the teachers to become homeland specialist. In this study, I describe the networking of the landscape and the curriculum time-proven knowledge.

Nemzetiségi örökségképzés a 21. században

Kutatások az új paradigma hálózatában

MARINKA MELINDA

A magyarországi nemzetiségek 20. századi kutatása folyamán számos paradigmát követtek tudományágunk képviselői, ezeken keresztül értelmeztek olyan kulturális jelenségeket, amelyek mentén nemzetiségeink létüket, esetleges továbbélésüket térben és időben (hol tudatosan – mesterséges módon, hol természetes úton) leképezték. Amíg a létfenntartást biztosító jegyek a tradicionális keretek között meghatározták az átadás-átvétel folyamatát, addig a század végére olyan közeget kellett kialakítani a vizsgált közösségeknek, amely másféle módon segíti a továbbörökítést. A magyar nemzeti kultúra vonatkozásában ennek intézményrendszere egyre erősödött, a nemzetiségek vonatkozásában pedig ezeket a mintákat követve jöttek létre hasonló szerveződések. A kutatások ezek támogatásával a kulturális értékek feltárását tűzték ki célul, az értelmezési keretek pedig rendre új paradigmák mentén határozták meg az örökségelemekhez való viszonyulást és dolgozták fel a kulturális válaszejenségeket az adott korban. Az alkalmazkodás és alkalmazás viszonyát láthatjuk a 20–21. század fordulójára egy-egy nemzetiségi közösség részéről, mint módszeres cselekvésfolyamot, a megőrzéstechnikák keresése és működtetése terén, eleinte a kutató és cselekvő közösségek külön-külön szálon futó, majd együttes összjátékában. A kutatók és a kutatott közösségek tagjai közötti relációk ennek köszönhetően jelentős dinamikában tevékenykedtek, működésükben pedig hol közelítettek, hol egymástól eltávolodottan végezték feladataikat.

Az örökségelemek fenntartása érdekében látható nemzeti és nemzetiségi tevékenységeket a néprajztudomány többféle szempontból vizsgálta, a tanulmány ezek közül a 21. századi nemzetiségi örökségképzés feltárására irányuló értelmezési kereteket járja körül.¹ Mindehhez a kutatások előzetes alakulására kell reflektálnunk, ennek felvezetéseképpen pedig a teljes historiográfiai ismertetés igénye

¹ A tanulmány készült az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport, Eötvös Lóránt Kutatási Hálózat (ELKH) programja keretében, a szerző kutatásait támogatta az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj.

nélkül, néhány fontosabb állomást kiemelve. Előzetesen arra fókuszálok, hogy a 20. századi kutatások, mint előzmények milyen alapokkal járultak hozzá a 21. századi új paradigma hálózatának alakulásához, majd két nemzetiség példáin keresztül ennek a gyakorlati oldalát is körvonalazom.

A 20. századi előzmények

A 20. század első felében a nemzetiségek körében önmaguk felfedezése, a nemzetiségi lét állapotfelmérése történik, belülről és kívülről, vagy ha úgy tetszik felülről és alulról szerveződő tevékenységek tükrében egyszerre. Ez a felfedezés abból is fakad, hogy a tudományos érdeklődés megindulásával a másoktól eredő figyelem önmaguk újrafelfedezésére is készíti a nemzetiségi közösségeket. A 19. század végére egyre gyakrabban láthatjuk a nemzetiségek iránti tudományos érdeklődést, amely a fókuszban álló közösségen belül is felkeltette a figyelmet, az addig számukra hétköznapiak tűnő elemek felértékelésére.²

Az 1889-ben megalakuló Néprajzi Társaság célkitűzései között már egyértelműen szerepelt a nemzetiségek kutatása, ezzel az akkor már jó ideje tartó érdeklődés intenzívebbé és intézményessé tételét kívánták megerősíteni. A létrehozott etnikai szakosztályok élére nemzetiségi származású vezetők kerültek. Az Ethnographia hasábjain megjelentek olyan tanulmányok, amelyek nemzetiségeink néprajzával foglalkoztak.³

Ebből az időszakból kiemelendő további eredmény a *Nemzetiségi ismertető könyvtár* 1913-ban megjelent I–VII kötete. Kósa László a könyvsorozatról, mint a történeti Magyarország nemzetiségeinek történetét és néprajzát magyar nyelven, tudományos igénnyel bemutató kiadványokról szolt, a közzétett néprajzi eredmények forrásértékét hangsúlyozva.⁴

² A korábbi kutatásokról lásd: Demeter Zayzon 1998; A 19. századi előzményekről lásd: Verebélyi 2012: 272–277.

³ Kósa 1975: 422–423. Az etnikai, majd nemzetiségi szakosztályokról, a megalakulásról, illetve az átszerveződésről lásd: Kósa 1989: 18–20, 66, 93.

⁴ Lásd Kósa 1980: 709. A sorozatban Szabó Orest a magyar oroszokról (*ruthénekről*) ír, külön fejezetet szentelve a magyar oroszok néprajzának. A lakóház, bútortzat ruházat, táplálkozás, a huculok népszokásai (születés, házasság, halálozás), ünnepi és egyéb szokások (vízkereszt, húsvét, karácsony, böjt, parasztillem, zene tánc, búcsújárás, babona, néphiedelmek olvashatók a kötetben. (Szabó 1913: 128–213.) A sorozat második, kétkötetes egységében a magyarországi németeket mutatják be: Czirbusz Géza a *déli déli németekről*, míg Nitsch Mátyás a *dunántúli német-ségről* írt az első kötetben; a másodikban Neugeboren Emil a *erdélyi szászokról*, Bruckner Győző a *szepesi szászokról* számolt be. (Czirbusz 1913a; Nitsch 1913; Neugeboren 1913; Bruckner 1913.) Pechány Adolf a *tótokról* készített kötetében többek között felsorakoztatja a jellemző karakterjegyeket, nyelvüket, népszokásaikat, népviseletüket, népdal- és népmese-kincsüket. (Pechány 1913.) Juga Velimir a *magyarországi szerbeket* mutatta be, a lakóhely, a „testi és lelki tu-

Az 1920-30-as évek kutatásainak legnagyobb visszhangú eredményeit a német nemzetiségi vonatkozású feltárómunkák adták, ezek az érdeklődések részint a nem tudományos köztudatba is bekerültek. A sajátos kutatási irány, amely az 1930-as években a nyelvszigetkutatásban („*Sprachinselforschung*”) összpontosul,⁵ jelentősen megmozgatta az egyes kistelepülések közösségeit. Sok esetben nemzeti-ségi alapon megosztotta azok egységét, nemcsak a jelenlétével, hanem a későbbi eredmények esetleges visszacsatolásával. Az akkori gyűjtések publikálásával a kutatott településhez visszajuthatott egy-egy lejegyzett folklór szöveg például, amely megalapozta a későbbi visszatanulás lehetőségét a leszármazottak körében, ha az egy-két generáció alatt feledésbe merült.⁶ Az időszakban jelentős volt a Németországból ide utazók hatása.⁷ A magyarországi szakkutatók tollából ekkor megjelent hazai nemzetiségi kiadványok egy-egy példái az etnikai meghatározást adottságként és nem pedig megkülönböztető jelként értelmezték.⁸

Az 1940-es évekre a hazai tudományos vizsgálódások jelentős néprajzi irányvonalainak kibontakozása el is indult volna, ha azt a világháború nem akadályozza meg. Az 1945 utáni szocialista nemzetiségi politika látszólag az akadályok elhárítását mutatta, hiszen

„az Alkotmányban is deklarálták a magyarországi nemzetiségek teljes politikai, nyelvi, kulturális egyenjogúságát.”⁹

A nemzetiségek részéről viszont éppen a második világháború és annak következményei okoztak olyan traumát, amely után kevésbé tartották szerencsésnek a nemzetiségi hovatartozás kinyilvánítását. Ebből adódóan az irányukba történő érdeklődést is a félelem érzetével fogadták. Különösen igaz ez a magyarországi németekre. Amíg a magyar néprajz vezető kutatói intézményesített, szervezett formában próbálták elindítani a nemzetiségi kutatásokat az 1950-es években,¹⁰

lajdonságok”, illetve a vallás és népszokás témákat érintve. (Juga 1913.) *A magyarországi románokat* Moldován Gergely ismerteti, néprajzi vonatkozásban érinti az emberélet fordulóihoz fűződő szokásokat, a nagybőjtí, húsvéti és pünkösd közötti szokásokat, a népköltészeti alkotásokat, illetve a hit- és mesevilágot, a társas élet alkalmait, a hazai románság foglalkozását, táplálkozását és ruházkodását, valamint a településeket, a lakóépületeket és berendezéseit. A példák elsősorban Erdély tájaira kalauzolják az olvasót. (Moldován 1913.) *A temes- és torontálmegyei bolgárokról*, illetve a *krassószörényi krassovánokról* Czirbusz Géza írt. (Czirbusz 1913a, 1913b, 1913c.)

⁵ Lásd: Keményfi 2006: 39.

⁶ Példaként lásd: Marinka 2016: 178.

⁷ Példaként lásd: Retterath 2013: 63–94.

⁸ Verebélyi 2012: 278.

⁹ Kósa 1975: 423.

¹⁰ Az időszakban megindulnak a nemzetiségek iránti érdeklődések a kibocsátó nemzetek kutatói részéről, így például a szlovákok kapcsán Ján Podolák, a németek vonatkozásában Ingeborg Weber-Kellermann neve kiemelendő. Utóbbi esetében jól ismertek az interetnikus és változás-

addig a nemzetiségek igazán az 1960-as évektől látszódnak újjáéledni. A helyi közösségek nemzetiségi vezető elitjének munkája az 1970-es években már egyértelmű eredményekben is tükröződik. A korszak egyik legnagyobb gyűjtési anyagot kitermelő műfajai a népzene és néptánc köré szerveződnek és a magyar mellett a nemzetiségi törekvések is egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak. Kósa László kampányjellegűnek írja le az ebben az időszakban zajló, a nemzetiségi szövetségek által kezdeményezett gyűjtéseket, mivel azok egy-egy folklórműsor erejéig lobbantak fel.¹¹

A kutatóintézetek eredményeit is láthatjuk ebből az időszakból, így például az MTA Néprajzi Kutatócsoportja 1973-ban a Népi kultúra – népi társadalom VII. évkönyvében a határon túli magyarok mellett a magyarországi nemzetiségeknek szentelt teret. A kötet fülszövege szerint először jelenik meg magyar nyelven összefoglaló értékelés a magyarországi németekről és délszlávokról. A kötet tanulmányai többek között a magyarországi szlovákok, szerbek és románok életmódját, szokásait és folklóráját ismertetik.

„A nemzetiségek népi kultúrája viszonylagos zártságuk és gyakori peremhelyzetük miatt régies és értékes elemeket őriz. Ugyanakkor a műveltségbeli kölcsönhatások egyik legfontosabb közvetítője is. Ezért régóta megkülönböztetett figyelemmel fordul feléje a néprajztudomány.”¹²

Mindentől függetlenül a vidéki kutatóbázisok is arra törekedtek, hogy a környezetükben élő nemzetiségek néprajzi sajátosságait feltárni és közreadni tudják, minél szélesebb körben. Egyetemek, múzeumok végeznek kutatásokat, melyek eredményeképpen kiállítások és tanulmányok születnek.

A szaktudományos értelemben vett érdeklődés ezekben az évtizedekben az interetnikus viszonyok alakulására, a kulturális javak terjedésére összpontosul, de a terjesztők mozgása, a kölcsönhatások és párhuzamok vizsgálatai is azok a tematikák, amelyek mentén szerveződnek a kutatások. Ennek egy kiemelkedő példáját nyújtják az Ujváry Zoltán által vezetett kutatások.¹³

vizsgálatok módszerének kidolgozásában tett első lépései éppenséggel a magyarországi német terepen. Gyivicsán 1991a: 88.

¹¹ Vö. Kósa 1975: 425.

¹² Ortutay (főszerk.) 1973: Fülszöveg. A peremhelyzet és zártság kérdése relatív, tudatos elkülönülés is látható. A svábokkal kapcsolatosan például egyik fegyverneki magyar nemzetiségű beszélőpartnerem megjegyzi, hogy őt gyerekként rosszul érintette, amikor az általános iskolába járó vagyonsabb sváboktól elkülönítették őket, mint szegényebb magyarokat. Nem járhattak egy iskolába. A svábok külön településrészen laktak és a lakóhely szerint szétválasztották őket. A külön településrészen élők, külön iskolát látogathattak. KMM 74 éves nő közlése, 2021.

¹³ Vö. Verebélyi 2012: 278–280. A debreceni iskolán belül a kutatások ugyan még Gunda Bélával elindultak, de az őt követő tanszékvezető professzorok, mint Ujváry Zoltán, Bartha Elek, Keményfi Róbert is mindenkor kiemelt figyelmet szenteltek a nemzetiségek kultúrájának, és az

Az 1970-es években intenzívnek mondhatók a magyarországi nemzetiségek hagyományának és kulturális örökségének vizsgálatai. A Magyar Néprajzi Társaság akkori vezetői, Ortutay Gyula és Balassa Iván támogatták a Nemzetiségi Szakosztály felállítását, majd az első békéscsabai *Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia* megszervezését, 1975-ben.¹⁴ Az ekkortájt felmerülő elvi és gyakorlati akadályok a kétnyelvűség és az interetnikus kapcsolatok téma köré, illetve a néprajzi kutatás és a nemzetiségi kultúra megőrzése és fejlesztése kérdéskörébe szerveződtek, valamint jelentőssé vált a nemzetiségi népi kultúra történeti mélységű és összehasonlító jellegű feltárása is.¹⁵ A *Magyarországi Nemzetiségek Néprajzi Könyvtársorozata* első négy kötettel indult el 1975-ben, a Magyar Néprajzi Társaság kiadásában. A kötetekből később magyar nyelvű válogatások sorozatát is elindították, amelynek célja a nemzetiségek kulturális örökségének ismertetése nem csak anyanyelvükön.¹⁶ A korszak nemzetiségi kutatásokat végző szakemberi között meg kell említeni a teljesség igénye nélkül Balassa Iván, Ujváry Zoltán, Paládi-Kovács Attila, Krupa András, Manherz Károly, Andrásfalvy Bertalan nevét.¹⁷

Az 1980-as évektől ugrásszerűen megnövekszik a nemzetiségek történetére fókuszáló kutatások száma, amelyek a 18–19. századi betelepítésekre, a magyarországi népesség növekedésére, a második világháború utáni kitelepítésekre és az iskolapolitikára koncentráltak.¹⁸ Majd időközben elindulnak, illetve a 20. század végére egyre nagyobb léptéket öltenek azok a szociológiai és történeti kutatások, amelyek a kisebbségek asszimilációjának vonalát kívánták feltárni.¹⁹ Az intézményesülés és a kapcsolatok bővítése egyre nagyobb teret nyer ekkorra, a magyarországi nemzetiségi kutatók között a saját kultúráját feltáró és a kívülről érkezők mellett az anyamzet kutatóinak közreműködései is érzékelhetővé válnak.²⁰

Az egyetemek, a nemzetiségi és kisebbségi kutatóintézetek és az önkormányzatok is egyre szélesebb körben végeztek olyan gyűjtőmunkát, amely eleinte forrásfeltárásra, a kisebbségi léthelyzet és élettér feltérképezésére irányult, majd később az identitást meghatározó elemek felmérésére és az etnikus karakterjegyekkel együtt való értelmezésre fókuszáltak. A fentiek mintegy vázlatos összefoglalóként, a teljesség igénye nélkül vezetik fel azt az érdeklődési kört, amelyből a 20. századra egyre intenzívebbé váló kutatások hálózata bontakozik ki, és amellyel eljutunk az

MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport részéről is jelentős kutatási kérdések merültek fel a nemzetiségekhez kapcsolódóan. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének nemzetközi, nemzetiségi és európai vonatkozású kutatásairól lásd: Bihari–Marinka 2019.

¹⁴ Paládi-Kovács 2018: 315–316. Lásd még Kósa 1989: 93.

¹⁵ Balassa 1981: 18–20.

¹⁶ Paládi-Kovács 2018: 316.

¹⁷ Lásd bővebben: Gyivicsán 1991a: 88–89.

¹⁸ Vö. Demeter Zajzon 1998.

¹⁹ Vö. Szarka 1997: 32.

²⁰ Vö. Szarka 1997: 29, 31.

elmúlt évtizedekben zajló néprajzi feltárások azon keretéig, amelyben már a kulturális örökségelemek újfajta értelmezése valósulhatott meg: az emlékezettermelés, az identitásfenntartás és az örökségképzés irányába mutatva.

Az identitáskrizisben felébredő közösségek vizsgálata

A 20. század végének nagy kérdése tehát – az identitás fogalmkörébe ágyazottan – a nemzetiségi közösségek önszerveződésére, esetleges újjá szerveződésére, az azonosság tudat kifejezésének függvényében irányult.²¹ Mindez átnyúlva az ezredfordulón megalapozta a 21. század új paradigmáinak fejlődési vonalát és azok hálózatba szerveződésének lehetőségét. Az ezredforduló után a magyar nemzetiségek vonatkozásában is kérdés volt az emlékezettermelés és az örökségképzés, amely napjainkig fontos, jóllehet igen széleskörben bemutatott és elemzett kérdése a kutatásoknak, ugyanakkor éppen a nagy változások újabb korszakában vizsgálat tárgyát képezi az elmúlt 20-30 évben kialakított, újszerűnek nevezett cselekvések és hagyományformálások alakulása, átalakulása.

Ezek hálózata az identitásfenntartás alapjaiból merít, a fennmaradás most már állandó cselekvésre készítő aktivitásában gyűrűzi be a kulturális elemek továbbításában érdekelt nemzetiségi közösségeket. A hazai nemzetiségi kultúra jelenéről 2017-ben tartott előadásában Tircsi Richárd többek között felsorakoztatta azokat a legfontosabb területeket, amelyek a nemzetiségi kultúra hordozói, fenntartói.²² Az alábbiakban az általa felsorolt területeket alapul véve további intézményekkel kiegészítve haladok az országos, makroszinttől, a regionális mezoszinten keresztül a lokalitásokig. Nem minden egyes nemzetiségre térek ki, és azokon belül sem ismertetek minden egyes lokalitásban kialakított egységet, csak néhány példával jelzem a szinteket.

1. Közgyűjteményi szakterületen belül:

- nemzetiségi könyvtárak (pl. Országos Idegennyelvű Könyvtár; Magyarországi Németek Könyvtára; Német Nemzetiségi Községi Könyvtár, Hercegkút);
- levéltári gyűjtemények (pl. Bolgár Kulturális, Információs és Dokumentációs Központ; Magyarországi Lengyel Múzeuma és Levéltára; Örmény Kulturális, Dokumentációs és Információs Központ; Országos Roma Könyvtár, Levél és Dokumentumtár; Magyarországi Románok Országos Önkormányzat Dokumentációs és Információs Központ, Magyarországi Szerb Kulturális és Dokumentációs Központ, Országos Szlovák Önkormányzat Dokumentációs Központja, Magyar Ukrán Kulturális és Dokumentációs Központ).

²¹ Vö. Paládi-Kovács 2018: 315.

²² Lásd Tircsi 2017: V–VIII.

2. Múzeumi terület: tájházak, kiállítóterek, gyűjtemények (pl. A Magyarországi Szlovákok Kulturális Intézete által felsorakoztatott néprajzi gyűjtemények: <http://slovakkultura.hu/hu/kulturalis-orokseg/neprajzi-gyujtemenyek/>)

3. Közművelődési szakterület:

- többek között a táncfolklorisztikai vonalon a táncházmozgalom nemzetiségi kutatásainak eredményeit tároló és feldolgozó intézményei, és a nemzetiségi tánc hagyományokat bemutató együttesek, egyesületek, művészeti csoportok és a mögöttük álló intézmények.

4. Nemzetiségi színházak: példaként több is található az alábbi oldalon: <http://nemzetisegiszinhaz.hu>; de ide lehetne sorolni a drámapedagógusok munkájának köszönhető kezdeményezéseket is, így az idegen nyelvű drámafesztivál megrendezését Rakamazon.

5. A nemzetiségi kutatások: jellemzőek népélet és nyelvjárással kapcsolatos kutatások, a helytörténeti kutatások, egy-egy településtörténet iránti egyéni vagy közösségi érdeklődésből eredően, vagy éppen a személyes indítatásból fakadó családtörténeti kutatások.

- Elismerések, ünnepi alkalmak: pl. a nemzetiségek napja december 18. Ezen a napon adják át 1995-től a Kisebbségekért (Nemzetiségekért) Díjat. A nemzetiségekért kiemelkedő tevékenység elismeréseképpen pedig a „Pro Cultura Minoritatum Hungariae” kerül átadásra.²³

Napjainkban már teljesen új keretek között lehet közösségi szinten működtetni a kollektív értékőrzést. Együttes rendszerük lehetővé teszik a múlt – jelen – jövő kapcsolódási hálójához biztosított egységek fenntartását, vagy a megőrzéshez megteremtendő légkör/környezet esetlegesen finanszírozási háttér biztosítását. Mint ilyen, a fent felsoroltak mellett számos olyan háttérről kell még beszélnünk, amelyek mikroszinten, illetve a lokális és kisközösségi szinten is segítik az örökségelemek fenntartását vagy kialakítják a fenntarthatóság körülményeit.

A nemzetiségek tevékenységei az örökségképzés vonalán tehát már nem a hovatartozás legitimálásának kérdése köré szerveződnek, hanem a cél és funkció köré. Ebben azzal együtt, illetve azon túllépve, hogy létüket a térben igazolni tudják/tudták már sokkal inkább a meglévő értékek átörökítésének feladata válik kiemelendővé. Ráébredve arra, hogy a korábbi generációk átörökítő szerepeköre felszámolódott, az elemek átadásának helye átalakult, az átadandó elemek pedig változtak. A konzerválást biztosító hagyományos légkör elillanó ködbe vész, így másik közegben kell megtalálni a hasonló funkciót betöltő szereppel bíró hálót/hálózatot. Az örökségesítés, mint társadalmi jelenség és nem elsősorban, mint szaktudományos értelemben vett fogalom ezt biztosította. Az örökség ebben a kontextusban

²³ Vö. Tircsi 2017: V–VIII.

„sokkal inkább a hagyomány, a múlt közvetítésének egy sajátos formájaként határozható meg, s mint ilyen korszakspecifikus és helyzetspecifikus megoldásként értelmezhető.”²⁴

Keszeg Vilmos szerint az örökség a patrimonium, a patrimonizáció pedig maga is folklorizmus.²⁵ A folklorizmust itt a magyar néprajztudomány egyszerre pozitív és negatív konnotációjában és az értékítélet nélküli folyamatrendszerben értelmezi.²⁶

Az új paradigma értelmezési keretei

A kulturális örökség fogalmának mentalitástörténeti vonalán jelentős korszakváltásról beszélünk, amelynek következtében a fogalom felülemelkedett a kortárs identitás, emlékezeti helyek, interkulturalitás, etnicitás értelmezésén. Ennek okát a kulturális örökség fogalmához társuló intézményesülésben látják.²⁷ Az intézményesülés mellett a társadalmi hasznosulás kérdéseire kell jelentős hangsúlyt helyeznünk, hiszen a kortás fogalmakkal szemben a kulturális örökség fogalmához tapadó tevékenységek népszerűsége abban rejlik, hogy a cselekvések eredményessége látványos, szemben az identitást, a közösséget, az entitást befolyásoló egyéb mentális leképeződésekkel. Ezek átlátása és értelmezhetősége nem valósul meg az alkalmazó közösségek nagyobb létszámában. A fogalmi keretek nem kézzelfoghatók szemben az emlékezet és az örökség terminusaival. Előbbi szintén látványos eredményeket hozott, ellenben a múltba forduló irányultságánál fogva lekorlátozta a lehetőségeket, míg az örökség és az örökségül hagyás cselekvése új értelmezést adott a közösségek számára, tehát iránymutatást is.

Az új paradigma kialakulásának és működési elvének vizsgálatát a hartog-i és ricoeur-i elméletekből kiindulva néztem meg, amely körvonalazta az örökségképzés elemzési lehetőségeit. Az örökségképzés vizsgálata az emlékezet és felejtés kontextusában nyer értelmezési keretet, amelyet végezetül a nemzetiségi kulturális tevékenységek vonatkozásában is megvizsgáltunk. Kiindulópontom az örökségesítés (*heritigisation*) fogalmának cselekvésközpontúságából ered, ennek felvezetéseként pedig az alapfogalmat kell körüljárunk, amelyet számos nemzetközi és

²⁴ A fogalom társadalmi értelmezéséről lásd Jakab–Vajda 2018: 7.

²⁵ Keszeg 2018: 36.

²⁶ Voigt Vilmos a fogalom pozitív értelmezésénél az irodalmi vonatkozását hozza példának, míg negatív vonatkozásában a sztereotipikus „Piroschka-Tours” gyakorlatában mutatja be. Lásd Voigt 2007: 23.

²⁷ Sonkoly 2009: 199.

magyar vonatkozású munkában már érintettek.²⁸ Ezek mentén néztem meg az örökségesítés értelmezési keretét, majd annak a cselekvés szempontjából történő levezetését, nem nyelvészeti, hanem sokkal inkább aktivitási vonalon való megközelítésben.

Az 1960-as években feltűnő, új terminus, az örökség, eleinte az építészeti, majd a természeti és csak az 1970-es évektől a kulturális örökség fogalmaként lépett a tudományos kutatási területek színterébe, majd vált a politikai és tudományos diskurzusok alkalmazott terminusává.²⁹ A kulturális örökség fogalma maga után vonta a kultúra fogalmának ártértekelődését, ártértekelését, és magához a kultúrához való viszonyulást is. Az örökség szemlélet elterjedésével jelentősen megváltozott a társadalmi és biológiai környezethez való viszonyulás, a kultúrára örökségként tekintve.³⁰ A hagyomány fogalmának értelmezése a kultúra használói és forgalmazói közötti relációban a 21. századra vált egyértelműen mérvadó irányvonallá.

Vajda András azokat a paradigmákat, illetve azokat a társadalmi, kulturális és mediális kontextusokat gyűjtötte össze, amelyek a 20. század során meghatározták a (lokális) népi kultúra és termékei gyűjtését, értelmezési és használati keretét.³¹ Ez a hagyomány használatának szemléletmódját tükrözi, vagyis azt a nézetet, amelyben a hagyomány (a magán hordozott termékeivel együtt), mint eszköz jelenik meg, és nem mint az életet (fennmaradást), a továbbélést biztosító közeg (plasztikus organizmus), hanem, mint az átörökítendő elemek kerete. Mindezzel a kolozsvári kutatásokra és a Keszeg Vilmos nézőpontjából ismert hagyományfogalomra tereli figyelmünket, amely nem a korábbi korszakokból fennmaradt reliktumokra vonatkoztatja a terminológiát, hanem a környezetre és a társadalomra (tehát a hordozókra), illetve az általuk közvetített elemekre, ismeretekre, gyakorlatokra. A hagyomány fogalmának értelmezésében egymást követő három paradigma közül ez az utóbbi, amely a 20. században mintegy hálózatként tette lehetővé a kulturális jelenségek áramlásának megértését is. Az első a hagyomány kulturális összefüggéseire utalt, a második szociológiai értelmezési kereteket nyújtott és a hagyománnyal szembeni attitűdökre fókuszált, a harmadik pedig a patrimonizálás kontextusában már a hagyomány managementjére.³² Mindez pedig már nemcsak a kutatói értelmezésből eredő szemlélet, hanem a hagyományt maga megélő és használó közegek saját észrevétele is. Valójában az első kettő

²⁸ A megőrzés vonatkozásában lásd: Bausinger 1995: 109–111. Az alapfogalmak tekintetében lásd: Erdős–Sonkoly 2005: 73–90; Keszeg 2014: 7–15; Jakab–Vajda 2018; Vajda 2016; Pusztai 2018.

²⁹ Erdős–Sonkoly 2005: 73.

³⁰ Vö. Keszeg 2018: 36. A kultúra fogalmát felváltotta a kulturális örökség kifejezése, amely a 20. századra „az előző generációktól átvételre érdemesített tárgyi és szellemi javak egészét magában foglaló” értelmezésben terjedt el. Lásd: Erdős–Sonkoly 2005: 74, 89.

³¹ Vajda 2016: 22.

³² Keszeg Vilmosra hivatkozik Vajda. Vajda 2016: 24. Eredetiben lásd: Keszeg 2014: 7–15.

maga után hozta a harmadikat, de a harmadik működési elvének megértéséhez szükségszerű az előzők részbeni működési elve is. Eszerint a paradigmák hálózatról beszélhetünk, amely a Kárpát-medence néprajzi kutatásaiban a magyar hagyományra igen intenzíven fókuszált, és amelynek mintáját a nemzetiségi kulturális folyamatokra is adaptálhatjuk.³³

Mint ahogy a magyar nemzeti hagyományunk örökségelemei kapcsán, úgy a nemzetiségi vonatkozásban is ugyanazon kérdésekkel nézünk szembe a magyarországi nemzetiségi kulturális örökségelemeket mozgató és továbbadni kívánók körének vizsgálatánál. Ennek következtében ugyanabból az alaptól kell kiindulnunk, amelyből tette ezt Voigt Vilmos, Keszeg Vilmos, Vajda András és Jakab Albert Zsolt is a magyar hagyomány modernizálódása és az örökség szerepének meghatározása által. Voigt Vilmos különbséget tesz a magyar és a nemzetközi értelmezés között, a hagyomány fogalom modernizációjának szükségszerűségét pedig évekkal ezelőtt hangsúlyozta.³⁴ Más értelmezésben a hagyomány a kultúra jellegzetes mintáinak és értékeinek a továbbadása a nemzedékek között, esetlegesen a közösség kulturális memóriája, amely egy közösség számára az önazonosításához szükséges információkat tárolja.³⁵ Az utóbbi években a lokális népi kultúra elemei, mintázatai – amelyet a néprajztudomány láthatóan a hagyomány fogalmában értelmezett – az örökség fogalmán belül írhatók le. A hagyomány egy sajátos használati módjára pedig egyre inkább az örökség és az örökségalkotás fogalmát kezdték alkalmazni, elsősorban a kelet-európai viszonylatban működő kultúrpolitikai és politikai diskurzusban.

„A fogalom háziasítását tehát elsősorban kultúrmenedzserek végezték és nem történészek vagy néprajzkutatók. Ezzel is magyarázható, hogy a népi kultúra örökségsítése kapcsán felmerülő szakmai kérdések és azok megnyugtató tisztázása háttérbe szorult.”³⁶

Az örökség-paradigma megjelenésével³⁷ ugyan nem szakítunk, és nem is szakíthatunk a hagyomány és a hagyományozódás jelenségével, csak a felgyorsuló világ nyújtotta új tevékenységek keretét biztosítottuk, amelyben további új fogalmak, mint a kitalált hagyomány és az örökségsített hagyomány adta a kínála-

³³ Lásd: Vajda 2016: 24–25; A tudományos érdeklődés mellett az egyszerű közember is érdeklődni kezd a hagyomány iránt. Vö. Bausinger 1995: 104.

³⁴ Voigt 2007: 19–25.

³⁵ Hoppál 2007: 12.

³⁶ Jakab–Vajda 2018: 13.

³⁷ Erdélyi viszonylatban Gagyí József elemezte először az örökség-paradigma rendszerének alkalmazásával a székelykapukat 2004-ben. Lásd erről: Jakab–Vajda 2018: 13; Vö. Gagyí 2004. Kárpátaljai viszonylatban Fedinec Csilla kutatásai megemlítendőek. Lásd: <https://kisebbssegkutato-tk.hu/oroksesites-a-karpataljai-regionalis-terben>

tot a 20. század végére. A Hermann Bausinger nyújtotta alapokból kiindulva, amelyben megfogalmazódik, hogy

„a különböző hagyományok egyes alkotóelemei a mindenkori jelen felé törekednek,”³⁸

eljutunk a hagyomány tárolásának, és ezzel együtt a hagyomány és örökség fogalmi viszonyrendszerének kérdéséhez.³⁹

A tradícióhoz való viszonyulást Bausinger többek között a „játéktér” szűkítésének kíséretében, egy magyarországi németektől eredő hagyományelem példájával ismerteti. Az Etyekről származó háromkirályok-színjáték előadásához alkalmazott harmonikakíséretre irányuló figyelemben egyértelművé válik a hagyományban megjelenő modernizációs elem fogadtatása, amely a közösséget két táborra osztotta: a modern elemet elfogadók és a velük oppozícióban lévők, akik a jelenséget a tradíciótól való elidegenedésként értelmezték. Következésképpen

„mindkét oldal alapjában véve a hagyomány játéktérének szűkítését kísérte meg – a történelmi tradícióhoz való hűséget előtérbe állítva.”⁴⁰

A jelenséget Bausinger a rekvizitumok megmerevedésének vélte, amely a játéktér összeszűkülésében a térbeli horizont szétesésének metaforájában érthető, mint a népi kulturális termékek hozzáférhetőségére adott válasz. A folyamat a gyorsan változó ütemben felmerülő, újszerű elemekkel való szembenézés, amely biztosítaná a hagyomány adott formáinak megőrzését. A hagyomány működő játéktérben ez nem okozott volna problémát, de a széteső játéktér új léthorizontot kívánt meg.⁴¹

A 21. századi értelmezésben a játéktér kiszélesedése és ezzel együtt horizontváltása valósult meg: új keretek, új helyzetek, a régiből merített elemekkel, eltolódott motívumokkal. A közösségek részéről a játéktér újrafogalmazása, a kutatók részéről pedig ennek a folyamatnak a kutatása, feltárása és dokumentálása lett az új irányvonal.⁴² A nemzetiségi örökségképzés ennek hálózatában nem a 21. századi új keletű jelenségek, hanem sokkal inkább a 20. század során újraértelme-

³⁸ Bausinger 1995: 108.

³⁹ Vö. Vajda 2016: 27; Bausinger 1995: 114.

⁴⁰ Bausinger 1995: 110. Bausinger mindezt tovább viszi a folklorizmus irányába (Bausinger 1995: 104.), Keszeg Vilmos értelmezésében a kulturális javak idegenek számára történő újraelosztása merül fel kérdésként (Keszeg 2014: 12–13.); illetve Vajda a néphagyomány „rehabilitációja” kifejezés mellé helyezi az örökség fogalmát. Vajda 2016: 32.

⁴¹ Vö. Bausinger 1995: 111.

⁴² Térformálás – muzealizálás – folklorizmus viszonyának értelmezése szintén meghatározóvá vált a 21. századra, mint újszerű elméleti keret. Példaként lásd: Korff 2004: 21–22.

zett értékpreferenciák helykeresésének folyamányaként, mintegy kulturális reakció tárul elénk napjaink társadalmában. Akkor, amikor az örökségelemek létének, fenntartásának és kontinuitásának létközege a hagyomány volt, addig ez az akkor is meglévő cselekvés magától értetődő, szinte tudattalan természetességgel működött, és szinte minden társadalmi közegben és korcsoportban megvolt a maga helye, ideje. Napjainkra viszont a cselekvés kinőtte magát a hagyományozódás keretéből és önálló életet élve, egyedi korcsoportokat és társadalmi környezetet keresve magának próbálja funkcióját betölteni: az értékek, egy közösség számára fontosnak tartott elemek (ha úgy tetszik hagyományelemek) továbbadásában.

Az örökségképzés tehát nem a tárgyasult elemek szószoros értelmében való megalkotását jelenti, hanem egy sokkal mélyebb és komplexebb folyamatot, amelyben a meglévő, vagy valamikor működő, ismert (tudunk róla, de már nem úgy létezik a tudatunkban) értékek (szellemi vagy tárgyi) elhelyezése történik meg a jelenben, annak érdekében, hogy a jövő nemzedéke számára is maradjanak fenn további közvetíthető elemek.

Mindez egyfajta társadalmi szelektálás eredménye, amely minden korban működött. A hagyományozódás során az egyén és közösség meghatározott, szabályozott normák szerint válogatta, használta azokat az értékelemeket, amelyek a továbbadás folyamatába bekerültek, ma már ezek az átörökített értékek nemcsak társadalmi és kulturális rendszer szerint választódnak vagy válogatódnak ki, hanem a jelen kor igényeihez mérten is. Amíg a hagyomány, mint szabályrendszer a 19–20. században működtette az örökségképzés gépezetét, a szereplők cselekvéseit elsősorban saját kulturális közegük határozta meg, addig a 21. századra a közösségin túl már törvényi szabályozás zajlik, intézményes keretek között.

A hagyomány fogalmának újraértelmezése helyett inkább annak jelenlegi szerepére utalok, illetve arra a problémakörre, hogy a hagyományban egykoron működő egyes elemek lesznek itt fontosak és nem a teljes hagyomány átörökítése, hiszen az, mint olyan, lehetetlen. Ricoeur a tradíciók helyes kezelésének problémájával kapcsolatban utal a hagyomány fenomenjai közötti különbségtétel fontosságára, és mindezt az emlékezet analógiájában teszi, amikor az emlékezet újraisméltő és rekonstruktív részéről beszél.

„Az olyan hagyomány, amely csak megmerevedett értéklerakat, ugyanazt az ismétléskényszert rejt magában, mint a traumás emlékezet.”⁴³

Az örökségképzés „képzés” kifejezése ebben az esetben a létrehozásra, alkotásra, cselekvésre, de akár a tudatosításra és a megszilárdításra (jobb kifejezéssel élve megerősítésre, mint megszilárdításra, de nem a megkövesedésre) utal,

⁴³ Ricoeur 1999: 63.

amely magában foglalja a tudáselsajátítást/tudásátadást (oktatást) is. Így az örökségképzésnek szociális és intézményes háttere is kialakult, ahol az ismétlés és a reprodukálás egy teljesen más jellegű válogatás eredményeként kiemelt elemekkel történik. Amikor az intézményes és szociális rendszerű képzési kör találkozik a fenntartás érdekében, a kiválasztás más szempontrendszer szerint zajlik, mint a hagyományozódásban egykoron. A materiális és funkcionális konzerválás a kettővel együtt működve valósul meg. Ugyanakkor a funkcióvesztés esetén az emlékeztetés újra és újra fellobbanó lángja időnként generálja – a felejtéssel szembe menve és a kognitív továbbélés lehetőségét fenntartva – a tudást az adott jelenségről. Adott esetben beszélünk tárgyi vagy szellemi értékről/egységről az anyagi szintű konzerválódás, a tudás mértéke, az ismeret és a „kézzelfoghatóság” kiemelendő, míg a funkcionális esetében a működés elve, a működtetés helye és a működtetők szerepe/szerepköre érdekes. A fentiek értelmezéséhez két egyszerű példa: a tárgyi oldalról a disznóvágásnál alkalmazott hurkatöltő modernizálódása; a szellemi oldalról a disznóvágás eseményéhez kapcsolódó rítusok fennmaradása, vagy éppenséggel a disznóvágás társadalmi keretének kiszélesedése, amely a családi mellett (vagy helyett) közösségi esemény keretein belül is megvalósulhat. Ezen utóbbi esetében már nem a hús feldolgozásának és tartósításának elvégzése miatt történik, hanem a hagyományos eljárások közösségi megélése és a tradicionális ízvilág újratermelése céljából.

Sonkoly Gábor szerint a kulturális örökség paradigmatis megfogalmazását a kultúra bármely szegmensében be lehet mutatni. Az új paradigmakét való működését és a működés elvét jelzi, hogy az képes volt kiterjedni az emberi élet minden területére.⁴⁴ Az örökség fogalmának intenzitását ugyanakkor a fogalom jogi kategóriában való értelmezése is segíti a mellette futó hagyomány és emlékezet terminusokkal szemben.⁴⁵

Az örökség fogalma tehát az emlékezéssel függ össze, ahogyan arra rávilágít Hartog és hazai vonatkozásban Sonkoly Gábor is.⁴⁶ Az emlékezés – felejtés – örökségképzés viszonyrendszerének 20. századi fejlődéstörténetéből kiemelendő, hogy a hidegháború utáni trauma szinte egyszerre hozta maga után az emlékezés és a felejtés túltermelődését.

„Amikor emlékezetéről beszélünk, szükségképpen felejtésről is beszélünk, hiszen végül is sohasem emlékezünk mindenre. [...] A narratív struktúra, ami közös az emlékezetben és a felejtésben, még inkább megerősíti ezt a törvényt, a szükségzerű felejtés törvényét.”⁴⁷

⁴⁴ Sonkoly 2009: 200.

⁴⁵ Erdősi 2000: 26.

⁴⁶ Lásd: Hartog 2000: 4; Sonkoly 2000: 47.

⁴⁷ Ricoeur 1999: 63–64.

Ricoeur a felejtés esetében is aktív és passzív formáit különbözteti meg:⁴⁸

„[...] a passzív felejtés megjelenési formája, amikor az aktív emlékezet hiányaként lép fel. Ekkor felejtésről, mint menekülésről van szó és az őszintétlenség kifejeződéséről, elhárító stratégiáról, [...]”⁴⁹

Alapvetően a tudománytól távolinak tűnő cselekvések tudományos értelmezése és a tudományos értelmezések ezekhez való kapcsolásának jelensége domborodik ki. Kik cselekszenek, hogyan és miért, illetve mindezt hogyan értelmezheti a kutató.

„[...] egy generáció elbeszélései magukba zárják egy vagy két elmúlt generáció elbeszéléseit is, a mai nemzedék emlékezései pedig tovább szállnak az ifjabb nemzedékekre.”⁵⁰

Sonkoly Gábor megfogalmazásában „az emlékezet popularizálja a múltat”⁵¹, tehát segít az identitást erősítő vagy fenntartó elemek menedzselésében is. Az emlékeink mindig saját tudatunkhoz tartoznak, ilyen értelemben, a személyes identitáshoz kapcsolódnak.⁵² A hovatartozás kérdésében mindenkor fontos az az örökség, amelyet szocializációnk során kapunk, és ennek része a megtapasztaltakon túl a velünk együtt élő, előttünk járó nemzedékek emlékezete is. Az örökség összekapcsolódik az emlékezettel és az identitás összetevőjeként azzal együtt jelenik meg.⁵³ Az örökségképzés az emlékezés és felejtés kontextusában valósul meg. Ott, ahol igény termelődik a felidőzésre, vagy ahol felismerik a feledésbe merülő vagy merült elem jelentőségét, ott elkezdődik az alkotás, vagy újraalkotás. Ez viszont a jelenlétet is feltételezi, és már nem csak egyik szinttől nézi a másikat, hanem minden szintet képes megvizsgálni, amely egyfajta léptékváltással valósult meg.⁵⁴ A léptékváltás, ahogyan korábban említettem, a „játéktér” újraértelmezését is igényli. A *tapasztalattér*, ahogyan Reinhart Koselleck nézeteire alapozottan olvashatjuk Ricoeurnál, a múltnak azon örökségét jelenti, amelynek

⁴⁸ Ricoeur emlékezet – felejtés – történelem relációjában veti össze a fogalmat. „A történelmi jelző itt nem egy meghatározott tudományt, a történelemtudományt jelöli, hanem azt az alapvető módot, ahogyan az ember önmagát, vagy amint általában mondják, saját történelmiségét felfogja.” Ricoeur 1999: 52.

⁴⁹ Ricoeur 1999: 64.

⁵⁰ Ricoeur 1999: 51.

⁵¹ Sonkoly 2005: 18.

⁵² Vö. Ricoeur 1999: 55.

⁵³ Hartog 2000: 4.

⁵⁴ Vö. Sonkoly 2009: 200–201.

„leülepedett nyomai bizonyos módon előkészítik a talajt vágyaink és aggodalmaink, előrejelzéseink és terveink”,

tehát a jövő számára.⁵⁵ Mindehhez társul a szintén Kossellecktől átvett *elváráshorizont* kifejezése, amely a tapasztalattér ellenpólusaként működik. A két jelenség dinamikájában észlelhetjük a történelmi tudat fenntartását. A tapasztalattér és elváráshorizont dinamikájában a csereelemek mozgása látható, a csere pedig egy-egy kultúra adott élő jelenén keresztül zajlik.⁵⁶ A végbemenő folyamatok lehetővé teszik, hogy értelmezni tudjuk a jelenben ennek a dinamikának a múltból táplálkozó és a jövő irányába mutató funkcióit, az örökségesítés kontextusában. A történelmi tudat a múlthoz való viszonyában ad lehetőséget a tapasztalati térben való mozgásra és a jelenhez való kötésére.

Az identitást erősítő történelmi tudat alakulása – Hartog és Ricoeur nyomán – az időbeliség függvényében válik értelmezhetővé. Az emlékezet kontinuitást biztosít múlt és jelen között, a mindenkori tudathoz való hozzátartozás érzését, de az emlékezet nemcsak a múlthoz való viszonyt képes megőrizni, hanem látni engedi a tapasztalattér és elváráshorizont dialektikáját.⁵⁷ Ebben a folyamatban az örökségképzés a tudatos „árucserére”⁵⁸ utal. Adott esetben örökségképzés zajlik, az elemek áramoltatásához biztosított terek kiépítése és megszilárdítása során, ha meglévő elemekről beszélünk. A feledésbe merült elemek felélesztése, újszerűek kialakítása ezzel párhuzamosan előtör, amennyiben a meglévő elemek nem bizonyulnak elegendőnek a folyamatban. A megőrzés – felidézés – megszervezés funkcióit az egyéni emlékezethez társítjuk,⁵⁹ de a közösséggel való dichotómiában válik értelmezhetővé. Hozzá tehát cselekvés és a cselekvő személye társul. Az örökségképzés, mint tudatos cselekvés, merít a magunkkal hozott értékekből, visszafordul a múlt irányába, ugyanakkor a jövő felé mutat.

„Nincs emlékezettel rendelkező lét, amely ne lenne egyben jövőre irányuló lét is.”⁶⁰

Általa „tárható fel a tudat eredeti kötődése a múlthoz.”⁶¹ Ezért az identitásfenntartó közösségek tevékenységében a történelmi múlt feltárása, annak

⁵⁵ Ricoeur 1999: 52.

⁵⁶ Vö. Ricoeur 1999: 52.

⁵⁷ Vö. Ricoeur 1999: 61, 53.

⁵⁸ Az árucserre fogalmát Dankó Imre értelmezési keretéből kölcsönözve gondoltam tovább, így ahogyan ő maga is túllép az egyszerű anyagi javak átadás-átvételének alapképletén és feltárja a téma mindennemű – egészen az árucserre folklórijáig – elmenő jelenségeit is, azok interetnikus vonatkozásaival együtt (lásd Dankó 1985: 13–22), úgy ennek vonalán a szellemi és az alapvető örökségelemek áramlásában/mozgásában is lehetségesnek vélem az örökségképzésben szerepet játszó kulturális elemek terjedését az „árucserre” fogalmának értelmezésében.

⁵⁹ Vö. Ricoeur 1999: 55.

⁶⁰ Ricoeur 1999: 61.

közreadása érthető módon kerül az örökségképzés egyik feladatkörébe, úgy mint a benne ágyazottan rejlő kulturális minták közvetítése.

Írásban foglalt emlékek és élményelbeszélések – a német nemzetiségi példa

De mi történik akkor, amikor a közösség saját maga végzi a történelmi múlt feltárását és az adatok dokumentálását? Mennyiben más ez, mint amikor kívülről érkezik az archiváló személye? Mi lehet a különbség akkor, amikor a közösségen belüli, egyéni indíttatás készíti a narratív struktúra megalkotására? Akkor az emlékek stimulációja más forrásból ered, mélyebb rétegeket is feloldhat, de egyúttal pontosan le is zárhatja a feltárás folyamatát. A hangsúly most a rögzítésen van, mindattól függetlenül, hogy *insider* kutatói attitűdről van-e szó.

„Egy archivált emlék azonban már nem emlék a szónak abban a tulajdonképpeni értelmében, hogy a kontinuitás és a hozzátartozás viszonyában állna a mindenkori tudatjellel, inkább az emléknym státusába került át.”⁶²

Az emléknymalkotás értelmezhető örökségesítésként. Az adott jelenre nézve pedig a megemlékezés pillanata az emléknymalkotás kezdete, amelynek eredményeként hagyunk a jövőre mutató emléknymot. Ez esetben azt kell tisztázni, hogy milyen kategória mentén és milyen aktorokkal képződik az emléknymalkotás. Az emléknymok megalkotása működhet tudatosan és tudattalanul, így a megalkotás és dokumentálás fázisa sem kell, hogy mindig egy síkban legyen. Lehet valakinek az elbeszélése/cselekvése/szokása hosszú időn keresztül nyomot hagy, és nem rögzítik. Előfordulhat egy adott időmetszet, amikor rögzítik. Az is lehetséges, hogy a rögzítő maga a nyomhagyó, de az is megvalósul, hogy a dokumentálás külső személy közbenjárásával zajlik. Ezeknél a síkoknál összefonódás és diverzitás is egyaránt jellemző.

A magyarországi német nemzetiség vonatkozásában ennek a folyamatnak sajátos kivételéseit láthatjuk. Az európai szinten is elterjedt, de német nemzetiségek körében különösen népszerű, *Heimatbuch* műfaji kategória tele emléknymokkal, illetve mintegy kimerevített emlékképet értelmezhető. A műfaj megnevezésénél ezért is találtam korábban célszerűnek az emlékező falurajz magyar fordításban való alkalmazását, mint a helytörténeti vagy falumonográfia kifeje-

⁶¹ Ricoeur 1999: 54.

⁶² Ricoeur 1999: 57. A dokumentálás viszont nem csak a történész munkakörébe szerveződő egység, Ricoeur nézetét ezen a ponton tudományterületünkre és egyéb tudományokra is kiterjeszhetőnek vélem.

zést.⁶³ A jövő nemzedéke számára hagyott nyomokon visszafele haladva több minden feltérképezhető, és itt most vonatkoztassunk el a megkonstruált nyom interpretációs változóitól.⁶⁴ A legtöbb *Heimatbuch* nemcsak a szerző emlékezetéből, tapasztalataiból, szokásköréből, saját etnikus közegének narratíváiból áll össze, hanem nyomon követhető, írott forrásokra támaszkodó, tudatos gyűjtőmunkát láttat. Primer forrásanyagukat tudományosan megalapozott történelmi, néprajzi, nyelvészeti, nyelvjárástani, szociológiai, statisztikai munkák adják, amelyek a rendszer szabta lehetőségek folytán kiegészültek állami és egyházi archívumok dokumentációival is. A kötetek például számos esetben hivatkoznak a település *Historia Domusára*, vagy éppen a *Canonica Visitatio* jegyzőkönyveire. Ezek köztudottan nemcsak a vallásos élet keresztmetszetét adják a látogatások időpontjából, hanem a népelet egyéb területeibe is bepillantást nyújtanak. A *Heimatbuch* intertextuális viszonyain keresztül láthatjuk, hogy alapvető archetextusként alkalmaz több korábbi laikus írói és tudományos, leginkább nyelvészeti kontextusban megjelenő munkát. Ugyanakkor a „laikus” néprajzi kutató öltönyét magára húzva a „terepmunka” tapasztalatait is a szövegbe ágyazza, hitelesítve ezzel mondanivalóját.⁶⁵

Amíg ez a műfaj tudományos igényű kutatómunkával ötvözött emlékezéssel valósítja meg az örökségesítést, addig az irodalomtudományi vonatkozásban a regény műfaján keresztül, mintegy leíró jelleggel láthatjuk az örökül hagyást. Ennek egy sajátos példája Papp Tibor: *Egy kislány háborús mozaikja* címmel megjelent regénye,⁶⁶ amely a szatmári sváb települést, Vállajt mutatja be. A kötetben nem fogalmazódik meg egyértelműen, hogy sváb szokásokról van szó, de a leírásokból és település történetéből ismerten már kiolvashatók azok a kulturális örökségelemek, amelyek a német nemzetiségi kulturális jegyeket jelzik.⁶⁷ Az eseményeket itt hatvan év távlatából olvashatjuk. Egy másik forrásban viszont szinte azonnal megtörténik ugyanazon eseménynek a lejegyzése. A vállalji *Historia Domus* fennmaradt szövegei az adott időszakból lehetőséget adnak nekünk az összevetésre. Egyazon időszak eseményeinek kivételéseit, emléknymait láthatjuk, mindezen keresztül együttesen lehetőséget kapunk a többféle szempontú adatolás értelmezésére. Az elbeszélés, mint narratív struktúra az emlékezés nyelvi közege,⁶⁸ amely többszólamú is lehet, vagy ha úgy tetszik több formátumú, és több forrásból eredő.

⁶³ Marinka 2016: 184–199.

⁶⁴ Gondolok itt az interpretáció szándékára, az emléknym emlékezeti alakjának torzulására, a kollektív és egyéni emlékezet változóira vagy a hamis emlékkép általi véletlenszerű nyomalkotásra.

⁶⁵ Lásd Marinka 2016: 195.

⁶⁶ Papp 2003.

⁶⁷ Papp 2003: 57–87.

⁶⁸ Vö. Ricoeur 1999: 56–57.

„Azt, hogy az ember nem egyedül emlékezik, hanem mások emlékeinek segítségével, hogy a másoktól hallott elbeszéléseket saját emlékeiként kezeli, hogy privát emlékei megőrzése során tartja magát évfordulókhoz és egyéb nyilvános ünnepekhez, amelyeken csoportja jellegzetes eseményeire emlékezik, mindez jól ismert tapasztalat, amit már Halbwachs kielégítően leírt.”⁶⁹

A kutató feladata pedig az emlékezet által popularizálódó múlt⁷⁰ feltárása.

Látható, hogy az örökség fogalma rendkívül rugalmas, általa lehetővé válik bármely közösség számára az emlékezetből fakadó identitás intézményesülése,⁷¹ az ehhez kapcsolódó alakzatok pedig sokfélék lehetnek, értelmezésük a cselekvő és a kutató részéről is lehetővé válik.

Revival mozgalom – a szlovák nemzetiségi példa

Nemzetiségi vonatkozásban számos példát láthatunk arra, hogy a közösség-építésben és a közösség által megalkotott új „játéktérben” milyen újszerű alkalmak segítik az örökségképzés folyamatát. Ennek feltehető oka a közösség kohéziójának érzete, az együtt egyszerűbb víziója. Ha már nem sikerült a családi szinten továbbadni az addig tanultakat, akkor segíthet a közös cselekvés bipoláris megélése: közösségi élmény és átadás egyszerre. Az itt ismertetett példák csak egy nemzetiséghez köthetők, de olyan sémákat mutatnak, amelyek egyéb nemzetiség-nél is hasonlóan jelen lehetnek, mint megerősítői az emlékezettermelésnek, valamint az örökségesítés térbeli és időbeli dinamikáját mozgató erővel bírnak (még az emlékezés és felejtés kontextusában is).

Ennek a témakörnek a kibontásánál a szlovák példát a Nyíregyháza környéki nemzetiségi betelepítések kutatása során választottam ki, mivel ennek kapcsán az örökségesítés egyik olyan példája látható, amely többszöri érdeklődést mutatott a kutatók részéről is. A kiválasztott terület érdekessége, hogy olyan fennálló nemzetiségről beszélünk, amely a 18. században kerül erre a területre, és igen nagymértékben asszimilálódott, mégis napjainkig fennmaradó kulturális örökségelemek meglétét tapasztalhatjuk.⁷²

⁶⁹ Ricoeur 1999: 55.

⁷⁰ Sonkoly 2005: 18.

⁷¹ Vö. Sonkoly 2005: 19.

⁷² A szlovák betelepítéshez kapcsolódóan mindenképp a német nemzetiségi beköltözésekről is szót kell ejteni. 1753–54-es években Kassa környékéről indulnak el evangélikusok Nyíregyháza irányába. Egyik ilyen, eredetileg német lakosságú település Míslóka (németül Deutschendorf; szlovákul Myslává) evangélikus németjei elhagyták otthonaikat, a Károlyi-féle pátenstevél szerinti szabad költözési joggal élve. Takács–Udvari 1991: 35.

1975-ben a tírjákok kultúráját kutató munkaközösség alakult, amely a maga idejében úttörő kezdeményezés volt, hiszen tudatosan egy nemzetiségre fókuszál-
tan végezték a kutatásokat megyei szinten, illetve már abban az időben „néprajzi
emlékeket gyűjtő munkaközösségnek nevezték magukat.” A kutatók akkori né-
zőpontja szerint, azt az utolsó nemzedéket tudták elérni,

„amelynek tagjai még a szlovák kultúra töredékeinek ismerői, emlékeinek elraktá-
rozói voltak.”⁷³

A bokortanyák népének kutatói közül Márkus Mihály emelendő ki, aki a
maga idejében szinte az elsők között ismerte fel egy kisebbségi kultúra átalakulá-
sának törvényszerűségeit, az interetnikus kapcsolatok jelentőségét, és azok hatá-
sát a változó kultúrára. Az 1970-es években tevékenykedő kutatók Márkus mód-
szereit követve kezdték el a szlovák (tírják) kultúrát a maga változásában vizs-
gálni.⁷⁴ A néprajzi és történelmi érdeklődés ezt követően egyrészt a Sóstói Múze-
umfalú muzeológusaitól, másrészt a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-
Bereg Megyei Levéltára munkatársai részéről hozott eredményeket. A tírják por-
ta megjelenítése igen jelentős figyelmet szentelt a tírják szokások bemutatására,
lehetőséget biztosítva az ősök életterének ismertetésére az ősök nyomait kereső
leszármazottaknak.⁷⁵ A Sóstói Múzeumfalúhoz köthetően Bodnár Zsuzsanna ku-
tatásainak eredményeit kell kiemelnünk.⁷⁶

A Nyíregyháza újratelepítésének következtében kialakult örökséget a 2017-
ben, *A reformáció öröksége a tírjákok körében* címmel megjelent kötet is megjeleníti.⁷⁷
A bokortanyák kutatójaként írta be magát a tudománytörténetbe Henszel Ágota,
aki halmosbokri születésűként feladatának érezte saját kultúrájának feltárását.
Az örökségesítés folyamatában hozzájárult a Tírják emlékhely kialakításához.⁷⁸

A tírják hagyományok feléledését is jelentősen előremozdította a betelepítés
250. évfordulója és a köré szerveződő aktivitás.⁷⁹ Amíg az egyes bokortanyák vo-
natkozásában is látunk törekvéseket, addig központi hely kialakítása valósult meg
Nyíregyháza főterén, az újratelepítés kulcsszereplőinek szobor formájában törté-
nő megjelenítésével. Nagy Benedek 2001-ben elkészített alkotása Nyíregyháza
földesurát, gróf Károlyi Ferenc és Petrikovics János, szarvasi csizmadiamestert a
telepítési pátens átadásakor ábrázolja.⁸⁰ A telepítés egyéb, fennmaradt örökség-

⁷³ Gyivicsán 1991b: 3–4.

⁷⁴ Gyivicsán 1991b: 4.

⁷⁵ Példaként lásd: <https://szon.hu/galeria/tirpak-telepesek-nyomaban-fotok-sipeki-peter/1>

⁷⁶ Bodnár 1989; Bodnár 1999; Bodnár 2016.

⁷⁷ Szabó (szerk.) 2017.

⁷⁸ <http://www.szabarchiv.hu/drupal/node/165519>

⁷⁹ Lásd: Bácskainé Pristyák 2014: 8.

⁸⁰ <https://www.kozterkep.hu/753/varosalapito-atyak-szobra>

elemei között találjuk a tírják népi építészeti örökséget, amely a Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár besoroláson belül a települési értéktárba került, mint kulturális örökség.⁸¹ Kiemelendő még a Tírják lakodalmas és a Tírják fesztivál megszervezése, illetve példaértékű a bokortanyákat bejáró kerékpártúra kitálása,⁸² amelyek a saját csoporton belüli aktivitás mellett a kutatói eredmények alkalmazását a saját csoporton belüli tevékenységekkel összehangoltan jelzik. További példaként említendő a 2019-ben táncfolklorisztikai szempontból is jelentős esemény, az I. Országos Tírják Szólótáncverseny megrendezése a Szabolcs Néptánc Egyesület kezdeményezésével. A Nyíregyháza-Mandabokor művelődési házában megtartott verseny célja

„a tírják hagyományok ápolása, népszerűsítése, értékei megőrzése, az improvizált tánc tudás fontosságának erősítése.”⁸³

Az esemény jól példázza a táncgyűttesek 20. század végi – 21. század eleji aktivitásának eredményességét az örökségesítés folyamatában. Országszerte számos hasonló esetet lehetne felsorakoztatni, a szlovák és német vegyeslakosságú települések vonatkozásában példaként kiemelendő a szlovák hagyományrekonstrukció és örökségesítés Csömörön.⁸⁴

Miben más a nemzetiségi örökségképzés?

Végezetül reflektáljunk arra, hogy miben azonos és miben tér el a nemzetiségi örökségképzés? Miért kell a hasonlóan működtetett jó gyakorlatok vizsgálatán és értelmezésén túl külön-külön nézni a nemzetiségi örökségképzés feladatait, illetve azok társadalomra gyakorolt hatását? A vizsgálatok szempontjából az alkalmazott módszerek ugyanazok, ugyanakkor a regionális és lokális sajátosságokon túl ismerni kell azokat a nyelvi és kulturális kódokat, amelyek színe az elmúlt évszázadokban alakította a nemzetiségek által lakott társadalmi környezet kulturális mintázatát. Ezek mentén láthatóvá válik egy-egy sajátosság, amely az adott nemzetiség vonatkozásában lehetővé teszi a mi és a másik relációinak fenntartását, még ha nagyon hasonló elemek egymás mellettiségéről is beszélünk. Az örökség-diskurzus itt ma már csak részben irányul a nemzetalkotó állam felé,

⁸¹ Lásd: <http://www.hungarikum.hu/hu/content/tirjak-nepi-epiteszet>

⁸² Tírják fesztivál: <https://www.youtube.com/watch?v=BhDjm2oNIG4>; Tírják lakodalmas: <https://www.youtube.com/watch?v=Cdi8iqQwEos>; Bríngára, Tírják! <https://szabolcsihir.hu/eletmod/2017/03/bringara-tirjak>

⁸³ Lásd: <https://fb.me/e/11TMU4Nlv>

⁸⁴ Lásd: Bati–Juhász–Zentai–Vargha 2019: 81–122.

sokkal erőteljesebbnek látszik a nemzetiségi lét, mint egy adott államban meglévő önálló fejleménynek a hangsúlyozása. Ennek értelmében más mintázatokkal látunk például a magyarországi nemzetiségek és más államban fennálló nemzetiségek kultúrájában. A játéktér átalakulásának dinamikája még inkább kérdéses a jelenben zajló világfolyamatok függvényében. A 2020-as pandémia, ugyanis még intenzívebben kényszerítette a közösségeket az online térbe, annak ellenére, hogy az már eddig is igen jelentős arányban, mint az offline közösségi élet párhuzamos velejárója, addig is jelen volt, most viszont mintegy áthidaló megoldás, az elzártság ellen működött. Az elszigetelődés lokális túlélésének a zálogává vált és már nem csak a távolság ellenében.

A 21. századi örökségesítés folyamatában az identitás fenntartása céljával létrejött egyesületek és a nemzetiségi önkormányzatok működése nélkülözhetetlen szellemi és pénzügyi tőkét biztosíthat. A támogatásokról közzétett listák jól mutatják az egyes önkormányzatok tevékenységét, feladatát. Ezeket megnézve, azok néprajzi vonatkozásában szerezhethetünk információt arról, hogy mely területeket érintenek a közösségek, milyen feladatokat, tevékenységeket vállálnak és ezek a nemzetiségi kultúrájukhoz hogyan kapcsolódnak. Ezek alapján a legtöbb esetben az alábbiakat láthatjuk: hagyományos disznóvágás; jeles napokhoz kapcsolódó ünnepek megtartása/ revitalizálása; nemzetiségi napok/találkozók/bálok megszervezése; emléktábla/emlékmű létesítése/avatása; emléktúra/kirándulás szervezése, tematikailag a szülőföld/kibocsátó terület irányába; néptáncgyűtesekhez és zenekarokhoz kapcsolódóan azok szerepeltetése/ viseletek vagy fellépő öltözék készítése/ szakmai utak szervezése.

A közzétételnek mindenkor fontos szerepe van, így a nemzetiségi média jelentős feladatot vállal a popularitás érdekében. A két nyelven megjelentetett újságok, folyóiratok mellett a nemzetiségi rádiózás és televíziózás már több évtizedes múltra tekint vissza, amelyek szintén az identitást erősítő funkciót töltenek meg.⁸⁵ Ugyanakkor a felvételek, adatolások kordokumentumoknak tekinthetők, hiszen a felvétel pillanatában rögzítik az adott közösség állapotát. Így napjainkra már nem csak a kulturális elemeket örökítik meg, hanem az örökségesítés folyamatában zajló tevékenységeket. Ezek pedig nemcsak közösségi szinten, hanem a családokhoz eljutva és egyéni szinteken is lehetőséget biztosítanak a kutatásra, a feltárássra, majd az újabb dokumentálásra. Kollektív viszonylatban előre mozdíthatják a nemzetiségi kutatások jövőbeni lehetőségeit, mélyíthetik a helytörténeti kutatásokat és segíthetik az egyéni családkutatások eredményeinek árnyalását.

⁸⁵ Ntamtsiou-Agárdi 2017: XI–XIV.

Irodalom

BÁCSKAINÉ PRISTYÁK Erika

- 2014 *Életképes Bokortanyák. A nyíregyházi bokortanyák differenciálódása az elmúlt években.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola

BALASSA Iván

- 1981 A néprajzi kutatás szerepe a nemzetiségi kultúra fejlődésében. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A II. békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. (1980. szeptember 30. – október 2.).* 1. 17–25. Budapest – Békéscsaba: Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya

BÁTI Anikó – JUHÁSZ Katalin – ZENTAI Andrea – VARGHA Anita

- 2019 Szlovák hagyományrekonstrukció és örökségesítés Csömörön. *Ethnolore.* 36. 81–122.

BAUSINGER, Hermann

- 1995 *Népi kultúra a technika korában.* Budapest: Osiris – Századvég

BIHARI NAGY Éva – MARINKA Melinda (szerk.)

- 2019 *Néprajzi Tanszék 70 Debrecen.* Néprajz Egyetemi Hallgatóknak, 37. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

BODNÁR Zsuzsanna

- 1989 A tír pákok lakáskultúrájának és életmódjának rekonstrukciója a Sóstói Múzeumfaluban. *Ház és Ember.* 5. 199–204. Szentendre
- 1999 *Tír pák népi ételek, étkezési szokások.* Nyíregyháza

- 2016 *A nyíregyházi tír pákok viselete.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Városvédő Egyesület

BRUCKNER Győző

- 1913 A szepesi szásznép In Szabó Oreszt (szerk.): *A magyarországi németek 2/2.* Nemzetiségi ismertető könyvtár IV. Budapest: Franklin

CZIRBUSZ Géza

- 1913a A délvidéki németek. In Szabó Oreszt (szerk.): *A magyarországi németek. 1/I.* *Nemzetiségi ismertető könyvtár, II.* Budapest
- 1913b A temes- és torontálmezei bolgárok. In Szabó Oreszt (szerk.): *Nemzetiségi ismertető könyvtár, VII/1.* Budapest
- 1913c A krassószőrényi krassovánok. In Szabó Oreszt (szerk.): *Nemzetiségi ismertető könyvtár, VII/2.* Budapest

DANKÓ Imre

- 1985 Az árucseré szerepe az északkelet-magyarországi interetnikus kapcsolatokban. In Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* II. Kiegészítő kötet. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XVI. 13–22. Miskolc: Herman Ottó Múzeum

DEMETER ZAYZON Mária

- 1998 A nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása Magyarországon. Történeti előzmények és mai helyzetkép. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom.* 9. 4. 111–128.

- ERDŐSI Péter
2000 A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. *Regio*. 4. 26–44.
- ERDŐSI Péter – SONKOLY Gábor
2005 A kultúra melankóliája. A kulturális örökség fogalmának megjelenése. *Világosság*. 6. 73–90.
- GAGYI József
2004 *Örökített székegykapu. Környezetek, örökség, örökségésztés egy székegyföldi faluban.* Marosvásárhely: Mentor kiadó
- GYIVICSÁN Anna
1991a A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány. A magyar Néprajzi Társaság 100. és a szervezett néprajzi gyűjtőmozgalom 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülső előadásai.* Budapest, 1989. október 27–29. (A magyar Néprajzi Társaság Könyvtára, 8) 85–93. Budapest – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke
1991b Előszó. In Németh Péter (szerk.): *Nyíregyházi szlovák „tírpák” nyelvjárási és néprajzi emlékek. V.* (Jósa András Múzeum Kiadványai 32.) 3–10. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum
- HARTOG, François
2000 Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio*. 4. 3–25.
- HOPPÁL Mihály
2007 Hagyomány és modernitás között. In Török József (szerk.): *Hagyomány és modernitás. IX. Köznevelődési Nyári Egyetem.* 12–18. Szeged: Csongrád Megyei Köznevelődési, Pedagógiai és Sportintézmény
- JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András
2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek 43.) 7–28. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- JUGA Velimir
1913 *A magyarországi szerbek. Nemzetiségi ismertető könyvtár, IV.* Budapest:
- KEMÉNYFI Róbert
2006 *A magyar nemzeti tér megszerkesztése.* Debrecen
- KESZEG Vilmos
2014 Tradition, patrimoine, société, mémoire. In Keszeg, Vilmos (red.): *A qui appartient la tradition? / Who owns the tradition?* 7–15. Cluj Napoca: Erdélyi Múzeum Egyesület
2018 Keresztútban a népi kultúra: interpretáció és kontextualizáció kísérletek. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés* (Kriza Könyvek 43.) 29–77. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- KORFF, Gottfried
2004 A tárgykultúra múzeumi feldolgozásának nehézségei. A muzealizálás mint intézményeken túlmutató trend. *MADOK – füzetek*. 2. 18–27.

KÓSA László

- 1975 A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása. 1945–1975. *Ethnographia*. 422–436.
- 1980 Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. 709. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1989 *A Magyar Néprajzi Társaság százéves története 1889–1989*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

MARINKA Melinda

- 2016 *Szab visszaterők. Újjáéledő hagyomány és lokális kötődés a szatmári svábok körében*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

MOLDOVÁN Gergely

- 1913 A magyarországi románok. *Nemzetiségi ismertető könyvtár, V–IV*. Budapest

NEUGEBOREN Emil

- 1913 Az erdélyi szászok. In Szabó Oreszt (szerk.): *A magyarországi németek 2/2*. Nemzetiségi ismertető könyvtár III. Budapest: Franklin

NITSCH Mátyás

- 1913 A dunántúli németség. In Szabó Oreszt (szerk.): *A magyarországi németek. 1/II. Nemzetiségi ismertető könyvtár, II*. Budapest

NTAMTSIU-AGÁRDI Elektra

- 2017 Nemzetiségi média az elmúlt tíz évben. In Mayer Éva – Hegedűs Sándor (szerk.): *Nemzetiségkutatás és helytörténet*. A Barátság melléklete. 2017. március 22. XI–XIV.

ORTUTAY Gyula (főszerk.)

- 1973 *Népi kultúra és népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve*, VIII. Budapest: Akadémiai Kiadó

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2018 *Magyar népkutatás a 20. században*. Budapest: L'Harmattan

PAPP Tibor

- 2003 *Egy kisleány háborús mozaikja*. Budapest: Európa Könyvkiadó

PECHÁNY Adolf

- 1913 A tótokról. *Nemzetiségi ismertető könyvtár*, III. Budapest:

PUSZTAI, Bertalan

- 2018 Das Schicksal der Kultur und des Lokalen in der postmodernen Image-Produktion. In Schell, Csilla – Prosser-Schell, Michael (Hg.): *Re-Invention of Tradition in Ostmitteleuropa nach 1990. Neue, „gefundene“ und revitalisierte Feste mit Schwerpunkt auf Ungarn. Schriftenreihe des Instituts für Volkskunde des Deutschen des östlichen Europa*, 19. 21–38. Münster – New York: Waxmann

RETTERRATH, Hans-Werner

- 2013 Schwäbische Disaporapflege mit Liedern. Hugo Moser und seine sathmarschwäbischen Liederbücher. In Marinka, Melinda – Keményfi, Róbert (Hg.): *Die heutige Konnotation des schwäbischen Phänomens*. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 18. 63–94. Debrecen: Department of Ethnology – Debrecen University Press

RICOEUR, Paul

- 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. 51–67. Budapest: Kijarat Kiadó

SONKOLY Gábor

- 2000 A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*. 4. 45–66.
- 2005 Örökség és történelem: az emlékezet technikái. *Iskolakultúra*. 3. 16–22.
- 2009 Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében. *Tabula*. 12. 2. 199–209.

SZABÓ Oreszt

- 1913 A magyar oroszokról (ruthének). *Nemzetiségi ismertető könyvtár, I.* Budapest

SZABÓ Sarolta (szerk.)

- 2017 *A reformáció öröksége a tír pákok körében*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Evangélikus Nagytemplomért Alapítvány

SZARKA László

- 1997 A magyarországi kisebbségi történetírás helyzete és feladatai. *Kisebbségkutatás*. 6. 1–4. 29–36.

TAKÁCS Péter – UDVARI István

- 1991 Németek Nyíregyházán a XVIII. század második felében. In Németh Péter (szerk.): *Nyíregyházi szlovák „tír pák” nyelvjárási és néprajzi emlékek*. V. (Jósa András Múzeum Kiadványai 32.) 33–58. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum

TIRCSI Richárd

- 2017 A nemzetiségi kultúra jelene. In Mayer Éva – Hegedűs Sándor (szerk.): *Nemzetiségkutatás és helytörténet*. A Barátság melléklete. 2017. március 22. V–XI.

VAJDA András

- 2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. 21–58. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

VEREBÉLYI Kincső

- 2012 Néprajzi csoportok – interetnikus kapcsolatok – etnicitás. In Tóth Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. 272–289. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet

VOIGT Vilmos

- 2007 A hagyomány modern fogalma. In Török József (szerk.): *Hagyomány és modernitás*. IX. *Közművelődési Nyári Egyetem*. 19–25. Szeged: Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógiai és Sportintézmény

Melinda Marinka

THE CONSTRUCTION OF NATIONAL HERITAGE IN THE 21ST CENTURY
RESEARCH IN THE NETWORK OF A NEW PARADIGM

The representatives of our academic field pursued a number of different paradigms during the course of researching the ethnic minorities in the 20th century, through which they interpreted cultural phenomena with the help of which our ethnicities reflected their existence and survival in time and space (at times, consciously and in an artificial way, while at other times, in a natural way). In the 20th century, what happened to ethnic minorities was that they discovered themselves and reviewed the condition of their existence as ethnicities simultaneously from the inside and from the outside or in the light of top-down and bottom-up activities if you will. The academic discipline of ethnography examined the 21st-century national and ethnic activities perceptible in the interest of sustaining heritage elements from a variety of perspectives. The present study gives an overview of the interpretation framework aimed to explore the 21st-century construction of ethnic minority heritage. For this purpose, the author also reflects on the preliminary development of the related research efforts and highlights a few major steps and research findings in order to introduce the former. Following the presentation of the research antecedents of the 20th century, the evolution of the network of the 21st-century new paradigm is rendered, while the study also provides an outline of the practical aspects of the latter through the example of two specific ethnic minorities.

Nők a hajdúdorogi paraszti társadalomban

SÁRI TAMÁS

Bevezetés

A nők kapcsán az első kérdésként a nemek közötti különbségek és azok okai merülnek fel. Egyik felfogás szerint a különbség oka genetikai, másik szerint szocializáció eredménye. Beszélhetünk genetikai nemekről (sex) és pszichológiai-szociológiai nemekről (gender) is, továbbá nemi szerepekről és nemi identitásról. A nemek bizonyított genetikai különbségekkel rendelkeznek a kromoszómákat tekintve, kérdés azonban ezek hatásának mértéke a későbbi társadalmi szerepek kialakulására. Azonban létezik egy olyan álláspont, amely szerint a gender fogalomhoz tartozó tulajdonságok a társadalmi környezet hatására alakulnak ki. Ennek oka, hogy a kisfiúkat és a kislányokat születésüktől fogva eltérően kezelik és ebből következik, hogy az európai típusú kultúrákban a férfiak „agresszívak”, a lányok pedig „szelídek”.¹ Margaret Mead antropológus az új-guineai arapes és mundugumor társadalmakat vizsgálva is ezt erősítette meg. Az arapes törzsben egyik nemet sem nevelték agresszívnak, így a fiúk s a lányok is az európai kultúrában élő lányokhoz hasonlóan viselkedtek. A mundugumor törzsben pedig mindkét nemet agresszívnak nevelték, így a viselkedésük az európai fiúkéhoz hasonlított.² A nemi egyenlőséget hirdetőik emiatt gyakran hivatkoznak Meadre.³ A férfiak és nők közötti munkamegosztás a feminista politikai mozgalmakhoz is közel álló konfliktuselméleti irányzatok szerint a férfiak hatalmi pozícióiban keresendő. A férfiak dominanciája az egyik legáltalánosabb egyenlőtlenségi viszony, mely fontosabb és általánosabb az uralkodó és alávetett osztályok közötti konfliktusnál. A funkcionalista iskola szerint pedig a nemek közötti különbségek azért

¹ Andorka 2006: 332.

² Mead 1970.

³ Andorka 2006: 332.

léteznek, mert a munkamegosztás és a szerepek előnyösek a társadalomra nézve.⁴ T. Parsons és R. Bales szerint pedig minden családban szükség van egy „instrumentális” (megélhetés biztosítása) és egy „expresszív” (érzelmi) felnőttre.⁵ Számos nemzetközi kutatás vizsgálja a nemek közötti egyenlőtlenséget. Walby szerint például Angliában az elmúlt 150 évben a következő 5 területen nyomták el a férfiak a nőket: háztartási munka, kereső munka, fizikai erőszak, szexuális kapcsolatok és kulturális intézmények.⁶ Chafetz szerint a különbségek gyökere a makrotársadalmi struktúrában van, minél élesebb a munkamegosztás, annál inkább képesek a férfiak magasabb jövedelemhez jutni és annál inkább uralkodó pozícióba kerülnek a mikroszintű kapcsolatokban.⁷ Blumberg pedig szintén azt állítja, hogy a nők férfiakhoz képesti pozíciója gazdasági hatalmuktól függ.⁸

A szociológiában a nőekkel kapcsolatban népszerű kutatási területek a férfiakhoz képesti foglalkozási arányszámok, a foglalkozási és ágazatok közötti megoszlás, a férfiakhoz viszonyított keresetek, a betöltött munkakörök és beosztások, vagy a két nem halandósága közötti különbségek.⁹

A néprajzi kutatási területek a nőekkel kapcsolatban foglalkoznak a nők arányán túl a női szerepekkel, a házassággal, a nemek közötti munkamegosztással, a női életutakkal, a női élet változásaival, a nők társadalomban elfoglalt helyével. De tágabb értelemben ide vehetjük a szülést és a gyermeknevelést is.

A nők szerepeit összefoglalhatjuk a következő területeken végzett tevékenységekben: szexualitás, különböző munkák a családi gazdaságban, táplálék készítése, ruha készítése, bér munkavégzés, szülés, gyermeknevelés, férje halála utáni feladatok.¹⁰ A házasságkötéssel kapcsolatban, általánosságban elmondható, hogy a magyar női életút a családra orientálódott.¹¹ A munkamegosztás tekintetében a szakirodalmak alapján elmondható, hogy a férfi a gazdasági alapokat teremtette meg, a fogyasztást közösen szabályozták, míg a családi élet és a társadalmi kapcsolatok alapját a nők alkották meg.¹² A nők életében a 19. század második fele változásokat hozott, köszönhetően az ipari forradalom magyarországi megindulásának. Ez hozzájárult ahhoz, hogy egyre szélesebb körben vált lehetővé a nők hagyományos közösségből való kilépése. Munkalehetőségek jelentek meg a számukra, csökkent a szülés fontossága, a háború miatt pedig megváltoztak a mun-

⁴ Andorka 2006: 332.

⁵ Parsons–Bales 1955.

⁶ Walby 1992.

⁷ Chafetz 1990.

⁸ Blumberg 1991.

⁹ Czibere-Molnár 2016; Frey 2001; Koncz 1983; Hadas 1996; Klinger 2007; Andorka 2006: 341.

¹⁰ Laslett 1983.

¹¹ Kovács 1942.

¹² Jávor 1989: 141–173.

kamegosztás szerepkörei.¹³ Ahogy a férfiak egy része kivált a mezőgazdaságból, úgy a nőkre hárultak ezek a munkák, vagy egy részük.¹⁴ A munkamegosztás megváltozásának másik okozója pedig az urbánus foglalkozások falun való megjelenése. Ez azonban vidéken csak lassan eredményezte a hagyományos normarendszer megváltozását.¹⁵ A nők társadalomban elfoglalt helyét tekintve pedig meghatározó az a tény, hogy a magyar társadalom patriarchális volt.¹⁶ A továbbiakban a fentieket igyekszünk részletesen körüljárni a szakirodalom és az empirikus ismeretek segítségével. A tanulmány tehát a nőkkel kapcsolatos társadalomtudományi munkákhoz kíván hozzájárulni, a néprajzi diszciplína keretein belül. A kutatási helyszín Hajdúdorog, időben pedig az 1940-es évek került a középpontba. A település több karakteres jellemzője közül jelen esetben a mezőgazdasági jelleg és a tanyavilág térbeli nagy kiterjedése az, ami sajátos megvilágításba helyezi a kutatás eredményeit. A módszertanról elmondható, hogy az empirikus adatok gyűjtése mélyinterjúk adatfelvétel segítségével történt, melyet hajdúdorogi származású, hatvanöt év feletti idős személyek körében készítettem. Minderre más helyi társadalmakról és a településről szóló szakirodalmak áttekintése után került sor. Az interjúk helyszíne jellemzően az adatközlők ingatlana volt, akiket hólabda módszerrel és ismertségi kapcsolatrendszeren keresztül értem el. A gyűjtött információk témánkénti csoportosítása után, a releváns részek felhasználásával készült el ez a tanulmány. A továbbiakban szó lesz rövid áttekintésben a korosztályokról, szórakozásról, női szerepekről, leánymunkáról, párválasztásról, szülésről, gyermekvállalással kapcsolatos ellátásokról és a gyermekekről néhány megközelítésben. A szakirodalmi áttekintés után pedig hasonló felépítésben elemzem a felvett adatokat.

Nők

A nők arányát három féle tényező befolyásolja. Az általánosan megfigyelhető férfitöbbség a születések során, a különböző halálozási arányok, majd pedig a vándormozgalmak, ahol általában a férfiak mennek előre a célterületre, a család többi tagja pedig később követi őket.¹⁷ Dr. Thrilling Gusztáv II. József korabeli demográfiai adatokkal foglalkozó munkájában írja, hogy a bevándorlás következtében, a török uralom után többnyire a török által uralt egykori területen volt férfitöbbség tapasztalható, más területeken pedig nőtöbbség, ahonnan a férfiak el-

¹³ Faragó 2000: 411.

¹⁴ Kós 1980: 426.

¹⁵ Őrszigethy 1986: 15.

¹⁶ Faragó 2000: 412.

¹⁷ Faragó 2000: 406–407.

vándoroltak.¹⁸ Faragó hozzát teszi, hogy a 19–20. századra a férfi bevándorlás célpontjai már az iparosodottabb területek voltak, illetve már nem az elvándorlás, hanem az befolyásolta az arányokat, hogy hol, mennyi a helyben maradásra hajlandó nő.¹⁹

Ha mindenekeelőtt azt szeretnénk megtudni, hogy a nők és a férfiak személyiségvonásai között milyen különbségek vannak, és mi vezethet sikerre, akkor érdemes kézbe venni H. Sas Judit témában írt könyvét. Pszichológiai tesztekkel elvégzett kutatásokra hivatkozva azt állítja, hogy az intellektus magas szintjének az eléréséhez a férfiaknál és a nőknél különböző személyiségvonások állnak rendelkezésre. A legjobb eredményeket pedig a „férfias” nők és a „nőies” férfiak érik el.²⁰

Hogy egy szegényebb rétegbeli nő életútját nagyvonalakban át tudjuk gondolni, Órszigethy Erzsébettől kölcsönzök néhány sort ennek érzékeltetésére:

„Julis sokat napszámoskodott gyermekkorában. Szülei éppen csak annyi földet örököltek, hogy a család élelmezésére szánt jószágok takarmánya megtermett rajta. Édesanyja nem idevalósi, egy közeli, uradalmi munkán tengődő faluban született, tizenegy éves korától – anyja halála után maga kereste a kenyerét. Húszéves korában jött Hévízgyökre menyecskének, rövid életében hat gyereket nevelt föl, és vezette a háztartást.”²¹

Jávor Kata írja, hogy a nő súlya a férfiak tekintélyvesztésével nőtt, de sokat változott családtagjaikhoz való viszonyában. Ma már ez a család legstabilabb szerepe. – írja Jávor a ’80-as évek végén.²² Morvay Judit pedig az asszony helyzetével kapcsolatban két fontos tényezőt említ: az asszony emberi értékéről vallott felfogás szabta meg helyzetét, illetve az asszony idegenként került be egy új közösségbe, egy új családba. A férfi elsőbbségének gyökerét Morvay szerint a középkortól is régebbi időkben kell keresni.²³

Korosztályok

A nagykorúvá válás a lányoknál és fiúknál is a 24. év betöltése, azonban a lányoknál a férjhez menés esetén ez akár 16 év is lehetett.²⁴ Tátrai Zsuzsanna is szól a leánykorról, a leánymunkáról, leányjátékokról, szokásokról, ismerkedésről,

¹⁸ Thrilling 1938: 36–38.

¹⁹ Faragó 2000: 407.

²⁰ H. Sas 1988: 25 hivatkozik Kagan, J.-Moss, H. A. munkájára

²¹ Órszigethy 1986: 163.

²² Jávor 1989: 166.

²³ Morvay 1981: 46.

²⁴ Tárkány Szücs 1981: 109.

költészetéről. A korcsoportokat több helyen is élesen elkülönítették egymástól, Kalotaszegen például a 13-14 éves korban megtörténő konfirmálás után egy évvel számított az illető nagylánynak, abban az egy évben pedig növendéklánynak. Ezt sokszor olyan elemek változtatták meg, mint például Hajdúböszörményben, ahol a gazdanagylány hamarabb konfirmálhatott. Másutt 14 év volt a korhatár, vagy az érettség döntötte el, mehet-e kocsnába, ugyanis a korcsoportok éles elválasztása többek között a szórakozási lehetőségekkel függött össze. Volt, ahol viszont már 19 évesen udvarló nélkül lenni is szegénynek számított. S a legkapósabbak pedig a 16 évesek voltak.²⁵

Szórakozás

A szórakozási lehetőségek kapcsán helyi szakirodalmakat van lehetőségünk áttekinteni. Hajdúdorogon nem egy szülő már jó előre eldöntötte, hogy kihez adja a lányát vagy fiát. Fontos szempont volt, hogy milyen gazdag a család, milyen nemzetségből származik, ki-kihez illik származásánál, társadalmi helyzeténél fogva. A gazdaghoz nem való a szegény. „Nem keveredhet a széna a szalmával” – vagy – „suba subához, guba gubához.”²⁶ Úgy gondolták, hogy a fiatalok majd összeszoknak és megszeretik egymást. Volt, hogy ez megkeserített egy egész életet, vagy tragédiához vezetett. A tizedek zárt közösséget alkottak, közöttük nem volt jó a kapcsolat. Ha egy legény a másik tizedben lakó lánynak próbált udvarolni, a másik tizedben lakó legények megverték. De a lányt is elítélték. A 20. század elejére ez a szokás lassan eltűnt. A cikka kifejezés pedig arra utal, amikor kibéreltek egy nagy dohánypajtát, amit krepp papír-szalagokkal, virággal, zöld ágakkal feldíszítettek. Ez volt a táncterem. Megfogadták a zenészeket és hajnalig mulattak. Nyáron a település szélén lévő, zöld gyepen tartották a bálakat. Jó alkalom volt az ismerkedésre a tollfosztás is, a kukoricafosztás, lakodalom stb. Vasárnap, s más ünnepnapokon a mise előtt a fiatalok a főutcán – „a korzón” – sétáltak. Keresték az alkalmat, hogy a szimpatikus lánnyal, legénnyel kapcsolatot keressenek, beszélgessenek. De be kellett tartani az illetendő viselkedés szabályait. Adott esetben a legény a mise után hazakísérte a lányt. Ha komolyabbra fordult, akkor a legény a hét bizonyos napján ellátogatott a lányhoz. Általában csütörtök este. Ha olyankor ment, amikor nem illett, akkor úgy adták tudtára, hogy vöröshagymát dugtak a zsebébe.²⁷

²⁵ Tátrai 1994: 12.

²⁶ Saját gyűjtés: P. P. I., 88, Hajdúdorog, 2020.

²⁷ Pappné Papp 2007: 3–5.

Női szerepek

A nők paraszti társadalomban betöltött szerepét tekintve egyik legismertebb összegzés Peter Laslettől származik, melyek a magyar tapasztalatokhoz nagyon hasonlítanak. Eszerint a nők szerepe a következő: a nő feladata, hogy kielégítse férje szexuális igényeit, emellett részt kell vennie azokban a munkákban, melyek a család megélhetését biztosítják. Az étkezésről is gondoskodik. Beszerzi és elkészíti a táplálékot. A ruhakészítés is a nő feladata, nem csak a saját maga, hanem a család összes tagja, sőt a cselédek számára is. A gyermekek érkezése előtt a fiatal asszonyok bérmunkás fonónőként dolgoznak, továbbá gyermeket szül és neveli őket. Férje halála után pedig tovább viszi a gazdaságot maga és a gyermekei érdekében.²⁸ Tárkány-Szücs Ernő Magyar jogi Népszokások című alapművében hangsúlyozza, hogy a nemi egyenlőtlenségek mind a 19. mind pedig a 20. század első felében a nők hátrányát jelentették. Többek között nem voltak választhatóak, így a közéleti szereplésük sem volt jellemző. Nem szerezhettek diplomát, öröklésben nem vettek részt, bár ingatlanhoz egyéb módon hozzájuthattak. Családon belüli helyzetükről azt olvashatjuk, hogy nem voltak egyenjogúak ebben a közegben sem, hiszen például a házasságkötésnél is szüleik akaratát kellett végbevinniük. Ezzel szemben a férfi a család feje, az ő neve és társadalmi állása ruházódott át a gyermekekre, illetve a férfi döntött a lakóhely megválasztásáról, továbbá képviselte a családot és pert indíthatott, akár felesége vagyoni ügyeiben is. Viszont a nők helyzetével kapcsolatban pozitívként említhető, hogy a nő a házasságkötés által igen hamar, akár már 16 éves korában nagykorúvá válhatott. Azonban ezt a helyi népszokások a gyakorlatban érvényteleníthették. Tárkány Szücs a kedvező jogokkal kapcsolatban a következőket sorolja fel: hitbért, közszerzeményt, hajadoni jogot, özvegyi jogot kaphatott.²⁹

Leánymunka

Tátrai szerint a nők munkáikat munkabeosztás alapján végezték. Évi, heti és napi beosztás jellemezte ezeket a munkákat. Naponta beágyaztak, takarítottak, főztek, mostak és ellátták a ház körüli állatokat. A mosás, kenyérsütés és piacozás, tejfeldolgozás heti munkák voltak, a nagy ünnepek előtti takarítások és előkészületek pedig éves munkák.³⁰ A Magyar jogi népszokások című könyvben olvashatjuk még, hogy a mezőgazdasági munkából is kivették részüket, ahogy azt

²⁸ Faragó 2000: 407–408.

²⁹ Tárkány Szücs 1981: 108–109.

³⁰ Tátrai 1994: 28.

erejük engedte és egyéb bányászati és későbbi ipari munkában is részt vettek, de csak erejüknek megfelelően.³¹ A nők a munkába hamar belenevelődtek, eleinte kislányságként a konyhában segítettek vagy a kertben. 10 éves kortól pedig már komolyabb munkákat is kaptak. A lányok munkája természetesen attól is függött, hogy milyen jellegű munkából élt a család. Például birtokos parasztnál kímélték, szegényebbeknél hamarabb dolgoztatták, mely munkára büszkéek is voltak. A munka által a lány beletanult a munkába, másrészt pedig kivette a részét a családi munkamegosztásból.³² A szegényebb családok leányai sok esetben nem otthon dolgoztak a családi munkaszervezetben, hanem járandóságért dolgoztak másnak, így megteremtve a saját fenntartásához is a hozzájárulást és a kelengyjét is maga teremtette meg ilyen formán. A jellemző munkák kislányságként a libaőrzés.³³

Házasság

A férjhezmenetel ideje országosan változó volt, az I. világháború előtt jellemző volt a 15 éves kor is, később ez inkább 20 év fölé emelkedett. A kiházási javak között említhetjük, hogy anyagi helyzettől függött, de a szegényebb családok többet akartak mutatni, mint amijük volt. A lányos ház tehát különböző holmikot adott a lánnyal házasodáskor, melyek nagy terhet jelentettek a családnak. Ezek a javak általában kisebb tárgyak, ingóságok, ruhák, melyeket többnyire az anya és a lánya fontak, különböző díszeszközök, tükrök, konyhai eszközök, de még bútorok is, mint ágy, láda, szekrény, de akár állat és föld is lehetett az útravalóban. Ezen kívül egyéb ünnepi ruhák és lényegében az egész életben szükséges ünnepi ruhaneműk és kellékek a születéstől a halálig. Ezek a holmik az asszony tulajdonát képezték, halála, vagy gyermektelenség esetén visszakerült családjához. Hajdúböszörményben például az adatok szerint nem voltak túl bőkezűek, de törülközőből hatot, ágyhuzatból pedig két váltást is adtak jellemzően. Biharugrán viszont a lepedőből 16 volt az átlagos adat, törülközőből pedig akár 40 db is. Böszörményben 4 szakajtó kendőt, 2 derékaljat is adtak és egy abroszt, ezekből Biharugrán kevesebbet. Marcelházán és Tarnabodon például még a fehérmű is jellemző volt. A házasságkötéssel kapcsolatban meg kell említenünk a menyasszonytánc díját is. A lakodalmakban szokás, még ma is ismert menyasszonytánc a vacsora utáni menyasszonnyal való táncolás, mellyel a társadalom jelképesen sorai közé fogadja, s úgymond fizetnek a táncért. A beérkező pénzt, vagy különböző ajándékokat, melyeket útravalóul kaptak, a legtöbb helyen a menyasszony tu-

³¹ Tárkány Szücs 1981: 109.

³² Tátrai 1994: 29–30.

³³ Tátrai 1994: 44–45.

lajdonának tekintették és több elnevezése is létezett, létezik, mint például a rostapénz, táncdíj, vagy kontyolópénz. A vénlányoknak nehéz dolguk volt, ahogy telt az idő, úgy szűkültek a lehetőségeik. Vénlánynak valahol már 18 évtől, másutt 30 fölött számított a hajadon lány. Ennek oka lehetett akár a válogatóság, de a testi, szellemi hibák is. A megesett lányok bűnösnek számítottak, nekik kellett viselni a következményeket. A gyereket a lányos ház nevelte, de ezzel a lány megnehezítette férjhez menési esélyeit. A lányokkal kapcsolatban el kell mondani, hogy ahogy a vők, gyerekek, úgy a lányok, menyek sem voltak a nagycsalád teljes jogú tagjai.³⁴

Szülés

A terhes anyáknak a paraszti társadalomban védelem járt, mely védelem a magzatot és az újszülött gyermeket is érintette. Minden olyan tevékenység bűnnek számított, melyek a magzatot veszélyeztették, akár a terhesség elhallgatása, bármينemű magzatot megillető segélynyújtás megtagadása, vagy annak el nem fogadása, illetve a magzat halálát okozó cselekmény. Hozzá kell tenni, hogy mindez a társadalom érdeke is volt. Ez a védelem a terhesség második hónapjától a szoptatás végéig tartott, de ez családonként is változott. A védelem többnyire babonákon alapult. Ilyen babonák például a klasszikus –amit megkíván a terhes anya, a magzat érdekében oda kell neki adni. Ezeken kívül erkölcsi és jogi védelemről is beszélhetünk. Jankó János írja, hogy ha az asszony érzi és elmondja urának, hogy terhes, onnantól a férj a legtiszteletteljesebben bánik vele. A leggyöngédebb szeretettel áll hozzá és nem bántalmazza. A születést a paraszti társadalomban a bábaasszony segítette, akinek más asszonyok, többek között az anyós segített. A bábák között voltak végzettséggel rendelkező bábák, akinek a megyei főorvostól volt engedélye. Ezen kívül pedig voltak a parasztbábák, akik másoktól ellesett tudománnyal rendelkeztek, sokszor mágikus eljárásokat is végrehajtottak. A bábák pontos tevékenységi körét a helyi szokások alakították. Ebbe a szülés levezetésén túl, előzetes tanácsadás, ápolás, gondozás, sőt a szülés utáni megbetegedéssel kapcsolatos teendők és a keresztelés előkészítése is a feladatkörébe tartozhatott, de a magzatelhajtásban is segíthetett. A születés a szülők életében jogi, személyiségi és egyéb változásokat okozott, a felnőtt élet elkezdését jelentette, ahogy a gyerek földi pályafutásának kezdetét is. Markos Gyöngyi Makóval kapcsolatban a születések időbeni megoszlása kapcsán írja le a szokásokat, melyek a lakodalomban ismereteseek és a gyermekáldással kapcsolatosak. Ilyenek a gabonával szórás, vagy a gyermekek menyasszony ölébe ültetése. Által-

³⁴ Tárkány Szücs 1981: 382–392; Tátrai 1994: 13–22; Fügedi 1988: 84.

lában megszületett a gyermek a lakodalom után egy évvel, utána egy, vagy két-
vente jöttek a testvérei. Szégyennek számított, ha a második gyerek az első után
kilenc hónapra jött, de az is, ha túl soká. A terhes asszony életmódjával kapcsola-
tban ki kell emelnünk az anyagi körülmények okozta különbségeket. Szegé-
nyebb családokban nem volt lehetőség az állapotos női családtag megkímélésére,
neki is ugyanazt a munkát el kellett végeznie, mint a család többi tagjának, vagy
amit terhessége előtt végzett. Másik oldalról szemlélve a terhességet, mivel nem
tartották betegségnek, nem is gondolták, hogy kíméltre szorulna, így a várandós
kismama akár az utolsó percig is dolgozott. A várandós anya életmódját befolyá-
solták azok a hiedelmek, melyek többnyire különböző tiltásokat foglaltak maguk-
ba a gyermek egészségét illetően. Az újszülött ruházatát is magába foglaló kelen-
gyét az anyák maguk készítették és díszítették, később boltban vásárolták.³⁵

Hajdúdorog esetében a gyermek születésével, ellátásával kapcsolatos szoká-
sokat Pappné Papp Irén munkáiból ismerhetjük meg, melyből a továbbiakban
több részletre is hivatkozok. Eszerint „régén” a legtöbb asszony otthon szült
Hajdúdorogon, „ügyes” bábával. A csecsemő szakszerű gondozására a bába taní-
totta meg a kismamát. A bába 10-12 napig járt vissza és fürösztötte a csecsemőt,
később pedig a nagymama, annak hiányában más rokon, vagy közeli ismerős se-
gített. Probléma esetén viszont mindig lehetett hívni a bábaasszonyt. 1827-ben
nyílt meg Hajdúdorogon a Stefánia egy orvossal és egy védőnővel. Szakszerű ellá-
tást, segítséget, tanácsot nyújtott a csecsemők neveléséhez, gondozásához.³⁶

Gyermekvállalással kapcsolatos ellátás

A bába széleskörű tevékenységi körébe az anya gondozása, ellátása is bele-
tartozhatott, a szülés utáni kitisztulást is sokszor figyelemmel kísérte. A szülés
után közvetlenül le is mosdatta a szülő nőt, ágyneműt cseréltek, kivitték a méhlepé-
nyt. A bába 7-8 napig járt a gyermekágyashoz, figyelt rá, fürdette a gyereket. A
bábanak a fizetsége általában pénzben, ritkán terményben volt megadva, a bábát
hozni, vinni kellett, ha tanyán volt a gyermekágyas. A bába a nőnek mindent el-
mondott, hogyan kell csinálnia a dolgait, meddig maradjon ágyban. Hat hét alatt
az anya visszanyerte régi erejét, s az első templomba menetellel az ártószellemek
veszélye is elmúlt. A szülés után előbb az anya ellátása zajlott le, s addig a
gyermeket egy vászondarabban letették az asztalra, vagy lócára. A szülés utáni te-
endőkben a szomszédasszonyok és a rokon nők is segédkeztek. A születés után
az újszülött ellátását is a bába végezte. Az Ipoly mentén a születés után 2-3 óráig

³⁵ Tárkány Szücs 1981: 119–127; Jankó 1993: 132; Markos 1986: 11–53.

³⁶ Pappné Papp 2006: 6.

nem nyúltak hozzá, had szokja meg a kinti levegőt, majd megfürdette a bába az anyóssal, vászondarabbal megtörölték, felöltöztették kisingbe, kissapkába, pólyába csavarták és az anyja mellé tették. A bába oktatta, tanácsokkal látta el az aszszonyt és vigasztalásával pszichés ellátásban is részesítette, főleg, ha első gyermek volt. A háziak a bába szolgálatait valamilyen formában honorálták. Az újszülött megóvása érdekében is számtalan hagyomány van, melyek többnyire olyan tiltások, melyek babonán alapulnak. A gyermekágyas időszakot tartották veszélyesnek, mely 6 hétig tartott, a gyermekágyban leterített szúnyogháló védte az újszülöttet és az anyát is Makón az 1920-as évekig.³⁷

Hajdúdorogon a gyermekágyas kismama 6 hétig nem mehetett ki az utcára, azután először a templomba kellett mennie, ahol görög katolikus szertartás szerint a pap felavatta. Ha ezt a kismama megszegte, a település lakói elítélték.³⁸

Az ételhordás a gyermekágyasnak korábban talán a koma szerepe lehetett, később a rokonság széles köre látogatta. Többnyire a család női tagjai vittek ételt, amely étel bőséges volt, szegényebb családoknál kevesebbet vittek, de ha a gyermekágyas is szegény volt, az is jól jött. Az ételhordás az Ipoly mentén kifejezetten a komaasszony feladata volt, s akárhány gyermek született, mindegyiknél megtette ezt.³⁹

Hajdúdorogon a gyermekágyast a rokonok és ismerősök látogatták és ebédet vittek neki, hogy megerősödjön. Az ebéd tyúkhúsleves csigatésztával, sült hússal, krumplival, tejbegríz vagy tejberizs, aszaltszilvakompót és sütemény. Vastag, porcelán, egymásra rakható díszes ételhordóban, úgynevezett komaszilkében vitték. Ezt erre a célra szolgáló akasztóval, vagy nadrágszíjjal fűztek össze. A tésztát pedig lapos tányérra vagy komatálba rakták, díszes szalvétába kötötték és úgy vitték. Az első ebédet a nagykománénak illett vinnie, ez íratlan szabály volt. Ők voltak a keresztszülők is. Nekik háromszor kellett vinni ebédet. Mindenki első akart lenni, így már 9-10-órákig ott voltak.⁴⁰

A gyermekágyas munkáinak átvállalása többnyire az egy háztartásban élő anyósra hárult. Ilyenek voltak a férj, a gyerekek ellátása, a ház rendben tartása és a jószágok ellátása. Ha a nagycsaládban volt még fiatal, gyermekkel rendelkező menyecske, akkor az anyós helyett ő maradt otthon a gyermekágyassal. A határban a család női tagjai helyettesítették. Ha a gyermekágyas külön háztartásban lakott, akkor a saját anyja igyekezett neki segíteni, ha nem élt, akkor a szomszédasszony, az aprójószágok ellátásában is a szomszédok segítettek. Ha nem volt a

³⁷ Markos 1986: 33–74; Jankó 1993: 133; Kapros 1986: 172–196.

³⁸ Pappné Papp 2006: 7.

³⁹ Markos 1986: 74–77; Kapros 1986: 197–204.

⁴⁰ Pappné Papp 2006: 6–7.

szülés során komplikáció, hamar erőre kapott az anya és végezte az otthoni munkáit, s sokszor csak később érezték ennek káros hatásait, következményeit.⁴¹

Gyermek ruházódása

A gyermek öltözködésére nem sokat adtak, hiszen úgymint kinőtte, egy csecsemőnek 3-4 kising készült.⁴² Esztelneken sem volt hangsúlyos a gyermek öltöztetése, egy-két ruhájuk volt, amit cseréltek. A gyermek hamar elpiszkolta a ruháit. A ruhákat a kisebbek kapták meg, ha a nagyobb kinőtte, a nagyobb figyelmet a gyermekek öltözete pedig télen kapta.⁴³ A kisfiúk és a kislányok egyforma ruhában jártak, szegényebb családokban ez egészen iskolás korig így volt. S mérföldkő a ruhavesztésben az iskolakezdés. Ekkor kapta első cipőjét vagy csizmáját, de ekkor kapott elsőnek új ruhát és kabátot is. Ezen ruhadarabok finanszírozásában gyakran segítségre volt a gyermek libalegeltetéssel keresett pénze, ezzel serkentették a munkára. A század elején még jelen volt a bűgatyá és az 1960-as évekig jellemző volt a mezítláb járás az iskolába. Eladókorban a lányoknak az ünnepelőre sok gondot fordítottak, követték a kor divatját, de két ilyen ruhájuk volt általában. A fiúknál az ünnepelő ruhadarabok közül a csizma, a kalap és a monogramos kulacs volt a leghangsúlyosabb. Az első ruhát a komák vették, a többit az anya, vagy a nagyszülők. Volt, ahol a babaruhát a nagymama készítette, s a további gyerekek többnyire nagyobb testvéreiktől örökölték azt. A pelenka általában rongyokból állt, hidegben pedig babadunnába fogták a gyermeket és azzal is takarták be.⁴⁴ Mezőkövesden a gyermek ruházódására nem adtak sokat, hiszen hamar piszkos lesz. A fiúk és a lányok egyforma kartonruhát hordtak, a fiúk kalapja különböztette meg a két öltözetet. A kisgyerekeknek cipőjük nem volt. Az ünnepi ruhát a keresztanyától kapták, inget, gatyát és csizmát 5-6 éves kortól kaptak a kisfiúk.⁴⁵

Hajdúdoroggal kapcsolatban a következőt olvashatjuk: hátul nyitott, finoman vékony, puha vászonzól készült ingecskét adtak rá. Erre jött a hasonló, de kötött anyagból készült rékli. Fejére sapka, vagy fikető került, vagy kendővel bekötötték a fejét. Pelenka flanel vagy fehér puha tetra anyagból készült, ami alá gumilepedőt tettek, hogy a pólya át ne nedvesedjen. A pelenkát mindig mosták, fertőtlenítették és vasalták. Szegény családoknál használt lepedőket vágtak szét. 8-10 hónapos koruktól a lányok ruhát, úgynevezett viganót használtak, a fiúk pe-

⁴¹ Kapros 1986: 204–205.

⁴² Kapros 1986: 289.

⁴³ Gazda 1980: 44.

⁴⁴ Örsi 1995: 475–477; Tárkány Szücs 1981: 139; Fügedi 1988: 35.

⁴⁵ Fügedi 1988: 48.

dig hosszú inget, pendelyt viseltek. Hidegben kezes-lábast, úgynevezett putinát adtak a szülők a gyermekre. Ennek alsó és felső része egybe volt varrva. Hátral nyitott volt, ezen keresztül végezte el napi szükségleteit. Nyáron minden gyermek mezítláb szaladgált. Cipőt vagy lábbelit, ahogy akkor nevezték, kivételes alkalma-
kon és télen hordtak, ha volt. A kemence mellett várták a sutban, hogy elmúljon a tél. A jobb módúak gyerekei nyáron szandált, télen cipőt, vagy csizmát viseltek. Télen, ha vitték valahova a gyerekeket, mama vagy anya nagykendőjébe bugyolálták. Babakocsi a 19. sz. végén, a 20. sz. elején kezdett elterjedni, de csak a gazdagoknál. Az iskoláskor elérésekor kaptak elsőnek rendes ruhát, rendes alsó és felső ruházatot, harisnyát, cipőt.⁴⁶

Hajdúdorogról szóló információ továbbá, hogy a csecsemőt szoptatták, ameddig lehetséges volt. 3-4 hónapos kortól már kapott tejbegrízt, keksszel kevert őszibarackot, reszelt almát, zöldségeket, főzeléket, amit frissen, házilag készítettek el. 8-10 hónapos korától már egyre gyakrabban ugyanazt ette, amit a család. 3-6 hónapos koráig pólyában tartották. A pólyában úgy helyezték el, hogy 2 kezét kiegyenesítve, a törzse mellé tették, hogy ne sértse meg az arcát, szemét, száját. Lábat is egyenesen helyezték el, nehogy görbén nőjön. Az első pólya formája négyzetes volt, libatollal töltötték meg. Erre fehér, vagy színes huzatot húztak, amit a fejrésznél hímzéssel vagy fodrokkal díszítettek. Fürdetni deszkateknőt használtak, amiben a család is fürdött. Házi szappant és babahintőport használtak. Babaolajat és később krémekeket is használtak. A csecsemőt bölcsőbe tették, ami az anya ágya mellett volt. A bölcsőt az apa vagy a nagypapa készítette. Később eltették, volt, hogy több generáció is ugyanabban nőtt fel.⁴⁷

A gyermek felügyelete

A gyermek otthon maradt anyjával 6-7 éves koráig, s ezekben az években a falu többi hasonló korú gyermekei voltak a társasága, ekkor a játék volt a közép-pontban. Morvay a gyermekekkel kapcsolatban azt mondja, hogy a kisebb gyermekeket a nagycsaládban nem csak szülei, hanem az egész család nevelte, s fiamnak, lányomnak szólították egymás gyermekét is. A gyermeket sokszor a mezőre is kivitték. Dologidőben szükség volt a munkaerőre és mivel a szoptatás miatt nem hagyhatta a gyereket, így azt is vitte magával. Ilyenkor használták a mezei bölcsőket, melyben a munka alatt hagyták a gyermeket, annak híján a boglya tövébe fektették. Ha már otthon hagyhatta a csecsemőt a szoptatás felől, vagy még szoptatta, de mikor kivitte az ebédet kint maradt kicsit dolgozni – ezekben az

⁴⁶ Pappné Papp 2006: 16–17.

⁴⁷ Pappné Papp 2006: 9–12.

esetekben az otthon maradt nagymama, dédmama, vagy kisebb gyermek vigyázott a csecsemőre. Amikor nem volt határbeli munka és otthon voltak, az anyának akkor is el kellett látnia dolgait, ekkor került a csecsemő, kisgyermek a gyermekbútorba, melyek különböző ülőkék, állókák voltak.⁴⁸

Gazda Klára külön kiemeli a gyermek szellemi nevelését is, lelki nevelésként pedig említi a szeretetet, gyöngédséget. Ezek formáját becézés, kedveskedés, dajkarímek, dalok formájában nevezi meg. A nevelés kapcsán jelen voltak a hiedelmek is.⁴⁹

Hajdúdorogon, amikor önállóan ült és állt a gyermek, állókába rakták, hogy tanuljon meg önállóan stabilan állni és menni. Az állóka után jött a járóka, kerekkei voltak. Így az anya el tudta végezni a munkáját. A család férfi tagjai készítették ezeket a gyermekbútorokat.⁵⁰

Hajdúdorogon Pappné Papp Irén szerint nem volt olyan intézmény, ahová a gyerekeket lehetett volna vinni. Az első menedékház 1888-ban létesült és 1891-ig tartott, de csak a nyári hónapokban működött. Az első községi óvoda 1891-ben nyílt meg az Óvoda utcában. Eleinte 30-40 gyermek járt ide, főleg olyan családok gyermekei, akik elsősorban nem mezőgazdasági munkával foglalkoztak. A szegények, akik mezőgazdasággal foglalkoztak és az anya munkájára is szükség volt és nem voltak nagyszülők, akikre hagyhatták volna a gyermeket, azok magukkal vitték őket a mezőre, a földekre. A nagyon kicsiket egy nagy vesszőkosárba rakták és belekötötték, hogy ki ne essen, vagy másszon belőle és a hűvösre a fa alá, vagy a szekérrre, az úgynevezett kasba tették. Időnként megnézték, s ha még csak pár hónapos volt, az édesanya megszojtatta, megitatta. A 2-3 éves gyermekeknek olyan mély gödröt ástak, amiből kimászni nem tudott, ezt szalmával vagy pokróccal kibélelték és ebbe tették bele. Játékokat tettek elébe, amivel eltöltötte az időt. Időnként megnézték, megitatták, megetették. A gödör felé kis sátorféleséget csináltak, hogy védjék az erős naptól. Ezen a területen erős változás csak a 20. század elején tapasztalható, amikor már több óvoda is működik a településen. Bölcsőde csak 1977-ben létesült.⁵¹

Gyermekebetegségek

A gyermekebetegségekkel kapcsolatosan általánosan is elmondhatjuk, hogy hangsúlya azért nem volt jelentős, mert ha a gyerek el is halálozott, jött helyette

⁴⁸ Jankó 1993: 137; Morvay 1981: 65; Kapros 1986: 301–307; Gazda 1980: 37.

⁴⁹ Gazda 1980: 37; Bellosics 1998: 7; Kálmány 2002.

⁵⁰ Pappné Papp 2006: 14.

⁵¹ Pappné Papp 2006: 30.

másik. Így a gyermekeket ritkán vitték orvoshoz, később ez változott a születendő gyermekek számának csökkenésével az első világháború környékén. A gyermekek betegségét is, mint mást, népi gyógymódokkal igyekeztek kordában tartani. A csecsemő csuklását szoptatással csillapították, a béléregre macskagyökér teát itattak, gyomorrontás esetén koplaltatták a gyermeket, felfázást pedig meleg vízbe ültetéssel gyógyították és így tovább.⁵²

Hajdúdorogon nagy szerepet játszottak a babonák, hittek a rontásban, a szemmel verésben. Ha valaki nagyon megsodálta a csecsemőt, úgy tartották, hogy szemmel megverték. Ilyenkor szenes vizet készítettek. Egy pohárba szenes vizet öntöttek, a cirokseprűből kihúztak 9 szálát, szentelt gyertyát gyújtottak és a lángjával meggyújtották a 9 szál cirkot és közben 9 miatyánkot imádkoztak el. A cirok hamuját beleszórták a pohár vízbe, ha a hamu leült a pohár aljára, akkor valóban szemmel meg volt verve a gyermek, a víz egy részét megittatták a gyermekkel, a többivel pedig körben megszórták a fekhelyét.⁵³ Ha a gyermek valamitől nagyon megijedt, vagy megijesztették, vagy úgy gondolták, hogy szemmel megverték és emiatt gyakori félelemérzései lettek, elvitték a templomba a szentség alá. Amikor a pap a szentmisen befejezte az áldoztatást, akkor a gyermeket az oltár elé vitték és a pap a fejére tette az oltári szentséget és imádkoztak, hogy a gyermek félelmei elmúljanak.⁵⁴

A kutatási helyszín jellemzői – Hajdúdorog

Az empirikus adatok elemzése előtt beszélnünk kell Hajdúdorogról, a kutatási helyszín jellemzőiről. A helyszínválasztás oka az a mezőgazdasági jelleg, amely a településre általában jellemző volt, s melynek a városra jellemző társadalmi bezárkózás ad sajátos jelleget, amely a szomszédos városokhoz képesti vallási különbségből ered. A települések közti vallási különbség alapja, hogy a református hajdúvárosok közt Hajdúdorog az egyedüli görög katolikus közösség. Ezt a vallási különállást nem csak megtartotta, de a magyarországi görög katolikusok központjává is vált. Ez a különállás konfliktusokat szült a települések közt és a hajdúdorogiak befelé fordultak. Ez biztosít sajátos közeget a téma vizsgálatához. Ez az a történelmi alakító tényező, ami meghatározta Hajdúdorog fejlődését. Továbbá Balogh István szerint nincs más társadalom, ahol a gazdálkodás és az életforma olyan nyomot hagyott volna, mint a hajdúságban.⁵⁵ A kutatás idő-

⁵² Markos 1986: 63–65.

⁵³ Pappné Papp 2006: 27.

⁵⁴ Pappné Papp 2006: 27.

⁵⁵ Balogh 1969.

szakára a fentiek mellett jellemző, hogy a társadalmi rétegzettség erős volt, a településen megtalálható volt a polgári városközpont, a parasztfalu és a szegény lakótelep is, az ezekhez tartozó társadalmi rétegekkel együtt. A család kapcsán elmondható, hogy a XVIII. század végétől már nem a patriarchális, inkább az elemi kiscsalád volt az uralkodó forma. Az 1940-es évekre jellemző dominánsan agrárjellegű társadalom és egyházi jelenlét, a jelentős társadalmi-gazdasági változások ellenére a településre vonatkozóan megőrizte jellegadó szerepét.

A korszótól a szülésig –empirikus adatok Hajdúdorogról

Hajdúdorog kapcsán elsőként a szórakozási lehetőségekre térek rá. Arra a kérdésre, hogy hol szórakoztak a hajdúdorogi fiatalok az 1940-es években nagyon körbehatárolható válaszok érkeztek, így eléggé konkrétan le lehet írni. A fiatalok bálokon vettek részt az ipartestület épületében, vagy a novellában, vagy az egyik iskola épületben, ez mindkét rendszerben működött, persze más néven és több generációs hagyománya volt. A bálók ünnepek alkalmával és ünnepekhez nem köthetően is megrendezésre kerültek. Az ismerkedés továbbá vasárnap, a misék után a belvárosban a korszón zajlott, ahol sétáltak egy meghatározott szakaszon és a fiúk kinézték a lányokat. A tanyasiak pedig tanyákban gyűltek össze, ciceráztak, énekeltek és táncoltak. Illetve moziba is jártak a fiatalok.

„Tűzoltó bálók voltak, meg szüreti bál, meg kint a fürdőn is volt, meg ott öbön főzést is csináltak, az iparosok főleg, meg karácsony, húsvét nem mulhatott el bál nélkül, meg pünkösöd.”⁵⁶

Tehát a bálók többnyire a város által voltak rendezve időközönként, van, aki szerint kéthetente, ezen kívül a tűzoltók és az iparosok is rendeztek bálakat. Két jellegzetességet kell még megemlíteni a bálokkal kapcsolatban, egyik a gardedám, másik pedig a bálók közbiztonsága. A gardedám olyan nő, aki a fiatalot elkíserte a bálba és vigyázott rá. A fiatalok akár már 14-15 éves kortól részt vettek bálokon.

„Gardedám nélkül nem mehetett el a lány, anyja, keresztanyja, nagymama, megszólították, ha nélküle ment el, a fiúk kiválasztották nekik, aki neki tetszett. Nagy rend volt, tűzoltók vigyáztak a bálban, mert mindig voltak igazga emberek, főleg a legények közt. Egyszer mondta apukám, hogy lecsatolta magáról a derékszíjat, annak a végén volt a tűzoltóbalt, forgott egyet, úgy sepert kijelét mindenkit az izéből, mert ha valaki rendet bontott, rendetlen volt, kidobálták, nem is mehetett vissza.”⁵⁷

⁵⁶ Saját gyűjtés: P.P.I., 88, Hajdúdorog, 2020.

⁵⁷ Saját gyűjtés: P. P. I., 88, Hajdúdorog, 2020.

Hajdúdorogon kifejezetten jellemző volt a máig meglévő mulatozás mellett a verekedés is más tizedbeliekkel, nánásiakkal, vagy egy lány miatt, a bicska fegyverként való használata (dorogi bicskások) és a rendezvényeken való összetűzések.

„Nagyon jó bálók voltak, reggelig tartott, olyan volt, mint egy lakodalom, búsza a cigány. Táncoltak, megbíbtak, majd megint, hajnalig, volt ám verekedés is, fiúk, ha nem tetszett, hogy arval a lánnyal beszél, akkor volt verekedés, a csendőrök tettek rendet, nánásiak nem jártak át, csak dorogiak voltak.”⁵⁸

A korzózás sétálást jelent a belvárosban, ahol a fiatalok vasárnap az egyik meghatározott mise után sétáltak körülbelül a templomtól a könyvtárig a templom oldalában. A fiúk álltak és nézték őket, a kiszemeltet megpróbálták hazakísérni, bajba akkor kerülhetett a fiú, ha más tizedbelit nézett ki. Akinek párja volt, az pedig azzal sétált. A környéken lévő kocsmába csak férfiak mentek be, az új rendszerben pedig már nők is, „akkor mondták, hogy most már egy a világ.”

„Az volt a szokás, templomba mentünk, utána meg ott sétáltunk, úgy ismerkedtünk. Onnét a körzóról, ha hazakísérte, akkor lehetett ismerkedni, ha megfelelt.”⁵⁹

Két kérdésben térnek el kissé a válaszok. Valaki szerint vasárnap a 11-es mise után történt ez, hiszen arra jártak a fiatalok, valaki szerint pedig a délután 3 órás vecsernye után. A másik kérdés pedig, hogy pontosan milyen szakaszon történt a korzózás. A korzó északi része, vagy kiindulási pontja a városháza, vagy a görög katolikus templom volt, a vége pedig a könyvtár, vagy (római katolikus?) templom, vagy a görög katolikus iskola, vagy az Akácfa út.

„Mint most van a gyógyszertár, fent kellett menni lépcsőn, nem olyan, mint most.”

A tanyákon összegyűltek, citeráztak, táncoltak, de csak amikor ezt a szülők engedték. Többnyire ez télen volt, amikor idő volt rá és gyakran munkához kötött volt.

„Ez megint csak akkor volt, mikor ősszel már betakarították a dobányt és voltak a dobány simítások és összegyűltek a simítóba és akkor volt az a kis citerázás meg danulás, meg tengeri morzsolás, nyáron nem volt idő citerázni.”⁶⁰

A házaknál történő összejöveteleken használtak még harmonikát is, fosztottak, tengerit morzsoltak, diót is törtek közben. Volt, hogy gyerekek is gyűltek

⁵⁸ Saját gyűjtés: M. A.-né, 83, Hajdúdorog, 2020.

⁵⁹ Saját gyűjtés: F. J.-né, 82, Hajdúdorog, 2020.

⁶⁰ Saját gyűjtés: O. P.-né, 78, Hajdúdorog, 2020.

oda. Nem csak tanya, vagy ház, de az udvar és nagyobb hodályok is helyet szolgáltattak ilyen összejöveteleknek, tehát nyáron is előfordultak ilyen rendezvények. Az Északon lakók Kálmánházára is jártak majálisra, hiszen közel volt, akinek gyűrűs menyasszonya volt, azok már inkább moziba mentek, dorogiak és nánásiak között pedig nem volt ajánlatos az ismerkedés.

A házasságban a szülő szava érvényesült. A legtöbben arról számoltak be, hogy a szülők beleszóltak a házasságba, ki kivel házasodjon össze, de ez inkább erős ráhatás volt, mint kizárólagos megszabás. Hogy milyen szempontokat vettek figyelembe a szülők, arra sokféle választ adtak: vagyon, melyik tizedből származik (megverték, ha más tizedbe udvarolt), megesett lány, vallás, föld, származás. De Hajdúböszörménybe és Hajdúnánásra sem házasodtak a fiatalok, főleg csak a tizedben. A települések közötti és a vallások közötti nem kívánatos házasság pedig összefügg, hiszen Hajdúdorog egy görög katolikus sziget a református hajdúk között. A vagyon és a származás pedig főleg a gazdagabbaknál volt fontos. Ne legyen szegény családból való. A földrajzi alapú nem kívánatos házasságok nem a szülők miatt, hanem a testi épség miatt voltak fontosak.

„Régen volt, hogy összejöttek a kerületek, vagy hogy a fiú udvarolt a lánynak és a másik is szerette, agyonütötték a fiút, meg is halt.”⁶¹

„Régen volt, hogy összejöttek a kerületek, vagy hogy a fiú udvarolt a lánynak és a másik is szerette, agyonütötték a fiút, meg is halt.” „Meg olyan volt, hogy dorogi csak dorogit vehetett el, mert ha bekerült egy nánási, dorogon dolgozott egy fiatal és megszeretik egymást, addig mentek utána, hogy szétszedték.”⁶²

A vallás tekintetében pedig főleg a reformátusok voltak a szülők számára nem kívánatosak. Természetesen a legjobb, ha görög katolikus volt a többségben görög katolikus családok számára.

„Volt, amikor beleszóltak, de nem mindenkinek. Nálunk volt egy olyan, most lebet, hogy Tégláson laknék [...] megismerkedtem egy kölyökkel, szőke, göndörhajú, de mivel református volt, anyu elmarta tőlem. De mondtam édesanyámnak, hogy elhízem, hogy szülőke, de ebbe ne parancsoljanak, de végül (a férje) is református volt, de ő átkeresztelkedett görög katolikusnak.”⁶³

A föld kapcsán pedig így gondolkodtak:

„Volt valakinek 5 hold földje, ugyanolyan fiú udvarolt, vagy ha volt 10 hold, azt szétparcellázták, olyan értelemben, hogy amikor ment kéretni a fiú a lányt, meg ismerték is egymást, azt

⁶¹ Saját gyűjtés: U. J., 83, Hajdúdorog, 2020.

⁶² Saját gyűjtés: D. J.-né, 81, Hajdúdorog, 2020.

⁶³ Saját gyűjtés: G. I.-né, 82, Hajdúdorog, 2020.

*mondták, ehhez kell hozzámenni, mert neki is van 2 hold földje, neked is lesz három. Ehhez kell hozzámenni. 5 holdból már meg tudtok élni. Nagyon sok ilyen erőszakos házasság volt.*⁶⁴

Az általános vélekedésről álljon még itt néhány mondás az adatközlők elbeszéléseiből:

„Szegény ne legyen!”⁶⁵ „Ki milyen virágot szakát, olyat szagolhat egész életin át.”⁶⁶ „Anyagilag egy kácsit hasonlítson!”⁶⁷ „Suba subához, guba gubához!”⁶⁸ „Csak a gally a gallyat ütötte, a kulák a kulákkal.”⁶⁹

Hogy hány évesen házasodtak az emberek arra a kérdésre a válaszok alapján azt mondhatjuk, hogy 16-tól 25-ig. Ez megfelel Tátrai Zsuzsanna leírásainak. A legtöbbször a 20 hangzott el és ezeken az értékeken kívül más életkor nem. Említik, hogy akkor nem tolódott ki a házasság úgy, mint most, de 16 év alatt sem volt jellemző. 16 évesen is korengedéllyel lehetett házasodni egy adatközlő szerint, amit a városháza adott ki. Tátrai ezt a korai házasodást az első világháború előtti időszakra teszi.

„Hát, mondjuk akkor 14-15 évesen nem mentek férjhez. Én 17 évesen mentem férjhez, de azért, mert a férjem katona volt, ő dolgozott a legtöbbet a családban, mert a lányok nem segítettek neki és azt mondja, hogy esküdjünk meg és gazdálkodjunk magunknak. Egyszer hazajött és ezt mondta és nekem adott egy napot, hogy találjam ki. Egy napot. (nevet) Kétszer volt itthon a két év alatt és én nem tudtam, hogy én őneki kellek. Én meg mondom ez egy józan életű ember, jó dolgos ember, mert akkor a vót a lényeg. Mindent megtalált benne az ember és megesküdtünk.”⁷⁰

Hogy a fiatalok mit és mennyit kaptak útravalóul a házasságuk után, az sok mindentől függött. Tárkány Szücs Ernő leírásaihoz hasonlóan Hajdúdorogon is nagy nehézséget jelentett a családoknak a kiházásítási javak kérdése. A Tátrai által is leírt stafírung fonásról az adatközlők már nem ejtettek szót. Legfőképpen a szülők „megalapozottságától” függött, mennyi földjük volt és milyen vagyonosak voltak. Továbbá meg kell említeni, hogy ez a téma szorosan összefügg az örökléssel is. A jobb módú családok több mindent tudtak adni a fiataloknak, akár földeket is, de az is tudott adni földet, aki nem volt jó módú, de azon kevesen közé tartozott a családfő, aki levetkezéssel örököltetett halála előtt. Tehát ilyen esetek-

⁶⁴ Saját gyűjtés: P. P. I., 88, Hajdúdorog, 2020.

⁶⁵ Saját gyűjtés: U. J., 83, Hajdúdorog, 2020.

⁶⁶ Saját gyűjtés: B. I.-né, 82, Hajdúdorog, 2020.

⁶⁷ Saját gyűjtés: F. J.-né, 82, Hajdúdorog, 2020.

⁶⁸ Saját gyűjtés: P. P. I., 88, Hajdúdorog, 2020.

⁶⁹ Saját gyűjtés: M. A.-né, 83, Hajdúdorog, 2020.

⁷⁰ Saját gyűjtés: D. J.-né, 81, Hajdúdorog, 2020.

ben a szegények is örökölhettek akár egy tanyát is. Ha volt a városban másik ház is, azt kiadták. Így kaphattak akár lovat, tehenet, földet is.

„Nekem az én nyakamba sóztak a szüleim egy lovat, az összes tehenet, a földet, azt mondta minden a tiéd én nem gazdálkodok tovább. Mert ugye én egyedül voltam. Apósom mindjárt két tehenet és egy hét sukos szekeret adott. A hat suk, meg az öt suk az kisebb szekér volt. De ez hét sukos volt.”⁷¹

Volt, ahol pedig a szülő halála után történt az öröklés. A gazdagabbaknál pedig:

„A lányok vitték a stafírungot, a dunnát, párnát, a törölközőt, az ágyneműt, mindent ami kellett. A jobb módúak bútort is adtak, hálószobabútor a legkevesebb, amit adtak, a szegényebbek bizony csak egy ágy meg egy sífony volt, mert többre nem tellett, szóval az anyagiaktól függött. A 40-es évekig általában, amikor jobb módúaknak volt 40 hold földje, akkor biztos, hogy bútort is adott a lányának. A fiúk földet kaptak, a lányok vitték a stafírungot. De volt, ahol a fiú szülei jobb módúak, akkor úgy csinálták, hogy jó legyen.”⁷²

Voltak tehát, akik kaptak jószágot, földet, eszközöket. A legtöbben a kérdésre azt vágták rá, hogy semmit nem kaptak.

„Na hát nem éppen összemettek, meg volt az esküvő, de nem nagy lakodalom.”⁷³

Mások beszámoltak még arról, hogy kaptak konyhabútort, asztalkonyhát, edényeket, ezt azt.

„Aki jobban volt, azok adtak neki dumyhát, párnát, nem volt nagy bútorozás az anyámék idejébe, majd, amikor mi kerültünk elfele, az 50-es évekbe, akkor lett szoba bútor, meg ágynemű, a lila tollat nemadtuk el, mert kellett takarózni, megvettük a tokot, hogy ne szúrja ki, abba csináltunk dunnát, oszt mindenkinek adott, hogy ne fájzzik télen.”⁷⁴

Maga az életkezdés nehéz volt, abból tudtak gazdálkodni, amit a szülők adtak, a táncpénz, az esetleges munkahelyi fizetés és hitel. Ha úgy alakult, a szülők étellel is segítették a fiatalokat. Ha dolgozni mentek, azzal már számoltak. Házat a táncpénzből és hitelből tudtak venni, vagy a szülők is segítettek az építkezésben. Sokszor pedig a szülőknél kezdték el az életüket. Volt, akinek a szülei 2 mázsa búzát adtak, a „nászútjuk” pedig a répa földön volt. A munka alatt sok esetben napszámot kell érteni.

⁷¹ Saját gyűjtés: D. J.-né, 81, Hajdúdorog, 2020.

⁷² Saját gyűjtés: P. P. I., 88, Hajdúdorog, 2020.

⁷³ Saját gyűjtés: S. A.-né, 86, Hajdúdorog, 2020.

⁷⁴ Saját gyűjtés: M. A.-né, 83, Hajdúdorog, 2020.

„Ki hogy, volt, aki kapott földet, jószágot, volt aki semmit, csak a táncpénz, abból meg kellett tudni indulni és pár év után elindult.”⁷⁵

Akik a szülőkkel laktak, azok többnyire csak addig, amíg nem tudtak tovább haladni, ilyenkor az öregek volt, mikor kiköltöztek a konyhába, vagy a kamrába. Volt, akik azért vettek egy kisebb házat (a házakat vasárnap a mise után dobolták ki a piacon), mert a szüleinél, a konyhában voltak a tyúkok és reggel a családfő zavarta őket kifelé, a fiatalok pedig nem tudtak aludni. Hiába szólt neki a felesége, hogy zavarja a fiatalokat. Egy adatközlő fiatalokorában pedig három hétig az édesanyjától kapta a kenyeret, utána egy darabig pedig az anyósától és ezen kívül is ellátták őket tejjel és egyéb élelmiszerekkel. Ez addig tartott, amíg ők is „felledültek”. Amit a szülőktől kaptak, azzal pedig felelősségteljesen kellett bánni. Egy családfő a háború után, hogy el ne vegyék a földjeit, hamar szétosztotta gyermekei közt, de a nő terhes volt, a férfinak pedig nem volt ideje művelni.

„Na mi lesz mán avval a kerttel?”⁷⁶

Így a terhes asszony felásta és beveteményezte a földet az édesapja nyomására, ami miatt a férje, mikor megtudta, majdnem elvált. Olyanról senki nem számolt be, hogy Hajdúdorogon, a férjhezmenetel előtt a lányok azért dolgoztak volna, hogy megkeressék a stafírungra valót, ahogy azt Fügedi Márta munkáiban olvashatjuk. Külön maguknak nem dolgozhattak. Az pedig, hogy a szülők mennyire és milyen módon segítettek a fiatalokat, nézzük meg a következő részletből. A segítség megvolt, de szabályai voltak:

„Mi idejöttiünk hazra, anyósoméknál szoba, pítar, ház volt és ott laktak a sógornómék, apósom kiköltözött a kamarába, ott volt egy ágynak hely, anyósom nem költözött ki. Szegények voltak ők is, mi is szegények voltunk, nem voltunk kulákok. A férjem febére festette a kisház ablakát, meg ajtaját, mert úgy volt, hogy odamegyünk, mert úgy volt, hogy a fiú viszi el a lányt. (Apu is mondta a férjemre: hogy még a ganét sem tudja a kocsi rendesen felrakni) De el tudtuk adni a kisházat és a férjem kérdezte apámat, hogy ide .. ez a ház már fel volt építve, csak az egyik szoba nem volt kápuclva, hogy kápucljuk, nem kell érte semmi, idejöhetünk-e? És egyébként nagyon jó ember volt az apám és azt mondta: hogy ha egyszer innen elvitted, ide többet lakásképpen nem hozhatod. Így ahogy hallottad, ezt mondta, akkor egy szülő kifejezte a maga érzéseit. Mentünk hazafele, én akkor nagyon sírtam, a férjem fogta a kezemet. És azt mondta Jancsi, hogy ide figyelj Marikám, én apukádékat tiszteltem nagyon, mert ők téged nekem felneveltek. Nagyon tisztelték egymást az emberek.”⁷⁷

⁷⁵ Saját gyűjtés: K. A., 85, Hajdúdorog, 2020.

⁷⁶ Saját gyűjtés: L. J.-né, 83, Hajdúdorog, 2020.

⁷⁷ Saját gyűjtés: L. J.-né, 83, Hajdúdorog, 2020.

Hajdúdorogon a 40-es években a szakirodalomhoz és Pappné leírásaihoz hasonlóan még többnyire háznál, bábákkal születtek. A városban 2-3 vagy 4 bába volt, általában két nevet tudott mondani egy-egy adatközlő, néha egyeztek a nevek. Egyik információ szerint orvosok által ellenőrzött bábák voltak, de olyan is elhangzott, hogy nem bába, hanem olyan öregasszony volt a bába, aki éppen közelebb volt. Ez a vélemény gyakorlatilag nem hangzott el mástól. A bábákat hozni-vinni kellett, „viszegettik”, „lúszerkérrel kivittik a bábaasszonyt”. Általában tanácsra kellett kivinni, ahová a bába nem tudott volna elmenni. A bábának tojással tejjel, tyúkkal, ezzel-azzal, illetve nyakliszttel fizettek, „hogy hajoljon a nyaka”, ez egy 5 kilós liszt volt elkészítve a bábának. A legtöbben viszont azt válaszolták, hogy pénzzel fizettek a bábának. De ez már a második világháború utánra vonatkozik. A terhes nők az utolsó pillanatokig dolgoztak, Markos leírásaihoz hasonlóan, az 50-es évektől már Hajdúnánáson születtek a gyerekek, előtte mindenki (vagy a többség) „itthun” szült. A bába sokszor a keresztelésben is segített, ahogy azt Tárkánynál is olvashattuk. Egy férfi adatközlő szerint a tarlón és a tengeri földön is születtek gyerekek, miután megszületett hazahozták, rendbe tették „és kész, felnevelték”.

Házi szülésnél felmerül, hogy a többi, már meglévő kisgyermek hol volt a szülés ideje alatt. A kisgyermekeket nem engedték oda a szüléshez, mert megijed, olyankor gondoskodtak róla, hogy távol legyen:

„Engem meg vittek, ide menjünk, oda menjünk.”⁷⁸

Vagy éppen libát legeltettek közben. Ezek miatt idősebb korban sem mindig voltak tisztában a dolgok menetével.

„Persze egyszer kint legeltettük a libát, engem érdekelt minden, nővéremet nem. A szülők azt mondták, hogy a gólya a szőlő árokba hozza a kislabát és akinek kell, onnan viszi beza. A dísznókútban legeltettük a libát, a nyáját is oda hajtották. Mire hazamentünk ott volt az öcsém megszületve. És mondtam, hogy de anyu, nem is láttunk gólyát, szóval sok mindent elbittünk, meg nem nagyon beszélgettek hozzánk. Szóval úgy bitt az ember. És én sokszor nem tudtam aludni, apu volt ilyen. És kihallgattam, hogy beszélük, hogy megint lesz kistestvérünk, mondom a nővéremnek és mondja, hogy Marika ne beszélj már hülyeséget, ilyen télen nem tehetik le a kislabát. (Mire hazamentünk a bába már el is ment, valaki mosta fel a földet sárgafölddel, piros festékkel.)”⁷⁹

A bába valaki szerint 3 napig járt vissza fürdetni, mások szerint 7-8 napig, de attól is függött, hogy mennyi segítség volt az anya körül. A szakirodalom szintén a 7-8 napot, egy hetet említ, Pappné leírásaiban 10-12 napot olvashatunk.

⁷⁸ Saját gyűjtés: F. J.-né, 82, Hajdúdorog, 2020.

⁷⁹ Saját gyűjtés: L. J.-né, 83, Hajdúdorog, 2020.

A gyermekágyas időszak 6 hétig tartott, ami a legtöbb forrásban leírtaknak megfelelően.

„Hat hétig nem szabad volt felöltözni, az ágyat nem szabad volt bevetni, a kútra nem szabad volt kimenni, mi volt még ilyen tilalom? Ezek voltak akkor a szokások.”⁸⁰

„Anyu itthon feküdt gyerekágyat, akkor így mondták, azt nagyon megbecsültük, mert azt mondták, a kutya is megfekszi a fészket. És bizony nagyon vigyáztak akkor az anyákra, addig nem mehetek ki a házból, még meg nem kereszteltük a gyereket. Az én két testvérem is úgy halt meg, hogy elhítte a keresztanyja, az egyik előttem született, a másik utánam és akkor mentünk hazafele tehénszékérrrel, mamáéknál feküdt gyerekágyon. És szokás volt azt mondani, hogy pogányt vit-tünk, keresztényt hoztunk. És kitétte az asztalra és a gyerek meghalt, amíg a templomból hazá-értek nálunk, én meg ott sírtam 7 évesen, hogy gyönyörű gyerekek voltak.”⁸¹

A gyermekágyas időszakokkal kapcsolatban az volt a kérdés, hogy milyen mértékben tartották be. A kismama ekkor tisztult ki a szülésből, így igyekeztek betartani, ez ott volt könnyebb, ahol már voltak nagyobb gyerekek. Ahol nem volt rá lehetőség, ott

„volt, hogy már hajította a szecskavágót, hat napot se tartották meg, főzött, csinálta a dolgát.”⁸²

A legtöbben úgy mesélték, hogy betartották, s a hat hét végén elmentek a templomba. Amíg meg nem keresztelték a gyermeket, nem mehetett ki a házból. A második világháború előtt jobban tartották, az állatokhoz sem ment ki, a két rendszer között nagy különbség volt e tekintetben.

„A gyereket mindig megkereszteltik, ha hétfőn született, más vasárnap megkereszteltik, mert féltek ettől a gyermekhaláltól, bölcsőhaláltól. A temetőben úgy van, hogy egy sor felnőtt, egy sor gyerekek.”⁸³

A hat hetes fekvéshez kapcsolódik az ételhordás szokása, amikor az anya fekszik, nem tud főzni, a család más tagjai hordják neki az ebédet. Az ételhordással kapcsolatban felmerülő kérdések a ki, mit, miben és meddig. Az interjúk és a helyi szakirodalom nem tér el jelentősen egymástól. A válaszok alapján a szülők, rokonok, család, keresztszülő, ismerősök, távolabbi rokonok és a szomszédok is elhangzottak. Hordtak a kismamának húsvest, tejberizsát, tejbegrízt, befőttet, húst, csirkét, krumplit, levest és másodikat, csiga levest, a csiga házi volt, a krumpli pedig piros vagy fehér krumpli. Különböző húsféléket, rántott húst, de desszert-

⁸⁰ Saját gyűjtés: O.P.-né, 78, Hajdúdorog, 2020.

⁸¹ Saját gyűjtés: D. J.-né, 81, Hajdúdorog, 2020.

⁸² Saját gyűjtés: S. L., 86, Hajdúdorog, 2020.

⁸³ Saját gyűjtés: D. J.-né, 81, Hajdúdorog, 2020.

nek tortát is, vagy ha azt nem, akkor más fajta tésztát. Elhangzott még töltött káposzta is, a savanyúság és a meggy. Szempont volt, hogy tápláló legyen. Tehát a leves és a második mellett vittek még süteményt és savanyúságot is. Legjellemzőbb ételek tehát, amelyek a legtöbbször elhangzottak a húsleves, a krumpli, hús, tejbegríz, vagy rizs, befőtt és a torta, vagy valamilyen sütemény. Az ételeket az akkor jól ismert ételhordóban szállították, illetve a tortát, vagy süteményt az edények mellett külön becsomagolva vitték, akár ruhába csomagolva. Volt, aki szerint 8 napig, volt, aki szerint pedig 6 hétig hordták. Többször keveredett az emlékekben a 7-8 nap és a 6 hét szerepe. Az ételhordásban kivétel is akadt, hiszen volt, ahol a férfi főzött a kismama helyett. Az ételek összeválogatása a gazdálkodástól is függött, ki mit tudott vinni. Az ételhordás tekintetében tehát a szakirodalomhoz képest kevésbe meghatározhatóak a szerepek, az ételek annál inkább.

Meg kell még néznünk, hogy honnan szerezték be a ruhát a gyermek számára. Ez a téma tulajdonképpen érinthetné nem csak a gyermeket, hanem általánosságban a ruha beszerzést. Többen kifejezték, hogy a ruha beszerzésnek nem volt általános módja, szőtték, varrták, „szerezték”, vették. Gazdasági válság idején Budapestre utaztak húsokkal és ruhával tértek haza. A szövést már nem említette minden válaszadó, de megjelent a válaszokban.

„Nekünk is a tanyánál volt kender valamikor és megnőtt és azt levágták, áztatták és ami a héjától lejött, abból szőtték ruhákat.”⁸⁴

A kender vékony fonalaiból szövőszéken szőtték az anyagot, majd azt varrták össze ruhának, vagy zsáknak. A ruhát, akár ágyneműt is, sokan megvarrták, az anya megtanította a lányát, volt, aki nem is emlékezett rá, hogy lettek volna varrók. „Sokat varrtak kezen.” A varrás mellett megjelenő tevékenység a „fódozás”, ruhát, zsákot befoltozni, ahol lyukas. Az pedig, hogy varratták, megvették méterben és megvarrták, szerezték, vették, egymástól örökölték az anyagi helyzettől is függött. Külön beszélnünk kell a gyermekek iskolába járó ruhájáról. Ha a gyermeknek egy „ingecskéje” volt, azt hazaérkezéskor levette, hogy másnap fel tudja venni. Az, hogy otthon mit hord, kevésbé volt fontos. Ha nem volt mit felvenni, nem adták iskolába, az analfabéták aránya magasabb volt a mai szinthez képest. Egy másik nagy probléma a cipő kérdése, csizmadiával csináltatták, többek között disznóbőrből, vagy marhabőrből is, több gyermek hordott egy cipőt szegény családokban. Amikor az egyik hazaért, a másik felvette, de télen előfordult, hogy már el volt ázva, mikor átadta. Meg kell azonban említeni, hogy nem mindig a ruha jelentette a legnagyobb gondot.

⁸⁴ Saját gyűjtés: B. I.-né, 82, Hajdúdorog, 2020.

„Egyszer anyám kimosta, addig egy ingecskeben voltunk, utána visszavettük. De ahol hat gyerek volt, vagy öt, Sári nagyanádéknál is hány gyerek volt, ahol sok volt, ott nem hogy ruha, ennivaló sem nagyon volt.”⁸⁵

Hogy hová tették a gyermeket dologidőben, a gyermek témánál lesz kitérve, de összegezve vigyázott rá a nagyszülő, a nagyobb testvér, de ha nem volt, aki vigyázzon rá, akkor vitték a mezőre, ott kosárban, szénán, vagy a barázdában volt.

„Olyan is volt, de nem sok volt, ha mondjuk megbaltak a nagyszülők, akkor kivitték és a gyerek meg a barázdában.”⁸⁶

Pappné említi még az állókát és a járókát is, illetve a menedékházat, mely rövid ideig és csak nyáron működött.

Hajdúdorogon összességében a nőknek a 40-es években már nem volt olyan sanyarú élete, mint a szakirodalomban olvasható, egy határozottabb nő a férfi fölé is nőhetett. A nők súlya főleg a szocializmusban kezdett el igazán nőni, amikor már dolgoztak. A párok tisztelték egymást és igyekeztek mihamarabb külön költözni, így a nőnek nem kellett sokáig idegen családban élnie. A párkeresés szempontjából fontos a szórakozási lehetőségek vizsgálata. Hajdúdorogon népszerűek voltak a bálók, például a szüreti bálók, az ipartestületi bálók, a tűzoltó bálók. Meg kell még említeni a Novella vendégfogadót és a sétákat a korszón. A korszó a görög katolikus templomtól a mai művelődési házig tartó szakasz. A lányok sétáltak, a legények pedig csoportokban álltak és nézték, kit szeretnének hazakisérni. A bálókhoz hozzátartozik a gardedám, aki a lányt elkíséri a bálba, ő a lány anyja, vagy keresztanyja. Továbbá verekedések is előfordultak a bálokon, ez Hajdúdorogon nem volt ritka jelenség, ez is erősítette a dorogi bicskásokról alkotott képet. A verekedések alkalmával a tűzoltók, vagy a csendőrök tettek rendet. A nők feladatai a ház körüli munka elvégzése, a gyermekek nevelése és a ruhákról, ételről való gondoskodás, de a mezei munkákban is részt vettek és adott esetben a férj után tovább viszik a gazdaságot. A házasságkötésben a szülői akarat a 40-es években már inkább tanácsa, ajánlása csökevényesedett, de nem volt ismeretlen a kényszerházasság sem, leginkább a vagyon számított. A házasságkötések 20 éves kor körül történtek. A lányok munkáik során segítettek a ház körül is, de a mezőre is kimentek. Munkájuk tartalma nagyban függött attól, hogy volt-e fiú testvérük. Ahol volt, előfordult, hogy nagyon keveset dolgoztak a mezőn, vagy az állatokkal, ahol nem volt, ott akár kisfiamnak is szólították, tehát mindenféle férfi munkát megcsinált. A munkát a gyermekek nagyon hamar elkezdték, akár már 4

⁸⁵ Saját gyűjtés: S. A.-né, 86, Hajdúdorog, 2020.

⁸⁶ Saját gyűjtés: P. P. I., 88, Hajdúdorog, 2020.

éves kortól elkezdték bevezetni őket a munka világába, libaőrzéssel és kisebb munkákkal. A kiházasítási javak függtek attól, hogy az apa éppen akkor lejjebb akart-e már adni a saját gazdálkodásából. Amennyiben nem, és ritka esetben vetkőzték le a vagyont, úgy az anyagi helyzet függvényében kapott a fiú egy kisebb, vagy nagyobb darab földet, amekkorán el tudott indulni. Ez a föld nem mindig került átírásra és nem biztos, hogy akkora volt, amekkora az örökléskor majd megilleti. A házépítésben, állatok, szerszámok beszerzésében általában nem tudtak segíteni a szülők, vagyonosabbaknál előfordult. A nők esetében a 40-es években nem sok mindent kaptak útravalóul, dunna, párna, ruhaneműkről beszélhetünk. A bútorok már a második világháború után voltak jellemzőbbek. A pár eleinte a szüleire támaszkodott, ott laktak, vagy elköltöztek, de akkor is biztonsági hálót nyújtottak. A megesett lány Hajdúdorogon is szegénynek számított. A kelengyére valót nem keresték meg külön munkával a lányok. A szülés előtt a nők sokáig dolgoztak, utána viszont járt a 6 hét gyermekágy, ha viszont nem volt, aki elvégezze a ház körüli dolgokat, hamar lábra kellett állnia. Két-három orvosok által ellenőrzött bába volt a városban, a második világháború előtt jellemzően otthon szültek a nők. A bábát hozni-vinni kellett a tanyákra, pénzzel és egyéb természetbeni fizetéssel is fizettek neki. A bába segített, visszajárt fürösztetni 7-8 napig és akár a kereszteléssel kapcsolatban is segített. Ételhordást a család, szomszédok végezték, ez a kör nagyon tágnak mondható, a legjellemzőbb ételek a húsleves, csirkehús, befőtt, savanyúság, tejbegríz és torta voltak. Kiemelkedő pontnak számít a keresztelés, amikor a pogányból keresztény lesz. Félték a bölcsohaláltól. A ruhákat szőtték is, de a 40-es években inkább már vették, vagy varrták. Az iskolás ruhára vigyáztak, az otthoni ruha kevésbé lényeges. Szegényebb családokban több gyermek hordott egy cipőt. A gyermeket munkaidőben a nagyszülőkre, nagyobb testvérre bízták, végső esetben a mezőre is kivitték, ott kosárban, szénán, vagy a barázdában volt.

Irodalom

- ANDORKA Rudolf
2006 *Bevezetés a szociológiába. Második javított és bővített kiadás.* Budapest: Osiris kiadó
- BALOGH István
1969 *Hajdúság.* Budapest: Gondolat
- BELLOSICS Bálint
1998 *A gyermek a magyar néphagyományban.* Kecskemét: Szórákaténusz Játékmúzeum
- BLUMBERG, Rae Lesser (ed.)
1991 *Gender, Family and Economy. The Triple Overlap.* Newbury Park: Sage

- CHAFETZ, Janet Saltzman
1990 *Gender Equality. An Integrated Theory of Stability and Change*. Newbury Park: Sage
- CZIBERE Ibolya – MOLNÁR Éva
2016 Mélyszegénységben élő fiatal nők munkaerőpiaci és párválasztási perspektívái elzáródott vidéki térben. *Erdélyi társadalom*. 14. 1. 165–190.
- FARAGÓ Tamás
2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII*. 391–484. Budapest: Akadémia Kiadó
- FREY Mária
2001 *Nők és férfiak a munkaerőpiacon*. <https://tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a497.pdf> (A letöltés dátuma: 2020. 10. 29)
- FÜGEDI Márta
1988 *A gyermek a matyó családban*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- GAZDA Klára
1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- HADAS Miklós
1996 A testet öltött lét különös kettőssége. *Holmi*. 8. 2. 229–238.
- H. SAS Judit
1988 *Nőies nők és férfias férfiak*. Budapest: Akadémia Kiadó
- JANKÓ János
1993 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Néprajzi Múzeum
- JÁVOR Kata
1989 A család, a szerepek és az identitás. In Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás kettős tükrében*. 141–177. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
- KÁLMÁNY Lajos
2002 *Boldogasszony ősvallásunk Istenasszonya*. Debrecen: Főnix Téka
- KAPROS Márta
1986 *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
- KLINGER András
2007 *A balandóság társadalmi különbségei Magyarországon a XXI. század elején*. file:///D:/Let%C3%B6lt%C3%A9s/Chrome/549-%23%23default.genre.s.article%23%23-495-1-10-20150202.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 10. 29.)
- KONCZ Katalin Dr.
1983 *A nők foglalkoztatásának alakulása és a feminizálódás tendenciája Magyarországon 1890 és 1980 között*. file:///D:/Let%C3%B6lt%C3%A9s/Chrome/1091-%23%23default.genre.s.article%23%23-1134-1-10-20150508.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 10. 29.)
- KOVÁCS Erzsébet
1942 A sárközi nép családi és vallásos életéről. In Mády Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a sárközi falu társadalmáról*. A magyar táj- és népismeret könyvtára 5. 7–20. Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya

- KÓS Károly Dr.
1980 *Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- LASLETT, Peter
1983 *A nő szerepe a nyugati család történetében.* In Sullerot, Evelyne – Thibault, Odette (eds.): *A női nem – tények és kérdőjelek.* 483–508. Budapest
- MARKOS Gyöngyi
1986 *A születés hagyományai Makón.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
- MEAD, Margaret
1970 *Férfi és nő.* Budapest: Gondolat
- MORVAY Judit
1981 *Asszonyok a nagycsaládban.* Budapest: Akadémia Kiadó
- ÖRSI Julianna
1995 *Korcsoportok Karcag társadalmában.* In T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Gyermekvilág a régi magyar falun II.* 475–493 Szolnok: Tóth László megyei múzeumigazgató
- ŐRSZIGETHY Erzsébet
1986 *Asszonyok férfisorban.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- PAPPNÉ PAPP Irén
2006 *Bölcsőtől a sírig. 1. füzet. A gyermek várása nevelése.* Hajdúdorog: A Hajdúdorogi Honismereti és Városvédő Egyesület
2007 *Bölcsőtől a sírig. 2. füzet. A házasságkötés szokásai.* Hajdúdorog: A Hajdúdorogi Honismereti és Városvédő Egyesület
- PARSONS, Talcott – BALES, Robert F. (eds.)
1955 *Family Socialization and Interaction Process.* New York: Free Press
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Gondolat
- TÁTRAI Zsuzsanna
1994 *Leányélet.* Budapest: Crea Print
- THRILLING Gusztáv Dr.
1938 *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia
- WALBY, Sylvia
1992 *The „Declining Significance” or the „Changing Forms” of Patriarchy?* In Mogadham, V. M. (ed.): *Trajectories of Patriarchy and Development.* Oxford Scholardship

Tamás Sári

WOMEN IN THE PEASANT SOCIETY OF THE SETTLEMENT HAJDÚDOROG

This study seeks to contribute to the work of examining the lives of women in the traditional society. The location of the research is Hajdúdorog, focusing on the 1940's. Among the several characteristic features of the settlement, the agricultural and the farm life aspects are really shedding a light on the results of the research. The focus of the dissertation covers: women's work, age groups, the role of women, entertainment opportunities, mate choices, marital property, childbirth, childbirth benefit, and children's clothing. After reviewing the literature on other local societies and their settlements, the empirical data were collected using an in-depth interview survey, that was conducted among the elderly people over the age of sixty-five from Hajdúdorog. The results show, that work-orientation and extensive entertainment opportunities still ruled the women's lives in the 1940's.

„Élő néprajzi hagyományaink” - néprajzi filmsorozat

SZABÓ HENRIETT

Bevezetés

„Olyan filmeket kell készítenünk, amelyek a tudományos elemzéshez alapot szolgáltatnak és segítik a kultúra egészének megértését. Az ilyen filmek képessé tesznek bennünket új néprajzi hipotézisek felállítására és új megismerési lehetőségeket kínálnak mind az alkotó, mind a néző számára.”¹

A japán etnográfus, filmkészítő Yasuro Omorit szavai találóan utalnak a jelen tanulmányban ismertetni kívánt néprajzi dokumentumfilm-sorozat alapkonceptiójára. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén az elmúlt évben útnak indított 'Élő néprajzi hagyományaink' című néprajzi filmsorozat fő célja, hogy feltárja és bemutassa a hagyományos éves ünnepkör alkalmainak kortárs gyakorlatait, illetve a népi folklóresemények még napjainkban is rögzíthető egyes eseményeit. A filmsorozat epizódjai minden esetben tárgyyszerűen csupán egyetlen etnográfiai jelentőségű és egy konkrét helyhez köthető esemény feltárásával foglalkoznak. A filmsorozat tervének kimunkálását elsősorban az indokolta, hogy a Néprajzi Tanszék kiemelt terepkutatási helyszínén, a Szamoshat településén számos olyan eseménnyel találkoztunk, amelyek a helyi néphagyományokhoz köthetők. Ezek tárgyyszerű megörökítése segít megérteni a kortárs vidéki lokális társadalmak kulturális és társadalmi folyamatait.²

¹ Tari idézi Yasuhiro Omorit, 2021: 62.

² A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-03 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport programja keretében.

A kortárs néprajzi filmezés tárgya

Az 'Élő néprajzi hagyományaink' című filmsorozat alapötlete számos konkrét terepkutatás tapasztalata alapján fogalmazódott meg. Ezekre elsősorban a Nyírség falvaiban került sor, Nagyecsed, Hodász, Nyírvasvári voltak azok a települések, ahol többször ismétlődő és hosszabb ideig tartó vizsgálatokra került sor. Ezek mellett a Közép-Tiszavidék, a Hajdúság és a Bodroghöz térségében is rendelkezésre állnak azok az ösztönző tapasztalatok, amelyek indokolják egy tematikus filmsorozat kimunkálását.

Az etnográfiai jelentőségű hagyományelemek recens kulturális használatának elemzéséhez a film hatékony eszköz lehet. A néprajzi film, mint fontos módszertani eljárás már az 1900-as évek első harmadában megjelent és elsősorban a néprajzi-antropológiai kutatások keretében végzett terepkutatások egyik alkalmazott adatgyűjtési módszereként terjedt el. A filmnek, mint terepkutatási eljárásnak a népszerűvé válásában a technikai fejlődés meghatározó szerepet játszott. A hordozható és a hosszabb felvételek rögzítését lehetővé tevő kamerák fokozatosan váltak a kutatók szinte „kötelezően” használt eszközévé. A technikai feltételek fejlődése mellett azonban hasonlóan fontos feltétele volt a néprajzi filmezés elterjedésének, hogy a szakma meghatározó kutatóegyéiségei – Margaret Mead, Gregory Bateson – is előszeretettel alkalmazták munkaeszközként a kamerát.³

A magyar néprajzi filmezés kezdetén, a múlt század első évtizedeiben a leginkább közkedvelt filmezett témák a táncfelvételek, a szertartási cselekmények és a tárgyi kultúra megfigyelésének a rögzítései voltak. Eszköz-készítést, házépítést, ételkészítés bemutatását, tehát a ház körüli tevékenységek rögzítését szolgálta a korai néprajzi filmezés.

Az autentikus adatrögzítésre fókuszáló kezdeti filmkészítést a tudományos kutatás szempontjai határozták meg. A film ekkor még kizárólag a kutatást szolgáló adatgyűjtési folyamat egyik eszközeként került alkalmazásra. A technológia fejlődése, a távoli, elzárt világok elérhetősége elvezette odáig az etnográfusokat, hogy a vizuális adatrögzítést, mint eszközt tudatosan alkalmazzák a terepkutatások során, majd a gyűjtött anyagokból önálló produktumot hozzanak létre, tehát néprajzi filmet készítsenek.⁴ A néprajzi film, tehát abban a formában, ahogy ma ismerjük, fontos szemléleti fordulat eredménye. A néprajzi film így fokozatosan vált a néprajztudományi tevékenységen belül sajátos műfajjává és a tudományterület eredményeit bemutató, valamint elemző önálló eszközzé.

³ Vö. Sol 1980.

⁴ Jelen tanulmány keretében nincs lehetőségünk a néprajzi filmezés hazai és nemzetközi fejlődéstörténetének áttekintésére. A témával kapcsolatban külön oktatási segédanyag kerül összeállításra.

Az „Élő néprajzi hagyományaink” filmsorozat koncepciójának kidolgozásához fontos volt megvizsgálni, hogy a rendszerváltást követően miként alakult át, változott meg a néprajzi film klasszikus tárgyát képező színtér. A paraszti életforma változása, a kultúra szellemi és tárgyi hagyománykészletének átalakulása alapvetően befolyásolta a néprajzi film készítésének lehetőségeit. A vidéki életben, a lokális társadalmakban végbement jelentős szociális és gazdasági változások, az egykori paraszti közösségekben lejátszódott akkulturációs folyamatok hozzájárultak ahhoz, hogy a néprajz filmezés eredeti tárgyát elveszítse, majd az új szociokulturális körülmények között ismét megtalálja.

A kortárs néprajzi film fejlődésének szempontjából egy további fontos összefüggés a vidéki, lokális társadalmak etnikai összetételének átalakulása, ami elsősorban a cigány kisebbség számának növekedésével jellemezhető. Napjainkban számos olyan település figyelhető meg, ahol a roma származású lakosok aránya meghaladja a helyben élők 50%-át.⁵ A vidéki, hátrányos helyzetű kistélepeleéseken a többségi magyar társadalom előregedésével, valamint a lokális etnikai részközösségek közötti konfliktushelyzetekkel találkozhatunk. A vegyes etnikai összetételű, perifériális települések esetében a hátrányos helyzet meghatározó tényezői a munkanélküliség és a mélyszegénység, amely az elmúlt évtizedben sem csökkent számottevően. A cigány lokális közösségek esetében számolni kell a csoportok szociokulturális heterogenitásával – eltérő nyelvű és történeti hátterű – és szocioökonómiai differenciáltságával – markáns roma gazdasági elit mellett tömeges szegénység.

Mindezen jellemzők, valamint a hagyományos paraszti életforma eltűnése felveti a kérdést, hogy mi képezi ezeken a szintereken a néprajzi film tárgyát? Az elmúlt években a számos elvégzett terepkutatás részeként feltáráásra került a tanulmányozott lokális társadalmak recens hagyománykészlete, ami arról tanúskodik, hogy számos néprajzi jelentőségű szokás, kulturális jelenség még mindig megfigyelhető a mindennapi élet részeként. Másrészt, a helyi etnikai csoportokhoz köthető szokások, a sajátos hagyományelemek az etnikai együttélési helyzetek vizsgálati eredményeinek tükrében különösen felértékelődtek. A kutatásokból ugyanis kiderült, hogy az etnikus hagyományelemek gyakran az együttélés minőségét befolyásoló fontos kulturális tényezők. Ebből a szempontból különös jelentősége van annak a kérdésnek, hogy a lokális vidéki társadalmak etnikus hagyományai milyen közösségformáló erővel bírnak, hogyan járulnak hozzá a kortárs közösségfolyamatokhoz. Az eddigi tapasztalatok alapján elmondható, hogy a vidéken végbement intenzív hagyományvesztés ellenére jelentős számú, jellemzően civil kezdeményezésre épülő aktív közösséget találunk, amelyek a lokális etnográfiai hagyomány ápolására szerveződtek. A keletkező számos civil közösség mű-

⁵ Vö. Pénzes–Tátrai–Pásztor 2018.

ködésének alapvető célja a hagyományápolás, és ennek eredményeként a hagyományőrzés keretében megvalósított közösségteremtés.

A témában végzett eddigi kutatási eredmények alapján feltűnt, hogy a hagyomány bizonyos elemei, elsősorban a szellemi kultúra részét képező tánc és népdal, olyan összetevői egy adott közösség hagyománykészletének, amelyek a magyar paraszti, valamint a vizsgált színtereken egyre nagyobb számban élő oláh cigány kultúrában is előmozdítják a helyi közösségek létrejöttét. Kiemelt szerepük lehet a kortárs lokális társadalmi folyamatokban és egyben témaként szolgálhatnak a néprajzi filmezés számára. A jelenség részét képezi a különböző szokások, elsősorban az ünnepekhez kötődő alkalmak felelevenítése, amelyek revival jelenségekként hatják át a kortárs magyar vidék társadalmi életét és szintén fontos témája lehet a kortárs néprajzi filmezésnek. A fenti kutatási tapasztalatokból eredő felismerés arra ösztönzött, hogy a néprajzi film módszerét felhasználva önálló sorozatot indítva mutassuk meg, hogy vidéken milyen hagyományápoló élő közösségformák figyelhetők meg, és ezek miként gyakorolnak hatást a lokális társadalomra.

A néprajzi, antropológiai munka összetett tevékenység. Céljai egyszerre szolgálják a tudományos megismerést és napjaink felfogása szerint az ismeretek gyakorlati alkalmazását. Mindez azt jelenti, hogy a korszerű néprajzi-antropológiai tudás a kortárs megközelítésben magában hordozza az alkalmazás lehetőségét is. Ehhez kiváló eszközt jelent a néprajzi-antropológiai film, ami többek között a kulturális hagyományok megőrkítésével, a szokások tanulmányozásával, érdekes tárgyi kultúrák vizuális ábrázolásával, közeli és távoli kultúrák bemutatásával foglalkozik. Ugyanakkor kiváló értelmező és közvetítő eszköze lehet a recens társadalmi helyzetek bemutatásának, mint például a falusi, lokális kisközösségek átalakulását kísérő folyamatoknak vagy az etnikai együttélés problematikájának.

Az etnográfiai film kiemelkedő célja, hogy az egyik társadalmat igyekszik a másik számára értelmezni. Heltai Gyöngyi antropológus szerint az etnográfiai film „kiindulópontja két kultúra, ha akarjuk két életszöveg találkozása, s ami ebből létrejön, az egy további, igen speciális dokumentum.”⁶ A néprajzi filmet gyakorta úgy határozzák meg, mint ami felfedi a kulturális minták képződését.

A dokumentumfilm sorozat koncepciójáról

Az 'Élő néprajzi hagyományaink' címmel indított filmsorozat alapkoncepcióját a recens tereptapasztalatok eredményezték. A filmsorozat szándékaink sze-

⁶ Heltai 1999: 12.

rint alkalmas eszköz arra, hogy az élő vagy a revival formában újjáéledt néprajzi örökség jeles formáinak tetten érhető jelenségeit, az ezeket reprezentáló eseményeket rögzítse és a szakmai, illetve az érdeklődő közönség számára láthatóvá tegye. A filmsorozat epizódjai azonban szűkebb értelemben elsősorban oktatási céllal kerülnek összeállításra, ami a tudományos ismeretterjesztés céljain túl az egyetemi oktatást is szolgálja. A Néprajzi Tanszék keretei között készülő első széria részei az intézmény hosszú távra kijelölt terepkutatási helyszínén, a Szamoshat településén, valamint a Debreceni Egyetem tágabb vonzárségióját képező észak-magyarországi régió falvaiban készülnek.

A sorozat első része: Panyolai farsang

A sorozatban elkészült első rész bemutatása előtt le kell szögezni, hogy a néprajzi film meghatározásáról, illetve a tudományterületen belüli szerepéről általánosan elfogadott álláspont nem alakult ki, ahogyan mainstream iskolák sem találhatók hazánkban. A tudományterület művelésének részeként azonban jellemzővé vált, hogy a kutatók, etnográfusok, antropológusok gyakran vizuális formában is megfogalmazzák munkájuk eredményét. Az egyes néprajzi filmeket Magyarországon kevésbé az általánosan elterjedt iskolákhoz kötődően lehet értelmezni, hanem az alkotásokat sokkal inkább az egyes alkotók személyéhez kapcsolódóan érdemes megvizsgálni.⁷

Az 'Élő néprajzi hagyományaink' filmsorozat tervének megfogalmazásához mindazonáltal alkalmas általános kiindulópontként fordulhatunk Margaret Mead és Gregory Bateson elképzeléseihez. Ezek alapján az autentikus néprajzi filmes kutatómunka során elvárható, hogy a legkevésbé avatkozzunk bele a helyiek életébe és vizuálisan azt rögzítsük, ami a mindennapok során a kamera jelenléte nélkül is megtörténne.⁸ A néprajzi dokumentumfilm készítés további jellemzői, hogy a kutató munkáját a beavatkozás-mentesség mellett a holisztikus látásmód, a tolmács szerep betöltése, a semleges értelmezői nézőpont, valamint az émikus szemlélet képezze.⁹

A néprajzi filmet gyakorta azonosítják azzal a céllal, mint ami szándékai szerint felfedi a kulturális minták képződését. A korai alkotásokban, tehát az 1960-as évekig rögzített filmekben a megörökített tevékenységek, szokások, mintaként,

⁷ Vö. Durlington 2013.

A hazai néprajzi filmezés meghatározó alkotóiról bővebben lásd Tari 2012; Thompson–Bordwell 2007.

⁸ Vö. Mead–Bateson 1942.

⁹ A kortárs antropológiai-néprajzi szemléletet meghatározó alapkategóriák jelentésével kapcsolatban lásd Biczó 2019.

megtanulásra alkalmas ismeretanyagként is funkcionáltak. Közhelyesnek tetsző kijelentés, de számos olyan etnográfiai jelentőségű hagyományos tevékenységet ismerünk, amelyek lényege verbális úton vagy papírra vetve nem ragadható meg a maga teljességében. A kulturális örökség hagyományelemei közül például a néptánc kinetográfiai lejegyzése csak megközelítőleg képes bemutatni az adott mozgássor felépítését. A néprajzi film igyekszik a lehető legösszefüggőbbben megjeleníteni az emberi viselkedés kevésbé látványos, ugyanakkor szignifikáns jegeit.¹⁰ Az 1960-as évektől egyre szélesebb körben ismerték el a néprajzi film erejét, mint olyan közvetítő eszközt, ami alkalmas az emberi viselkedés és a kultúra rejtett dimenzióinak a vizsgálatára.

Az 'Élő néprajzi hagyományaink' sorozat a korai néprajzi filmezés szándékait figyelemben tartva célul tűzte ki, hogy a recens hagyománykészlet jelenségeit, ezek revival formáit, valamint a lokális társadalmak a mindennapokban megélt etnográfiai jelentőségű kulturális szokásait megörökítse. A terepmunkára épülő alkotások során a kutató számára szem előtt tartandó feladat, hogy megtanuljon az adott kultúra szabályszerűségei mentén vizuális pontossággal látni. A néprajzi, antropológiai film ugyanis koncepcionális lényegét tekintve közvetít két kultúra, két „világ” között: a film nézői és a film szereplői között oly módon, hogy nézőpontját az ábrázolt kultúra vizuális világképéhez igazítja.¹¹

A fentiekben röviden ismertetett elveket követve került összeállításra a Néprajzi Tanszék filmsorozatának első része *Panyolai farsang* címmel. A film témája Ujváry Zoltán etnográfus professzor szamosháti kutatásai nyomán¹² került kiválasztásra. Panyola a Szamos partján fekvő és néprajzi örökségéről híres, mintegy 600 lelkes szabolcsi község.

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kutatómunkája eredményeként 1965-ben a település adott helyet *A Szamosháti farsang* című film elkészítésének,¹³ amelyben Ujváry Zoltán szakértőként működött közre. A film célja a farsanghoz kötődő játékok, mint a forgatás időpillanatában még élő népszokások rögzítése. A forgatás fő helyszíne az egykori fonó volt, ami az 1965-ös forgatást megelőző években szinte már teljesen eltűnt. A filmben megörökített jelenetek környezete tehát részben rekonstrukció, és csak a helyiek még „élő” tudásának köszönhetően kerülhetett kimunkálásra. A filmben a jeleneteket helyi szakértők irányításával a település lakosai „játszották” el. A jelenetek felvételét hosszú ideig tartó felkészülés és rendezési munka előzte meg, ami természetesen a film etnográfiai értékéből semmit sem von le. Még akkor sem, ha a beavatkozásmentesség elve ebben az esetben nem érvényesült maradéktalanul. A film elkészültével kap-

¹⁰ Vö. Brigard 2004.

¹¹ Vö. Berta 2005.

¹² Ujváry 1997.

¹³ A film online is megtekinthető a <https://www.youtube.com/watch?v=kMLiIsGVkzw> oldalon.

csolatban azonban tudható, hogy a tudós-rendező azokat a helyieket alkalmazta a filmben, akik a farsangi hagyományt és a fonó működését aktívan ismerték.

Panyola lokális közössége a farsangi ünnepekörhöz kapcsolódó dramatikus népszokás közösség-szervező hatását felismerve a hagyományt újjáélesztette és a település rendezvényeinek éves időrendjébe illesztve rendszeresen megtartja az ünnepet. 2020-ban 7. alkalommal rendezték meg a hagyományőrző farsangot a településen, ahol ez alkalommal rögzítettük az eseményeket és a felvételeket a néprajzi filmsorozat első részében használtuk fel.

Panyolán a farsangi ünnepekörhöz gazdag szokáshagyomány társul, melyek közül az alakoskodás és különösen az állatalakoskodás figyelemreméltó. A szamosháti település fontos hagyományőrző szerepet tölt be azzal, hogy rendszeresen megszervezi az eseményt, amelynek idegenforgalmi jelentősége is figyelemre méltó. A jelmezes felvonulást és a kapcsolódó egyéb színes, néprajzi tartalmú programokat, mint a fonó vagy a táncház sok idegen is látogatja. A farsangi rendezvény főszereplői azonban a helyi lakosok, akik átéléssel idézik meg az esemény autentikus néprajzi tartalmát.

A sorozat első részének leírásakor vissza kell utalnunk a tanulmány bevezető idézetére. A néprajzi film ebben az esetben is, mint kutatási eszköz és mint adat-rögzítési módszer egyidejűleg alkalmas arra, hogy a vizsgált csoport kultúrájának sajátos részleteit láttassa. A farsang témája ugyan csupán egyetlen speciális alkalom, mégis a szereplők, a falusiak felvonulását ábrázoló képsorok a település és a hagyományőrzés jelenének tágabb összefüggéseit engedik megismerni. A néprajzi film megtekintése minden esetben aktív befogadó oldalt feltételez, a néző közvetlen értelmezői helyzetben van és a film üzenetének önálló értelmezésére készített személy.

A filmidő 14'15", ami a panyolai farsangi rendezvény egy napját foglalja össze. A film technikai tervezésekor célul tűztük ki, hogy az eseményeket a lehető legrészletesebb formában rögzítsük. A nyersanyag nem csak a farsangi felvonulást, hanem annak minden egyéb kísérő történéseit is tartalmazza. A többszörös „túlforgatás” biztosíték arra, hogy az eseményt bemutató néprajzi film hiteles dokumentációként mutassa be a kortárs kulturális rendezvényt, és egyúttal lehetőséget teremtsen az összehasonlításra. Az 1965-ben készült filmhez képest, illetve azzal összevetésben például jól látható, hogy Ujváry Zoltán munkája milyen erősen meghatározza a jelen hagyományőrző gyakorlatot. A közel félévszázada készült film és az abból nyert ismeretek részben visszaköszönek napjaink panyolai hagyományőrzésében.

A film első szekvenciájában Ujváry Zoltán professzor a témában végzett kutatásait felidézve néhány rövid gondolattal vezeti be a nézőt a film témájába:

„Még egyetemi hallgatói koromban – néprajzi kutatásaim kezdetén – a magyar népi kultúra olyan területére jutottam, ahol a dramatikus népszokások, maszkos játékok páratlanul gazdag hagyománya tárult fel. A magyar népi műveltségnek olyan varázslatos világa tűnt elő, amelyben a színjátszás, a maszkos alakoskodás élő eleven valóság volt. A Szamos, a Kraszna és a Túr vidékén [...] a szatmári falvak népe őrizte azt a hagyományt, amely a magyar népi kultúra évszázados történetébe vezetett vissza. [...] Annak ellenére, hogy e műfaj életének valójában már a legutolsó szakaszához érkezett, néhol az emlékezés nyomán, sok helyen pedig még a recens gyakorlatban rögzíteni lehetett e jelentős játékokat.”¹⁴

Ujváry professzor könyvének előszavából származó rövid idézet a film témáját tekintve előrevetíti, hogy a lokális színtér, Panyola hagyományőrző tevékenysége a recens viszonyok között is tetten érhető.

A felvezető jelenetet kísérő montázs képei a településen található Széles Gyula alkotó és kiállítóházban készültek. Az intézmény névadója jeles helyi pedagógus volt, aki a faluról írt átfogó történeti monográfia szerzője.¹⁵ A pedagógus munkájának köszönhetően az ide látogatók betekintést nyerhetnek a településen végzett néprajzi kutatásokba és a lokális farsangi ünnepkörhöz kötődő helyi szokásokba.

A filmsorozat koncepciójának tervezésekor alapvető elképzelés volt, hogy az egyes epizódokban mindig egy helyi szakértő értelmezése és elemzése képezi a feldolgozott téma kibontását szolgáló középponti narratívát. Ahogy a terepmunka során a helyi aktorok szerepe megkérdőjelezhetetlen, ugyanez érvényes a néprajzi film készítésekor is. A Panyolai farsang című néprajzi filmben párhuzamosan láthatjuk a farsangi szokások szakértői elemzését, valamint a felelevenített és az ünnepi esemény részeként lejátszódó farsangi felvonulást, a szatmári dramatikus játékokat.

Amint a farsangi eseménysorozaton, úgy a néprajzi filmben is a legnagyobb szerepet az állatalakoskodók kapják. Az állatalakoskodók

„a szatmári térségben – a Szamoshát, Erdőhát, Tiszahát – hasonló jelleggel jelenik meg. Konkrétan Panyolán erdélyi hatásra inkább az egyszerűbb formák, tehát akár egy kecskealakoskodó, szokás szerint egy medvéről, egy huszárról az egyszerűbb megnyilvánulási formái vannak.”¹⁶

Ez a kettős ábrázolás olyan oktatást kiegészítő információkat tartalmaz, amelyek láthatóvá teszik az alakoskodó jelmez részleteit, illetve az egyes szokásokhoz kapcsolódó játékokat, dramatikus szokásokat. Az összeállításban bemuta-

¹⁴ Ujváry 1997: 7.

¹⁵ Széles Gyula: Panyola község története.

¹⁶ Részlet 'A panyolai farsang' című néprajzi filmből. Szabó 2020.

tásra kerül a gólya, a kecske és a medve alakoskodó és a hozzá kötődő lokális jellegzetességek. Emellett a különböző foglalkozásokat megjelenítő (foglalkoztatást megszemélyesítő) jelmezek/alakok is megjelennek a felvonulók körében, ahogyan azt a településen található tematikus farsangi kiállítás anyagában is megfigyelhetjük. Ilyen például a huszár farsangos, a tollszedő, a cigányárus, vagy a kovács. Az egykori fonókban történő szerepük részletes bemutatásra kerül a filmben. A település fő megélhetését biztosító mezőgazdasághoz kötődő foglalkozások azonban nem jelennek meg a jelmezes felvonulók között, elsősorban olyan szereplők kapnak helyet a repertoárban, akik tevékenységükkel a falu életében újdonságnak számítottak.

A farsangi nap közösségi eseményeinek a hagyományörzés igényével megrendezett egyik kitüntetett része volt a helyi nyugdíjas klub színjátéka. A fonó kullisszáit idéző környezetben a szokáselemek megidézésére került sor a falusiak amatőr előadásában, amit a közönség, akár egy színdarabot tekintett meg. A film végén látható rövid részlet azt a hatást villantja fel, amit a farsangi napon az előadók és a látogatók egymásra gyakorolnak. Az összevágott jelenetekből egyértelműen kirajzolódik, hogy a farsang olyan kulturális esemény Panyola életében, amely a helyi társadalom lokális közösségi identitása szempontjából is fontos. A néző benyomását csak felerősíti, hogy a beöltözött helyi lakosok mellett feltűnnek azok a látogatók is, akik ugyancsak aktív szereplői az alakoskodásnak.

A néprajzi dokumentumfilm-sorozat első összeállítása révén jól követhetően rajzolódni ki a sorozat koncepcionális jellemvonásai. Ezek szerint a sorozat fő célja a vidéki, lokális települések hagyományörzés céljával történő önszerveződési gyakorlatainak filmes eszközzel történő bemutatása úgy, hogy a vizuális eszközökkel rögzített és interpretált szokások, ünnepi események szakértő által kerülnek értelmezésre. A filmbe csak olyan felvételek kerültek felhasználásra, amelyek a helyszínen és az adott népszokás aktuális felelevenítésekor rögzítettünk.

A film megtekintését követően felmerülhet a kérdés, hogy az mennyiben és miként különbözik a kortárs néprajzi jelentőségű eseményekről – fesztiválokról, revival szokásgyakorlatokról, hagyományos ünnepi rendezvényekről – készített egyéb összefoglalóktól? Mivel tudomásunk szerint a vidéki posztparaszti életvilágok túlélő hagyománykészletének módszeres vizuális feldolgozásával jelenleg nem zajlik anyaggyűjtés, ezért a debreceni vállalkozás hiánypótló. A néprajzi filmsorozat már csak azért is eredeti vállalkozás, mert az ábrázolt esemény tudományos igénnyel történő bemutatását a kortárs társadalmi kontextus elemzésével is összekapcsolja. Végül, fontos, hogy a filmsorozat kifejezetten a debreceni Néprajzi Tanszék terepkeresési környezetére fókuszálva gyűjtött anyagból válogatva határozza meg az egyes epizódok témáját.

Irodalom

- BERTA János
2005 *Képek és nézők között. Az antropológiai film és a filmes antropológus.* <http://www.filmtett.ro/cikk/2493/az-antropológiai-film-es-a-filmes-antropológus> (A letöltés dátuma: 2020. 09. 11.)
- BICZÓ Gábor
2019 *A „Mi” és a „Másik”.* Budapest: L'Harmattan
- BRIGARD, de Emile
2004 *A néprajzi film története.* In *A valóság filmjei. Tanulmányok az antropológiai filmről és filmkatalógus.* Budapest: Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány. 19–45.
- DURINGTON, Matthew
2013 *Ethnographic film.* <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0110.xml> (A letöltés dátuma: 2021. 04. 22.)
- HELTAI Gyöngyi
1999 *Néhány jellemző tendencia a kortárs vizuális antropológiai gondolkodásban.* MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. Dokumentum-füzete. 11.
- PÉNZES János – TÁTRAI Patrik – PÁSZTOR István Zoltán
2018 *A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben.* *Területi Statisztika.* 58. 1. 3–26.
- SOL, Worth
1980 *Margaret Mead and the Shift from "Visual Anthropology" to the "Anthropology of Visual Communication"* <https://core.ac.uk/download/pdf/129586892.pdf> (A letöltés dátuma: 2021. 04. 22.)
- SZABÓ Henriett
2020 *A panyolai farsang.* Néprajzi film, 14'15"
- SZÉLES Gyula
2004 *Panyola község története.* Panyola: Panyola Község Önkormányzatának Képviselő Testülete
- TARI János
2012 *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó
- THOMPSON, Kristin – BORDWELL, David
2007 *A film története.* Palatinus Kiadó
- UJVÁRY Zoltán
1997 *Népi színhátékok és maszkos szokások.* Debrecen: Multiplex Media – Debrecen University Press

Henriett Szabó

„OUR LIVING ETHNOGRAPHIC TRADITIONS” – ETHNOGRAPHIC FILM
SERIES

The basic concept of the film series ‘Our Living Ethnographic Traditions’ was the result of recent field experiences. The film series is intended to be a suitable tool for capturing the phenomena of prominent forms of living or revived ethnographic heritage, the events representing them and making them visible to professional and interested audiences. However, the episodes of the film series are, in a narrower sense, compiled primarily for educational purposes, which, in addition to the purposes of disseminating scientific knowledge, also serve university education. The parts of the first series, which will be prepared within the framework of the Department of Ethnography, will be made at the institution's long-term field research site, in the settlements of Szamoshát, and in the villages of the Northern Hungary region of the University of Debrecen.

Könyvészet

Lanszki Anita (szerk.): Bevezetés a táncsal kapcsolatos kutatások módszertanába. Budapest: Magyar Táncművészeti Egyetem, 2020. 186 p.

Az egyre interdiszciplinárisabb szemléletűvé váló hazai tánctudomány történetének abba a szakaszába lépett, amikor az utánpótlás-nevelés érdekében, a következő kutató- vagy gyakorlati szakember-generáció számára is szükséges megfogalmaznia céljait, területeit, alapvető elképzeléseit, főbb eredményeit. Ennek egyik fontos mérföldköve a Magyar Táncművészeti Egyetem 2020-ban megjelent módszertani kötete, amely Lanszki Anita szerkesztésében az egyetem számos kiváló oktatójának részvételével készült el. A felsőoktatási tankönyvírás fontosságának felismerése és gyakorlati megvalósítása a mai magyar felsőoktatási térben önmagában is elismerésre méltó érdem. Egy szerteágazó, sok különböző diszciplináris kötődéssel rendelkező tudományterület egyetemi hallgatók számára befogadható módon történő összefoglalása pedig nemcsak a tudományos kiválóság, hanem a hallgatók között „élő”, őket ismerő tanári habitus bizonyítéka is. A tárgyalta kötet ráadásul csapatmunka eredménye, sok tudós tanár sikeres együttműködésének következménye. A kötet didaktikailag jól átgondolt, a hallgatói – elsősorban szakdolgozati – kutatási folyamat felépítését tudatosan segítő struktúrával bír. Ahogyan Lanszki Anita az előszóban (7–8. o.) kifejti, a könyv a táncsal kapcsolatos kutatások módszertani kérdéseit járja körül, ezzel segítve a hallgatók tájékozódását és a szakdolgozat elkészítését.

Az első fejezetben (9–12. o.) Bolvári-Takács Gábor a Táncművészeti Egyetem elsősorban művészi léthez kötődő hallgatóit ismerteti meg a tudományos gondolkodásmód alapelveivel. A tíz szempont ugyan a szerző saját álláspontját tükrözi, azok mégis évtizedes művészi, oktatói és tudósi tapasztalatok birtokában, hitelesen fogalmazódtak meg és nemcsak hallgatók számára tartalmaznak megfontolandó szempontokat.

A második fejezet a táncsal kapcsolatos kutatások típusait és fajtáit a különböző diszciplináris hagyományok és kötődések szerint tárgyalja. Nemcsak tankönyvi közérthetősége miatt tartom különösen fontosnak ezt a fejezetet, hanem azért is, mert legújabban vállalkozik a magyar tánctudomány kurrens kutatási területeinek meghatározására. A történeti kutatás (Bolvári-Takács Gábor, 13–14. o.) a tánctudomány kedvelt és kikerülhetetlen területe, amely egy-egy tánc, táncforma, műfaj, tánc típus/táncfajta, típuscsaládok formai-szerkezeti elemzésétől a rendelkezésre álló források függvényében többek között esztétörténeti, eseménytörténeti, (például a színpadi táncművészet fejlődése egy történeti korszakban) intézménytörténeti vagy akár biográfiai irányultságú is lehet. Mindezekről rövid tájékoztatást ad az alfejezet. A következő alfejezetben (14–17. o.) Sírátó Ildikó a tánctudományi kutatás sajátos, kifejezetten bölcsészeti- és művészettudományi megközelítéséről ad összefoglalást. A tánc kutatás mint művészettudomány

Sirató Ildikó szerint a bölcsészeti metodológiák és a művészi alkotómunka közös határterületein mozog és egyik célja a műalkotások, illetve az alkotási-befogadási szubjektív folyamatok tudományos vizsgálata. Ennek során többek között az esztétika, a kommunikációtudomány és a művészetelmélet paradigmáit célszerű alkalmazni a tánc-műalkotás vizsgálatára (15–17. o.). A következő alfejezetben (17–19. o.) Sándor Ildikó mutatja be a táncfolklorisztikát, jóllehet összegzésében nemcsak erről, hanem a néptánc kutatás mozgáseméleti megközelítéséről (morfológiai vizsgálatok) is szó esik. A néptánc kutatás során követendő alapelvek között megemlíti a terepmunka fontosságát, a szöveges és filmes források használatának szükségességét, illetve módszertanát, a forráskritikai megfontolások elengedhetetlenségét, a társadalmi beágyazottság vizsgálatának fontosságát, a szakterminológia elsajátításának kikerülhetetlenségét és a gyűjtött anyag kontextuális (szociokulturális) környezetben való értelmezésének szükségességét. Kiemeli a néptánc kutatás interdiszciplináris szemléletének fontosságát is. Papp-Danka Adrienn összefoglalása (19–20. o.) a tánc tudomány klasszikus, alkalmazott területéről, a pedagógiai kutatásokról tájékoztat. Igen fontos, hogy a kötetben helyet kapott a táncpszichológiai kutatások összefoglalása (21–27. o.) is. Medveczné Atinay Dorottya többek között olyan kutatási témákra hívja fel a figyelmet, mint a tánc kutatásokban egyre népszerűbbé váló kognitív pszichológiai megközelítés, amely főként a táncos észlelési és emlékezeti folyamataira fektet nagy hangsúlyt. Szintén fontos terület a (teljesítmény)motiváció vizsgálata is. A pedagógiával szoros összefüggésben a fejlődéslélektan is ide tartozik, de a személyiségpszichológiai megközelítés is egyre népszerűbb, ami például az ún. „tipikus táncos profil” kérdésével (temperamentum, karakter, személyiség) is foglalkozik. A szociálpszichológia a tánc kutatást a tánc, mint közösségi élmény vizsgálatának tudományos lehetőségeivel gazdagítja (pl. csoportdinamikai kutatások). Megemlíti az alkalmazott pszichológia számos területét (klinikai pszichológia, sportpszichológia, művészetpszichológia, iskolapszichológia) is, amely szintén fontos megközelítési utakat kínálhat a táncpszichológiai kutatások számára. A hatodik alfejezetben Kerekes Kristóf összefoglalása kapott helyet a táncmedicináról (27–31. o.), ami a professzionális táncművészet egészségügyi szempontú kutatásait (pl. élettani, anatómiai) egybefogó interdiszciplináris tudományterület. A szerző kiemeli, hogy ez főként alkalmazott formában, szakértői teamek együttműködésével valósul meg (gyógytornászok, orvosok, edzők, dietetikusok, stb.), elsősorban preventív, támogató és rehabilitációs célok érdekében.

A kötet harmadik nagy fejezetében Lanszki Anita a táncsal kapcsolatos kutatások metodológiai kérdéseit foglalta össze (33–44. o.). A táncsal kapcsolatos kutatások lehetséges diszciplináris elhelyezkedését – a bölcsészeti-, társadalom- és orvostudomány vonatkozásában – a szerző egy Venn-diagramon szemlélteti, amely valóban segítheti a hallgató tájékozódását az itt multidiszciplinárisnak ne-

vezett kutatási területeken. E területekhez a szerző kutatási-témajavaslatokat is rendel. A szerző egy külön alfejezetben foglalta össze a tánccal kapcsolatos kutatások folyamatát, a kutatási téma meghatározásának módszerét, a kutatások tervezésének eljárásait, stratégiáit, mindezt folyamatábrával is szemléltetve. Szakdolgozóknak, leendő kutatóknak, szellemi tulajdont létrehozóknak kiemelten fontos a tudományetika alapjaival való megismerkedés, így igen öröndetes, hogy Lanszki Anita alfejezetben foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat.

A negyedik nagy fejezet a tudományos kutatáshoz szükséges forráskutatásról szól. Tóvay Nagy Péter egy alfejezetben a könyvtárak típusait mutatja be, kitérve a tánckutatás szempontjából releváns szakkönyvtárakra (45. o.), majd egy újabb alfejezetben (45–51. o.) a fontosabb könyvtárakat ismerteti. Szintén ő jegyzi a tánckutatás szempontjából hasznos forrásokat őrző archívumokat bemutató alfejezetet (51–53. o.), a fontosabb levéltárakat, illetve az ott folyó kutatás alapelveit csoportosító alfejezetet (54–55. o.) is. A tánckutatás speciális kutatóhelyeit, könyvtárait Bolvári-Takács Gábor mutatja be a következő alfejezetben (55–61. o.), kiemelve, hogy valójában a tudományági osztályozási rendszerben a táncstudomány még mindig nem elismert diszciplína. A következő alfejezetben (62–67) szintén Bolvári-Takács szemléli a mai magyar táncstudomány periodikáit, jellegükre és elérhetőségükre is kitérve. A fontosabb (elérhetőbb) külföldi tánc tematikájú gyűjteményekről Tóvay Nagy Péter készített jegyzéket (67–70. o.), míg az online elérhető hazai és nemzetközi forrásokról Herke Péter tájékoztat (70–77. o.).

A kötet ötödik fejezete a néptánckutatás fogalmi kereteit, szempontjait és módszereit mutatja be (79–105. o.). Sándor Ildikó alfejezetei a néptánckutatásra vonatkozó elméleti és módszertani ismeretek propedeutikai jellegű, ugyanakkor igen alapos összegzését adják. Az első alfejezet az esztétikai folklorisztika (folklorésztétika) szemléletének sajátosságait mutatja be, a folkloralkotásoknak első sorban a művészi értelmezési szempontjaira helyezve a hangsúlyt, ugyanakkor fogalmi kitekintést adva a folklor egészére. Így kerül sor a nép fogalmának – tankönyvi környezetben érthetően redukált jellegű – körülírására, a népművészet fogalmának meghatározására, a folklorizáció és a folklorizmus jelenségeinek megvilágítására, ami néptánccal foglalkozó művészek és leendő kutatók számára különösen indokolt. Mint ahogyan az is, hogy Sándor Ildikó részletesen taglalja a folklor művészet (népművészet) jellemzőit, illetve egyes területeit (tárgyalkotó művészet, népköltészet, népzene, néptánc) is. Jól hasznosítható a népművészeti alkotások tartalmi, formai és szerkezeti elemzésének módszertanát bemutató rövid összegzés is. A néptánckutatást Sándor Ildikó újabb alfejezetben mutatja be. Kitér az archívumok, adatbázisok bemutatására, online elérhetőségüket is jelezve, majd összefoglalja a táncfolklorisztikai és a táncantropológiai kutatások sajátosságait is. Érinti itt a terepkutatás, a tánclejegyzés, a forráskiadás kérdését, és kitér a szerkezeti elemzésen alapuló tipológia felállítása, a diakrón vizsgálat, a dialektó-

lógia, és a táncantropológiai megközelítés legfontosabb jellemzőire. Egy következő alfejezet az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát mutatja be, kiemelve, hogy a hazai színpadi néptánc és maga a táncpedagógia is a táncfolklorisztikai kutatások eredményein alapul. E tematika mentén kerül összefoglalásra a néptáncpedagógia, illetve a színpadi néptánc története és jelene.

A kötet hatodik fejezetében (107–117. o.) Lanszki Anita a tudományos hivatkozáshoz nyújt segítséget a hallgatóknak. Összefoglalása ugyanakkor ritkán látott alaposságú, a fejezet tartalma így szerencsés esetben a kötetből kiszakadva önálló életre kelhetne. Az empirikus kutatás tervezéséről szóló fejezetben (119–124. o.) Lanszki Anita a kutatási terv elkészítéséről, a hipotézisek felállításáról és a mintavételi eljárásokról közöl összefoglalót. A következő fejezetben Lanszki Anita a kutatási módszerek kiválasztásának módjáról közöl összefoglalót (125–126. o.), Sirató Ildikó pedig a művészettudományi kutatások megközelítési módjait (126–128. o.), illetve a színháztudományi kutatások alapjait és irányait járja körül (128–131. o.). A forráskritika, a dokumentum- és tartalomelemzés, illetve a szakirodalmi áttekintés módszertanát ismét Lanszki Anita (131. o., 132. o., 132–133. o.), a kérdőív összeállításának, az interjúkészítésnek, a megfigyelésnek, a kísérletnek és a hatásvizsgálatnak a módszertanát (133–143. o.) pedig Papp-Danka Adrienn mutatja be igen szemléletesen. Alfejezetet kapott a tudományos pszichológiai kutatás módszereinek bemutatása Medveczné Atinay Dorottya tollából (143–145. o.), aki kitért a speciális pszichológiai teszt összeállításának kritériumaira is. A néprajzi gyűjtés és terepmunka módszereiről, eszközeiről és etikai vonatkozásairól Sándor Ildikó alfejezetét olvashatjuk (145–148. o.). Az utolsó két alfejezetben Lanszki Anita az akciókutatás rejtelmeibe vezeti be a hallgatókat (148–149. o.), külön kitérve a művészetalapú részvételi akciókutatás módszereire (149–151. o.).

A kötet kilencedik fejezete az egyetemi beszámolók elkészítésének igen hasznos összefoglalása. Tóvay Nagy Péter a referátum (157. o.), Papp-Danka Adrienn az egyetemi szemináriumi dolgozat (157–160. o.) készítésének módszertanát, Lanszki Anita a műalkotások elemzésének lépéseit (160–163. o.) foglalta össze.

A kötet utolsó fejezete a különböző típusú publikációk sajátosságait összegzi, így Lanszki Anita az absztrakt (165–166. o.), Bolvári-Takács Gábor a recenzió (166–168. o.), Lanszki Anita az esettanulmány (168–171. o.) megírásának alapvető követelményeit ismerteti.

A kötet gazdag melléklettel zárul, amelyben többek között a múzeumokban, archívumokban fellelhető, táncsal kapcsolatos források jegyzékét, filmanyagok állományjegyzékét találjuk, mindez kutatók számára is hasznos összeállítás lehet.

A bemutatott kézikönyv elsősorban tehát hallgatók számára készült, főképp a szakdolgozati kutatások segítése érdekében. A kiváló didaktikai érzékkel összeállított fejezetek azonban oly módon mutatják be a táncsal kapcsolatos kutatások

irányait és a kapcsolódó tudományterületek tánctudományt is érintő paradigmáit, hogy azok a felsőoktatási környezetben túlmutató tájékoztató pontokként szolgálhatnak. A kötet megjelenése így a hazai táncelméleti oktatás mellett tudományunknak is nagy nyeresége.

Kavcsászki Máté

Bednárík János: Falusi Plébános a polgári korban. Egyház és helyi társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban. Néprajzi Értekezések 9. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2020. 368 p.

A 19. század második felében működő római katolikus egyházi rendszert a felekezeti kérdései, a szekularizáció és a liberális egyházpolitikával szembeni állásfoglalás határozta meg. Az ezekkel kapcsolatos döntések és szabályozások metszésében próbált az egyházi hierarchia alsó szintjén tevékenykedő papság a közösségekben boldogulni, lelkesi szolgálatot teljesíteni. Bednárík János 2020-ban megjelent kötetében mindezek makro-, mezo-, és mikroszintű vizsgálatával foglalkozott, részletesen elemezve Szobovits Alajos (1818-1895) plébános 1853-1886-ig terjedő, Hidegkúton töltött szolgálata során felmerült problémákat, vitás helyzeteket.

Ahogy azt saját bevezetőjében ismertette, könyvének megírásánál koncentrikus szerkesztési elvet követett, amely azért releváns, mert ez az információátadási módszer tükrözi az egyház hierarchikus felépítését és könnyen megragadhatóvá teszi a különböző szinteken történő folyamatokat is. Ezek alapján hat fejezetet határolt el, kezdve a tudomány- és kutatástörténeti áttekintéssel, a források és az alkalmazott módszerek ismertetésével. A történeti etnográfia (*historische Ethnographie*) módszertanát alkalmazva a praxis, a diskurzus, az interpretáció és a reprezentáció szintjeit elkülönítve kutató levéltári, archívumi forrásokat – például plébániai csomókat (*parochialia*), papok személyes iratait (*personalia*) – a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárban. Emellett felhasznált még a korban megjelent napi-és hetilapokat, folyóiratokat, lelkipásztori kézikönyvet, az egyházi közigazgatással kapcsolatos írásokat, néprajzi, helytörténeti munkákat.

A módszertani áttekintést a 19. század magyar vonatkozású politikai és egyháztörténeti hátterének felvázolása, és a Székesfehérvári egyházmegye felépítésének és működésének bemutatása – vagyis a makroszint felvázolása követi. Az országos döntések közül kiemelten foglalkozott az alsóbb szinteket érintőkkel – például az 1848/49-es események közvetett és közvetlen hatásával a katolikus egyház és az állam viszonyára, a Bach-korszak egyházpolitikai jellemzőivel, a Val-

lás-és Közoktatási Minisztérium intézte egyházi ügyekkel, a felekezeti problémákkal, mint a vegyesházasság, a reverzális, az elkeresztelés, vagy a népiskolai törvény hatásai. Ezután került sor a vizsgált terület általános bemutatása: a Budai-és a Pilis-hegység területén a lakosság többsége délnémet vidékekről betelepített római katolikus vallású volt. Elenyésző számban délszlávok és szlovákok leszármazottai, protestáns magyarok, zsidók is éltek a vidéken. A környéken jellemzően mezőgazdasági munkával, szőlő- és bortermeléssel foglalkoztak vagy napszámosok voltak. Az 1880-as években filoxerajárvány a térségben ideiglenes elszegényedést okozott, ezért növekedett látványosan a munkamigráció Budapest irányába.

A harmadik és negyedik fejezet a Budai alsó esperesi kerület és a vizsgált településeken élők teljes körű áttekintéséről szól. Már a plébániák megismerésével (Hidegkút, Nagykovácsi, Solymár, Piliscsaba, Üröm, Vörösvár-Szentiván) kirajzolódnak tipikus és egyedi vonások, a helyi egyház és közösség viszonyrendszerének áttekintésével pedig egyértelművé válnak azok. A gyakorlatban felmerülő kérdések – például a plébános háznépének teendői, a plébánia és a templom körüli feladatkörök változása, a politikai és az egyházközség kapcsolata, a pap vallási vezetőként betöltött szerepe a közösségen belül – mind az esettanulmányt készítik elő, és mezoszinten teszik értelmezhetővé a témát.

Az ötödik fejezet Szobovits Alajos plébános személyiségét, jellemét, érdeklődési körét, motivációit mutatja be, szoros összefüggésben a több mint harminc éves szolgálatával Hidegkúton. A település a 19. század második felében német anyanyelvű, római katolikus lakosságú volt. A legtöbben mezőgazdasági munkával foglalkoztak és Budapesten értékesítették termékeiket (konyhakerti zöldségek, tojás, tejtermékek) vagy a falu melletti kőbányában, homokbányában és téglagyárban dolgoztak. A településtől nem messze volt Máriaremete, népszerű búcsújárárhely, amelynek kérdése a plébános és a közösség közti kényes viszonyt elmélyítette.

A példa a kor alsópapságának feudálisból polgárba való átmeneti helyzetére általánosságban is utal, ahogyan azt a hatodik, összegző fejezetben kifejti a szerző hét problémakört kiemelve. A vizsgált időszakban papi hivatást választó fiatalok kevesen voltak. Az egyházi hierarchiában személyes ismeretségeik révén tudtak feljebb lépni, viszont a rendezetlen jövedelmi viszonyok miatt az újonnan kikerültek hamarabb választották a plébánosi állomásokat szolgálati helyül a kisebb, bizonytalan megélhetést nyújtókkal szemben. Mindez tovább mélyítette a különbségeket az anyagiak, a presztízs, a leterheltség és a nem megfelelő munkakörülmények tekintetében. A szolgálattevő és a közösség viszonyát árnyalta a plébánia vagyonkezelési gyakorlata, a tőkehiány, az egyházi öngazgatás problémája a politikai közösséggel szemben, a társadalmi és kulturális távolság a pap és a közösség között, az egyház véleménye a laikus vallásgyakorlással kapcsolatban.

Bednárík János az egyházi hierarchia alsó szintjén lévő papság helyzetén keresztül mutatja meg a makro-, mezo-, és mikroszintű folyamatok kölcsönhatását, hangsúlyozva a téma tipikus és az egyedi vonásait. A vizsgált kor római katolikus egyházi gyakorlatának általános jellemzője volt, hogy az országos szabályozásokat felülírták a helyi, szokásjogon alapuló gyakorlatok. Ennek egyedi mintáit egy-egy település (Hidegkút és Máriaremete) és az ott szolgáló plébános (Szobovits Alajos) viszonya adta. Követve a szerző szerkesztési módszerét, a kötet valóban az általánostól a részletesebb és specifikusabb információkig haladva tekinti át a téma tudomány-és kutatástörténeti jelentőségét, vizsgálatbeli megközelítési módját, a választott korszakot és területet. A kört zárva – vagy nyitva hagyva azt –, a legfontosabb megállapításai mellett lehetséges kutatási irányokat, bővítési lehetőségeket vázol fel, ezzel is érzékeltetve a történeti etnográfiai megközelítés hasznosságát.

Kusnyír Krisztina

ETHNOLOGIC HORIZONS

Published by Györffy István Ethnological Association

Volume 30 Number 1-2 (2021)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

RÓBERT KEMÉNYFI (2002–2012)

VERONIKA LAJOS (2013)

Editor-in-chief

RÓBERT KEMÉNYFI

Editor

HENRIETT SZABÓ

Head of the Editorial Board

RÓBERT KEMÉNYFI

Members of the Editorial Board

ANNABELLA GECSE (Szolnok), MÁTÉ KAVECSÁNSZKI (Debrecen),

ANNA KESZEG (Kolozsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Kárpátalja), ANNA SZŐKE (Vajdaság)

Illustration

MONIKA SZABÓ M.

Publication Sponsored by Museum of Ethnography.

This publication has been realized in the frame of research conducted by

OTKA NKFIH K115886

MTA-DE Ethnology Research Group

Department of Ethnology, University of Debrecen, Hungary

Published by

ELEK BARTHA, President of Györffy István Ethnological Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajzilatohatar.hu

